

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАПОНЕНКО ВІРА АНАТОЛІЇВНА

УДК 321.7 (477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕДУМОВ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – Політологія)

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Гапоненко В. А.)

Науковий консультант – **Новакова Олена Вікторівна**, доктор
політичних наук, професор.

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Гапоненко В. А. Концептуальна модель інституційних передумов демократизації політичної системи України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020.

У дисертації представлено авторську концепцію інституційних передумов демократизації політичної системи України, цілісність якої детермінується: 1) конкретизацією понятійного апарата дослідження (демократизація, політичний інститут, інституційні передумови демократизації, інституційна система України, політична система) та визначенням взаємозв'язків між цими поняттями; 2) обґрунтуванням концепції становлення демократії шляхом інституціоналізації демократичних правил трансформації політичної системи; 3) уточненням теорії інституційної динаміки в контексті забезпечення стабільності демократичної політичної системи та адаптації до зовнішніх умов; 4) визначенням особливостей інституційних механізмів практичної реалізації принципів демократії як функціональних детермінант сучасної політичної системи; 5) формулюванням загальних закономірностей впливу системи інституційних передумов на процеси демократизації в Україні.

Також у дисертації досліджено стан наукової розробленості проблеми інституційних передумов демократизації. Констатовано відсутність цілісної теоретично обґрунтованої та практично орієнтованої дослідницької моделі розуміння окресленої проблематики, на підставі чого запропоновано авторську концепцію передумов демократизації інституційної системи, що сприяє комплексному дослідженню структурно-функціональних характеристик політичних інститутів на різних етапах демократизації, динаміки інституціоналізації демократичної політичної системи, набуття

демократичними правилами консолідованого та ціннісно легітимізованого суспільного статусу.

Систематизовано аналіз нормативних, організаційних та процедурних підходів дослідження політичних інститутів в процесах демократизації політичних систем, синтез яких дає змогу сформулювати широке визначення інституційних передумов та всебічно розкрити їх структуру, що включає суб'єктивні та об'єктивні, формальні й неформальні умови формулювання демократичних правил, функціонування демократичних організацій, застосування демократичних процедур із метою реалізації принципів представництва, виборності, мажоритаризму, відкритості, плюралізму.

Розширено дослідження процесів демократизації політичної системи як природного поступового закріплення в суспільній свідомості цінностей автономності індивіда та громадянського суспільства, особистої ініціативи та впевненості в справедливості та непорушності політичного порядку, утвердження відкритої конструктивної двосторонньої взаємодії та відповідної моделі політичної системи, забезпечення умов для добровільної і свідомої реалізації своїх функцій політичною елітою і громадськістю.

Доведено доцільність поєднання теоретико-методологічного та практично-політичного інструментарію транзитології, неоінституціоналізму, системно-синергетичної теорії з метою вивчення загальнометодологічного, типологічного та національного рівнів дослідження передумов демократизації політичної системи України. Використання неоінституціонального, системного, синергетичного, транзитологічного підходів, що доповнювалися історіологічним, ціннісним, порівняльним, структурно-функціональним, а також загальнонауковими методами наукового дослідження забезпечило реалізацію теоретико-методологічного рівня дослідження. Проведення предметного моделювання в трьох площинах (на рівні всієї політичної системи; інституційних сфер; складових конкретного політичного інституту) надало завершеності дослідженню чинників політичної демократизації.

Обґрунтовано визначення інституційних передумов демократизації як сукупності суб'єктивних та об'єктивних, конструктивних і деструктивних чинників, що зумовлюють якість виконання своїх функцій політичними інститутами. Доведено, що наявність сприятливих передумов спрямовано на забезпечення зрілості інституціонального середовища (конгруентності норм та цінностей, легітимності правил, легальності процедур), структурної стійкості, рівноваги політичних організацій, конструктивних взаємозв'язків та симетричних комунікацій між ними, інституційної ефективності, що досягається паритетом інституціоналізованих конвенційних прямих і представницьких форм демократії.

Аргументовано, що політичний інститут, відіграє провідну роль у функціонуванні демократичної політичної системи, встановлюючи стандартизовані й загально визнані процедури різноманітних політичних взаємодій, зокрема боротьби за владу, вирішення конфліктів, рекрутування еліти, артикуляції інтересів та вимог, що дає змогу забезпечувати стабільність в умовах адаптації до викликів глобального середовища та самовдосконалення без докорінних і дискретних змін структурно-функціональних характеристик політичної системи. Тому визначення інституційних передумов демократизації має пріоритетне значення як для політичної науки, так і для практичного реформування в Україні.

Систематизовано розуміння структурних складових інституційних передумов демократизації політичної системи, що включають зовнішні, нормативні та ціннісні детермінанти становлення демократичних правил, динамічні, стабілізаційні та ізоморфні чинники організаційної структури політичних інститутів, прямі та представницькі інструменти реалізації принципів демократії.

Доведено, що інституціональне середовище функціонування політичної системи відображає сукупність легітимних та валідних правил політичної поведінки, що обмежують варіанти вибору інституційного дизайну, зумовлюють конституювання домінуючої моделі політичної системи, задають

траєкторію подальшої трансформації інституційної системи, впливають на динаміку модернізаційних процесів.

Визначено, що динаміка інституційної системи залежить від наявності дієвої легітимізованої структури організацій, здатної формувати передумови для конструктивної, партнерської взаємодії, забезпечувати виконання функцій кожним елементом, вдало розподіляти повноваження та ресурси влади в горизонтальному та вертикальному вимірі, залучаючи до цього процесу всі інституційні сфери.

Змістовними характеристиками функціонування демократичної політичної системи виступають: справедливі та стандартизовані механізми рекрутування політичної еліти, забезпечення її професіоналізму, а також впливу громадськості на ухвалення політичних рішень та контролю за їх виконанням, значний рівень політичної культури громадянського типу, що забезпечує допоміжний характер неформальних процедур.

Систематизовано дослідження процесів трансформації політичної системи України в контексті вивчення та порівняльного аналізу передумов інституціоналізації та консолідації демократії, визначенні їх вітчизняної специфіки, зокрема докорінної зміни формальної структури політичної системи на противагу зволіканню в здійсненні змістовних перетворень, пактового характеру інституційних змін, імітаційності організаційної системи політичних інститутів, заангажованість мотивів інституційної динаміки, конкурентності інституційних взаємозв'язків, авторитарний характер функціонування прямих та представницьких процедур.

Поглиблено розуміння та розкрито сутність критеріїв інституційної зрілості (легальність, легітимність, конгруентність, безособовість, валідність, консенсусність), інституційної рівноваги (комплементарність, кумулятивність, інерційність, плюралізм, конкурентність, транспарентність, неупередженість), інституційної ефективності (професіоналізм, спеціалізація, відповідальність, конвенційність, інституціоналізованість, обмеженість, альтернативність), що забезпечують демократичність політичних інститутів, їх функціонування та

взаємодії. Здійснено комплексне оцінювання за названими критеріями рівня формування передумов демократизації політичної системи України.

Практичне значення дослідження полягає у розробці широкого підходу для подальшого вивчення гібридності політичного режиму як ентропії зовнішньої і внутрішньої мотивації підпорядкування правилам, циклічне балансування між авторитаризмом і демократією із поступовим збільшенням амплітуди відхилення від стану гібридності, диспропорційність у розподілі повноважень, деструктивна взаємодія формальних і неформальних процедур. Визначено основні перешкоди формування інституційних передумов демократизації в Україні, перспективи еволюції гібридної політичної системи.

Це сприятиме подальшому розвитку осмислення процесів становлення та динаміки процесів політичної демократизації на пострадянському просторі через обґрунтування паралельних процесів у формуванні демократичних правил, становленні системи відповідних політичних організацій та взаємозв'язків між ними, відпрацюванні механізмів імплементації та процедур реалізації визначених конституційних повноважень. Ці процеси відбуваються одночасно в умовах стрімкого демонтажу старої інституційної системи, повної делегітимізації попередніх цінностей, стихійної адаптації політичних інститутів до нових умов, навздогінної модернізації політичної системи, зумовлюючи поверхові імітаційні реформи, подвійні стандарти політичної діяльності та поведінки, ситуативні тимчасові форми взаємодії, гостру боротьбу за вплив.

У поглибленні теоретичних розробок можуть бути застосовані закономірності реверсивної логіки інституційної динаміки, що ґрунтується на проєктивному характері інституційних норм, випереджанні політичної інституціоналізації правовою, популістському спрямуванню політичних реформ, що здійснюється для закріплення статусу кво впливових суб'єктів політики.

Встановлення взаємовпливу та взаємопов'язаності передумов демократизації політичних інститутів та їх елементів у різних сферах та в процесі реалізації різних завдань трансформації політичної системи дало змогу

продемонструвати універсальний характер встановлених передумов, можливості їх застосування для виявлення закономірностей та перспектив функціонування як трансформаційних суспільств, дефектних і розвинутих ліберальних демократій.

Практичне значення мають запропоновані рекомендації щодо підвищення ефективності функціонування демократичної політичної системи в умовах кризи її класичних інститутів у світі та гібридизації політичного режиму в Україні. Обґрунтовано необхідність цілеспрямованого стимулювання інституційних передумов становлення, підтримання та активізації демократизації політичної системи на основі відповідних стратегій оптимізації комунікативних та організаційних взаємозв'язків із метою подолання суперечностей правових норм та суспільних цінностей, дисбалансу та деструктивності організаційної взаємодії, деструктивного впливу неформальних практик.

Доведено доцільність забезпечення демократичних форм рекрутування та конкуренції політичної еліти, зворотного зв'язку з громадянським суспільством, симетричної комунікації на всіх рівнях політичної системи. Акцентовано увагу на неформальних аспектах забезпечення дієвості класичних інститутів демократії у сучасних умовах, зокрема кодексах професійної етики, коаліційних угодах, фракційній дисципліні, партійній демократії тощо, визначено їх роль для демократизації політичної системи України.

Ключові слова: концептуальна модель, демократизація, неінституціоналізм, транзитологія, системна теорія, парадигма політичної стабільності, концепція інституційних змін, інституційна ефективність.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії

1. Гапоненко В. А. Система інституційних чинників політичної демократизації в Україні: монографія. Київ: КНЕУ, 2020. 311, [1] с.

2. Гапоненко В. А. Демократизація виборчого законодавства: рекомендації ЄС та стан їхнього виконання. *Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом*. Наукова монографія. За ред. О. В. Кузьменко. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2019. 678 с. С. 195–203. Особистим внеском здобувача є аналіз основних напрямів демократизації інституту виборів в Україні в контексті євроінтеграційних процесів (п. 5.1, 0,5 д.а. зі загального обсягу 28,25 д.а. наукової статті у співавторстві з колективом авторів за редакцією О. В. Кузьменко).

Статті у наукових фахових виданнях України

3. Гапоненко В. А. Підстави регіонального поділу в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. К., 2009. Вип. 44. (підсерія «Курасівські читання»). С. 229–237.

4. Гапоненко В. А. Роль інституту виборів у становленні демократії в Україні. *Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць*. Т. 10: Тематичний випуск. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах / Під ред. А. Круглашова. Чернівці: Букрек, 2011. С. 41–49.

5. Гапоненко В. А. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. 2011. № 4 (54). С. 160–170.

6. Гапоненко В. А. Суперечності інституту президентства: теоретичні засади та уроки для України. *Політичний менеджмент. Науковий журнал* / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. Київ, 2011. № 5 (50). С. 110–116.

7. Гапоненко В. А. Інституційна складова модернізації політичної системи в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. Київ, 2011. № 6 (56). С. 69–78.

8. Гапоненко В. А. Виконавчі органи влади як інститут демократії. *Наукові праці МАУП* / редкол.: А. М. Подоляка. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. Вип. 3 (30). С. 22–26.

9. Гапоненко В. А. Суперечності інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія. 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 22: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 65–70.

10. Гапоненко В. А. Сучасні особливості інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія. 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 24: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М.П. Драгоманова 2018. С. 37–42.

11. Гапоненко В. А. Роль неформальних інститутів у процесі демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 26: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 36–42.

12. Гапоненко В. А. Перспективи еволюції гібридної інституційної системи сучасної України. *Наукові праці МАУП* / редкол.: А. М. Подоляка. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. № 2. С. 27-32.

13. Гапоненко В. А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 42–47.

Статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

14. Гапоненко В. А. Політична партія в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 404–407.

15. Гапоненко В. А. Ціннісні передумови функціонування демократичних політичних інститутів в Україні. *Журнал «Політичне життя»* / Гол. ред. Т. Л. Нагорняк. Вінниця, 2018. № 4. С. 5–10.

16. Гапоненко В. А. Громадянська активність як чинник демократизації сучасної політичної системи в Україні *Evropský politický a právní diskurz. (Praha, Česká republika)*. Volume 6. Issue 1. 2019. С. 82–86.

17. Гапоненко В. А. Чи завершилась інституціоналізація демократії в Україні? *Вісник Маріупольського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Історія. Політологія*. Головний редактор чл.–кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2019. № 25. С. 75–83.

18. Гапоненко В. А. Сутність поняття демократичний політичний інститут: специфіка застосування в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея». 2019. № 149 (10). С. 16–19.

19. Гапоненко В. А. Неінституціоналізм як метод дослідження демократизації політичної системи України. *Evropský politický a právní diskurz. (Praha, Česká republika)*. Volume 6. Issue 3. 2019. С. 38–43.

20. Гапоненко В. А. Інституційні механізми захисту прав людини в умовах військово–політичного конфлікту. *Журнал «Політичне життя»* / Гол. ред. Т. Л. Нагорняк. Вінниця, 2019. № 4. С. 10–15.

21. Гапоненко В. А. Сутність гібридної інституціоналізації в умовах демократизації політичної системи України. *Scientific Journal Virtus. (Monreal, Canada)*. Pub: Center of Modern Pedagogy «Learning Without Borders», 2020. № 44. С. 259–262.

22. Гапоненко В. А. Специфіка парламентаризму як інституту демократії

в Україні. *Держава і право. Збірник наукових праць*. Юридичні і політичні науки. Випуск 87 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2020. С. 222–232.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають результати дисертації:

23. Гапоненко В. А. Специфіка принципу поділу влад в сучасних умовах. *Дні науки філософського факультету – 2010*: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 р.): Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2010. Ч. X. С. 16–18.

24. Гапоненко В. А. Ісламська модель демократії: міф чи реальність. *Дні науки філософського факультету – 2011*: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2011 р.): Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 70–72.

25. Гапоненко В. А. Ідеологічна складова демократизації суспільства в Україні. *«Ідеологія в сучасному світі»*, наук -практична конф. (2011; Київ). Науково–практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 9–10.

26. Гапоненко В. А. Органи державного управління: інститут демократії чи механізм її обмеження. *Становлення і розвиток української державності*. Збірник наукових праць. Матеріали V Всеукраїнської науково–практичної конференції «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця», м. Київ, МАУП, 29 жовтня 2010 р. К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2011. С. 128–131.

27. Гапоненко В. А. Засоби масової інформації як інститут демократії: специфіка перехідних держав. *Дні науки філософського факультету – 2012*: Міжнародна наукова конференція (18–19 квітня 2012 р.). Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Ч. 9. С. 95–97.

28. Гапоненко В. А. Формування міжнародного іміджу України як складової державної політики євроінтеграції. *Становлення і розвиток української державності*: [зб. наук. пр.]. К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2008. Вип. 7.: Матеріали VI Всеукраїнської науково–практичної конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в контексті європейської інтеграції», м. Київ, 17 листопада 2011 р. 2012. С. 74–77.

29. Гапоненко В. А. Активні методи навчання як пріоритет сучасної гуманітарної освіти. *Освіта у XXI столітті: шляхи розвитку*. Вип. 4: Матеріали IV Міжнародної науково–практичної конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку», м. Київ, МАУП, 23 травня 2012 р. 2013. С. 52–55.

30. Гапоненко В. А. Роль політичної культури в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Проблеми модернізації України*. Вип. 2. Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції «Правова держава та демократичне суспільство», м. Київ, 14 квітня 2016 р. / Редкол.: М. Н. Курко та ін. 2016. С. 107–112.

31. Гапоненко В. А. Реалізація принципів публічного управління як умова демократизації в Україні. *Проблеми модернізації України*. Вип. 3: Матеріали Всеукр. наук.–практ. конф. «Європейський вимір реформування публічного управління в Україні», м. Київ, 24 листопада 2016 р. / Ред.кол.: М. Н. Курко та ін. С. 63–65.

32. Гапоненко В. А. Конфліктний потенціал демократії в Україні. *Дні науки філософського факультету – 2017*. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017», 25–26 квітня 2017 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 7. С. 138–139.

33. Гапоненко В. А. Політичні партії як чинник інституціоналізації демократії в Україні на сучасному етапі. *Дні науки філософського факультету – 2018*. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2018», 26–27 квітня 2018 р. : [матеріали доповідей та виступів] /

редкол.: У. В. Мовчан [та ін.]. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2018. Ч. 4. С. 70–72.

34. Гапоненко В. А. Соціальна безпека як чинник інституціоналізації демократії в Україні. *Європейський вимір соціальної безпеки: інструменти, проблеми, практика*: збірник матеріалів, доповідей круглого столу в рамках проекту «Кафедра Жана Моне «Аналіз та застосування європейського досвіду демократії та належного врядування в Україні», м. Маріуполь, 21 червня 2018 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 17–19.

35. Гапоненко В. А. Демократизація виборчого законодавства України в контексті євроінтеграції: основні суперечності реалізації. *Актуальні теоретичні та практичні проблеми наближення законодавства України до права Європейського Союзу*: Збірник матеріалів міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 15 березня 2019 р.) / ред. колегія Кузьменко О.В. та ін. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 29–32.

36. Гапоненко В. А. Співпраця ЄС та України як чинник демократизації політичної системи. *Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу*: матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Харків, 11 квітня 2019 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 34–37.

37. Гапоненко В. А. Механізми інституціоналізації конфлікту в контексті демократизації політичної системи України. *Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: проблеми миру та ненасильства в змінах глобального порядку»* (м. Запоріжжя, 12 квітня 2019 р.) / М. А. Лепський (гол. ред.), Т. Ф. Бірюкова (гол. ред.), І. О. Кудінов (наук. ред.); ред. кол., І. І. Капріцин, Т. І. Бутченко, В. О. Скворець, Є. Г. Цокур. Запоріжжя: КСК–Альянс, 2019. С. 14–16.

38. Haponenko V. Informal Institutionalization as a Peculiar Feature of Democratization in the Modern Ukrainian Political System. *The Days of Science of the faculty of philosophy – 2019*. International scientific conference, April 23–24. 2019. Kyiv, Publishing center «Kyiv University», 2019. P. 168–169.

39. Гапоненко В. Інституціоналізація демократії в Україні: уроки сучасних революцій. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність крізь призму часу: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2019 р.* К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 148–151.

40. Гапоненко В. А. Суперечності розвитку сільських територій в контексті демократизації політичної системи України. *Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації: зб. наукових праць. Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції, м. Житомир, 20 листопада 2019 р.* Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 55–57.

41. Гапоненко В. А. Євроінтеграційний чинник демократизації політичної системи України. *Проблеми модернізації України* : [зб. наук. пр.]. Вип. 9: Матеріали звітн. наук.–практ. конф. «Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)», присвяченої пам'яті Левка Лук'яненка / редкол. : М. Н. Курко (голова) [та ін.]. 2019. С. 108–111.

42. Гапоненко В. А. Інститут державного управління в контексті демократизації політичної системи України. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального: зб. матеріалів міжнародної наук.–практ. інтернет–конф.; 31 березня 2020 р., м. Київ.* К.: КНЕУ, 2020. С. 59–63.

43. Haponenko V. The Institute of Political Leadership in Contemporary Democracy. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020, International Scientific Conference (2020 ; Kyiv). April 22–23, 2020: [Abstracts] / Ed. board: A. Konverskyi [and other].* Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2020. С. 201–202.

44. Гапоненко В. А. Демократичний принцип поділу влади у сучасному світі. *Трибуна. Всеукраїнський громадсько–політичний і теоретичний журнал товариства «Знання» України і спілки журналістів України.* Київ, січень–квітень 2011. № 1–2, 3–4. С. 29–31.

45. Гапоненко В. А. Формальне розуміння демократії в Україні як перешкода трансформаційних процесів. *Трибуна*. Всеукраїнський громадсько–політичний і теоретичний журнал товариства «Знання» України і спілки журналістів України. Київ, січень–квітень 2012. № 1–2, 3–4. С. 33–35.

46. Гапоненко В. А. Децентралізація як механізм створення передумов демократизації політичної системи в Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. / Гол. ред. Гринюк А. Ф. Вінниця, 2018. № 3. С. 54–58.

47. Гапоненко В. А. Особенности институциональных изменений в процессе демократизации политической системы. *Leges si Viata*. международный научно–практический правовой журнал. (Кишинев, Республика Молдова). 2020. № 3 (339) С. 28–31.

RESUME

Haпонenko V. A. Conceptual Model of Institutional Preconditions For Democratization of the Political System In Ukraine. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a Postdoctoral Degree in Political Sciences. Specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv, 2020.

The thesis presents the author's concept of institutional preconditions for democratization of the political system in Ukraine, the integrity of which is determined by: 1) specifying the conceptual research apparatus (democratization, political institution, institutional preconditions for democratization, political system) and defining interrelations among these concepts; 2) substantiating the concept of development of democracy by institutionalizing democratic rules enforced to transform the political system; 3) specifying the institutional dynamics theory to ensure stability of a democratic political system and adaptation to external

circumstances; 4) defining the peculiarities of the institutional mechanisms for practical implementation of the democratic principles as functional determinants of the modern political system; 5) outlining the main tendencies of the systematic influence of institutional preconditions on the democratization processes in Ukraine.

The state of the scientific research into the preconditions for democratization has also been investigated. It has been suggested that there is a lack of a consolidated theoretically substantiated and practically oriented research model of understanding the outlined issues. Hence, the author's own concept of preconditions for democratization of the institutional system has been proposed in order to promote a comprehensive study of the structural and functional characteristics of political institutions at different stages of democratization, dynamics of institutionalization in a democratic political system, acquisition of consolidated and value-legitimized social status for democratic rules.

The analysis of regulatory, organizational and procedural approaches to the study of political institutions in the processes of democratization of political systems has been carried out. Its synthesis allows formulating a broad definition of institutional preconditions and comprehensively revealing their structure which includes subjective and objective, formal and informal conditions for outlining democratic rules, activities for democratic organizations and the use of democratic procedures to implement the principles of representation, election, majority, openness and pluralism.

The study of the processes of democratization of the political system has been extended considering it as a natural gradual consolidation of the values such as individual and social autonomy, personal initiative, confidence in justice and inviolability of political order in the public consciousness, establishment of open constructive bilateral interaction and the corresponding model of political system, providing conditions for voluntary and conscious implementation of their functions by the political elite and the public.

The expediency of combining theoretical methodological and practical political tools of transitology, neo-institutionalism and system synergetic theory to study the

preconditions for democratization of the political system in Ukraine at the general methodological, typological and national levels has been proved. Application of neo-institutional, systemic, synergetic and transitological approaches, supplemented by historiological, value, comparative, structural and functional and other general scientific research methods, ensured the implementation of the theoretical and methodological level of research. Subject modeling performed in three areas (entire political system, institutional area and structural units of a particular political institution) has completed the study of the factors of political democratization.

The definition of institutional preconditions for democratization has been substantiated as a complex of subjective and objective, constructive and destructive factors that determine the performance quality of political institutions. It has been proved that the availability of favorable conditions is aimed at ensuring the maturity of the institutional environment (congruence of Norms and values, legitimacy of rules, legality of procedures), structural stability, balance among political organizations, constructive relationships and symmetrical communications between them and institutional efficiency achieved by parity of institutionalized conventional lines and representative forms of democracy.

It has been proved that a political institution plays a leading role in a democratic political system, establishing standardized and generally accepted procedures for various political interactions, including struggles for power, conflict resolution, elite recruitment, articulation of interests and requirements, which allows stability in conditions of adaptation to the challenges of the global environment and self-improvement without radical and discrete changes in the structural and functional characteristics of the political system. Therefore, defining the institutional preconditions for democratization is a priority both for political science and for practical reform in Ukraine.

Comprehension of structural components of institutional preconditions for democratization of the political system has been systematized, including environmental, regulatory and value determinants of formation of democratic rules, dynamic, stabilizing and isomorphic factors of organizational structure of political

institutions, direct and representative tools for implementing the principles of democracy.

It has been proved that the institutional environment of the political system reflects a set of legitimate and valid rules of political behavior that limit the choice of institutional design, determine the constitution of the dominant political system model, set the trajectory of further transformation in the institutional system and influence the dynamics of modernization processes.

It has been determined that the dynamics of the institutional system depends on the existence of an effective legitimized structure of organizations that is able to provide conditions for constructive partnership, ensure performance of functions by each element, successfully distribute powers and resources in horizontal and vertical dimensions involving all institutional areas into this process.

The essential characteristics of the democratic political system are the following: fair and standardized mechanisms for recruiting the political elite, ensuring their professionalism, as well as public influence on political decision-making and monitoring, high level of civic political culture which provides complementary informal procedures.

The study of the transformation processes in the Ukrainian political system has been systematized in the context of research and comparative analysis of the preconditions for institutionalization and consolidation of democracy, determination of their peculiar features, such as radical change in the formal structure of the political system contrary to procrastination in the implementation of essential transformations, pact nature of institutional change, imitative character of the organizational system of political institutions, biased motives for institutional dynamics, competitiveness of institutional relationships, authoritarian nature of direct and representative procedures.

The author has carried out a profound research and revealed the essence of the criteria of institutional maturity (legality, legitimacy, congruence, impersonality, validity, consensus), institutional balance (complementarity, cumulativity, inertness, pluralism, competitiveness, transparency, impartiality), institutional

efficiency (professionalism, specialization, responsibility, conventionality, institutionalization, limitation, alternativeness) that ensure democracy in political institutions, their functionality and interaction. A comprehensive assessment has been carried out applying the above mentioned criteria to define the efficiency of preconditions for democratization of the political system in Ukraine.

The practical significance of the study is to develop a broad approach for further study of the hybrid political system have been outlined. In this context, the research into the hybridity of the political regime has been conducted more thoroughly to enable its comprehension in a broad sense involving such manifestations as entropy of external and internal motivation to obey the rules, cyclical balancing between authoritarianism and democracy with a gradual increase in the amplitude of deviation from the state of hybridity, disproportion in the distribution of powers, destructive interaction of formal and informal procedures.

This will help in the future development and dynamics of political democratization on the post-Soviet territories has been further developed by substantiating parallel processes in enforcing democratic rules, establishing a system of relevant political organizations and relationships between them, elaborating implementation mechanisms and procedures for exercising certain constitutional powers. These processes take place simultaneously under the conditions of rapid collapse of the old institutional system, complete delegitimization of previous values, spontaneous adaptation of political institutions to new circumstances, following modernization of the political system leading to superficial imitative reforms, double standards of political activities and behavior, situational temporary forms of interaction, sharp struggle for influence.

Regularities can be applied in deepening theoretical developments of the reversible logic of institutional dynamics has been proved. It is based on the projective nature of institutional norms, advance of legal institutionalization rather than political one, populist bias of political reforms that are carried out to consolidate the status quo for influential political figures.

Establishment of the influence and correlations among the preconditions for democratization of political institutions and their elements in different fields as well as completion of various tasks set by transformation of the political system allowed demonstrating the universal nature of the established preconditions, their application to identify regularities and functional priorities of transformational societies, defective and developed liberal democracies.

Proposed of democratic political system in the crisis of its classical institutions in the world and hybridization of the political regime in Ukraine have practical importance. It has been substantiated that there is a necessity to purposefully stimulate the establishing, supporting and activating institutional preconditions for democratization of the political system on the basis of appropriate strategies for optimization of communicative and organizational interrelations in order to overcome contradictions between the legal norms and public values, imbalance and destructiveness of organizational interaction, leveling influence of informal practices.

The expediency of providing democratic forms of recruitment and competition among the political elite, feedback from civil society, symmetrical communication at all levels of the political system has been underscored. Emphasis has been placed on the informal aspects of ensuring the efficiency of classical institutions of democracy in modern society, including codes of professional ethics, coalition agreements, factional discipline, party democracy, etc. Their role in democratization of the political system in Ukraine has been defined.

Keywords: conceptual model, democratization, neo-institutionalism, transitology, systems theory, paradigm of political stability, concept of institutional change, institutional efficiency.

**LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S
THEME**

*Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are
published:*

Monographs:

1. Haponenko V. A. Systema instytutsiinykh chynnykiv politychnoi demokratyzatsii v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: KNEU, 2020. 311, [1] c.
2. Haponenko V. A. Demokratyzatsiia vyborchoho zakonodavstva: rekomendatsii YeS ta stan yikhnoho vykonannia. Adaptatsiia natsionalnoho zakonodavstva vidpovidno do Uhody pro asotsiatsiiu z Yevropeiskym Soiuzom. Naukova monohrafiia. Za red. O. V. Kuzmenko. K.: Vydavnychiy tsentr «Kafedra», 2019. 678 s. S. 195–203.

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

3. Haponenko V. A. Pidstavy rehionalnoho podilu v Ukraini. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Hol. red. Yu. A. Levenets. K., 2009. Vyp. 44. (pidseriia «Kurasivski chytannia»). S. 229–237.
4. Haponenko V. A. Rol instytutu vyboriv u stanovlenni demokratii v Ukraini. Politolohichni ta sotsiolohichni studii. Zbirnyk naukovykh prats. T. 10: Tematychnyi vypusk. Vyborchi protsesy v Ukraini ta postsotsialistychnykh krainakh / Pid red. A. Kruhlashova. Chernivtsi: Bukrek, 2011. S. 41–49.
5. Haponenko V. A. Demokratiiia yak universalna model politychnoho rezhymu: mif chy realnist? Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Hol. red. Yu. A. Levenets. 2011. № 4 (54). S. 160–170.
6. Haponenko V. A. Superechnosti instytutu prezidentstva: teoretychni zasady ta uroky dlia Ukrainy. Politychnyi menedzhment. Naukovyi zhurnal / Hol. red. Yu. Zh. Shaihorodskiyi. Kyiv, 2011. № 5 (50). S. 110–116.
7. Haponenko V. A. Instytutsiina skladova modernizatsii politychnoi systemy v

Ukraini. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Hol. red. Yu. A. Levenets. Kyiv, 2011. № 6 (56). S. 69–78.

8. Haponenko V. A. Vykonavchi orhany vlady yak instytut demokratii. Naukovi pratsi MAUP / redkol.: A. M. Podoliaka. K.: DP «Vyd. dim «Personal», 2011. Vyp. 3 (30). S. 22–26.

9. Haponenko V. A. Superechnosti instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno–politychnykh dystsyplin [Vidp. red. O. V. Babkina]. Vypusk 22: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd–vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. S. 65–70.

10. Haponenko V. A. Suchasni osoblyvosti instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno–politychnykh dystsyplin [Vidp. red. O. V. Babkina]. Vypusk 24: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd–vo NPU imeni M.P.Drahomanova 2018. C. 37–42.

11. Haponenko V. A. Rol neformalnykh instytutiv u protsesi demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno–politychnykh dystsyplin [Vidp. red. O. V. Babkina]. Vypusk 26: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd–vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. S. 36–42.

12. Haponenko V. A. Perspektyvy evoliutsii hibrydnoi instytutsiinoi systemy suchasnoi Ukrainy. Naukovi pratsi MAUP / redkol.: A. M. Podoliaka. K.: DP «Vyd. dim «Personal», 2019. № 2. S. 27–32.

13. Haponenko V. A. Instytut politychnoho liderstva yak peredumova demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno–politychnykh dystsyplin [Vidp. red.

O. V. Babkina]. Vypusk 28: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2020. S. 42–47.

Articles in foreign scientific magazines and professional editions of Ukraine included in the international scientometric bases:

14. Haponenko V. A. Politychna partiia v protsesi instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. K.: «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp. 122 (7). S. 404–407.

15. Haponenko V. A. Tsinnisni peredumovy funktsionuvannia demokratychnykh politychnykh instytutiv v Ukraini. Zhurnal «Politychne zhyttia» / Hol. red. T. L. Nahorniak. Vinnytsia, 2018. № 4. S. 5–10.

16. Haponenko V. A. Hromadianska aktyvnist yak chynnyk demokratyzatsii suchasnoi politychnoi systemy v Ukraini Evropský politický a právní diskurz. (Praha, Česká republika). Volume 6. Issue 1. 2019. S. 82–86.

17. Haponenko V. A. Chy zavershylas instytutsionalizatsiia demokratii v Ukraini? Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia. Politolohiia. Holovnyi redaktor chl.–kor. NAPN Ukrainy, d.polit.n., prof. K. V. Balabanov. Mariupol, 2019. № 25. S. 75–83.

18. Haponenko V. A. Sutnist poniattia demokratychnyi politychnyi instytut: spetsyfika zastosuvannia v Ukraini. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. K. : «Vydavnytstvo «Hileia». 2019. № 149 (10). S. 16–19.

19. Haponenko V. A. Neinstytutsionalizm yak metod doslidzhennia demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Evropský politický a právní diskurz. (Praha, Česká republika). Volume 6. Issue 3. 2019. S. 38–43.

20. Haponenko V. A. Instytutsiini mekhanizmy zakhystu prav liudyny v umovakh viiskovo–politychnoho konfliktu. Zhurnal «Politychne zhyttia» / Hol. red. T. L. Nahorniak. Vinnytsia, 2019. № 4. S. 10–15.

21. Haponenko V. A. Sutnist hibrydnoi instytutsionalizatsii v umovakh demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Scientific Journal Virtus. (Monreal,

Canada). Pub: Center of Modern Pedagogy «Learning Without Borders», 2020. № 44. S. 259–262.

22. Haponenko V. A. Spetsyfika parlamentaryzmu yak instytutu demokratii v Ukraini. Derzhava i pravo. Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vypusk 87 / In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2020. S. 222–232.

Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation and additionally reflect the received scientific results:

23. Haponenko V. A. Spetsyfika pryntsypu podilu vlad v suchasnykh umovakh. Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2010: Mizhnarodna naukova konferentsiia (21–22 kvitnia 2010 r.): Materialy dopovidei ta vystupiv. K.: Vydavnycho–polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2010. Ch. Kh. S. 16–18.

24. Haponenko V. A. Islamska model demokratii: mif chy realnist. Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2011: Mizhnarodna naukova konferentsiia (21–22 kvitnia 2011 r.): Materialy dopovidei ta vystupiv. K.: Vydavnycho–polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2011. S. 70–72.

25. Haponenko V. A. Ideolohichna skladova demokratyzatsii suspilstva v Ukraini. «Ideolohiia v suchasnomu sviti», nauk -praktychna konf. (2011; Kyiv). Naukovo–praktychna konferentsiia «Ideolohiia v suchasnomu sviti», 19–20 zhovtnia 2011 r.: [materialy dopovidei i vystupiv]. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2011. S. 9–10.

26. Haponenko V. A. Orhany derzhavnogo upravlinnia: instytut demokratii chy mekhanizm yii obmezhenia. Stanovlennia i rozvytok ukraïnskoi derzhavnosti. Zbirnyk naukovykh prats. Materialy V Vseukraïnskoi naukovo–praktychnoi konferentsii «Derzhavne upravlinnia: stratehiia i taktyka formuvannia suchasnoho fakhivtsia», m. Kyiv, MAUP, 29 zhovtnia 2010 r. K.: DP Vydavnychy dim «Personal». 2011. S. 128–131.

27. Haponenko V. A. Zasoby masovoi informatsii yak instytut demokratii: spetsyfika perekhidnykh derzhav. Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2012:

Mizhnarodna naukova konferentsiia (18–19 kvitnia 2012 r.). Materialy dopovidei ta vystupiv. K.: Vydavnycho–polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2012. Ch. 9. S. 95–97.

28. Haponenko V. A. Formuvannia mizhnarodnoho imidzhu Ukrainy yak skladovoi derzhavnoi polityky yevrointehratsii. Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi derzhavnosti: [zb. nauk. pr.]. K.: DP Vydavnychiy dim «Personal». 2008. Vyp. 7.: Materialy VI Vseukrainskoi naukovo–praktychnoi konferentsii «Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia v konteksti yevropeiskoi intehratsii», m. Kyiv, 17 lystopada 2011 r. 2012. S. 74–77.

29. Haponenko V. A. Aktyvni metody navchannia yak priorytet suchasnoi humanitarnoi osvity. Osvita u KhKhI stolitti: shliakhy rozvytku. Vyp. 4: Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii «Tsinnisni priorytety osvity u KhKhI stolitti: yevropeiskiy vektor rozvytku», m. Kyiv, MAUP, 23 travnia 2012 r. 2013. S. 52–55.

30. Haponenko V. A. Rol politychnoi kultury v protsesi instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini. Problemy modernizatsii Ukrainy. Vyp. 2. Materialy Vseukrainskoi naukovo–praktychnoi konferentsii «Pravova derzhava ta demokratychno suspilstvo», m. Kyiv, 14 kvitnia 2016 r. / Redkol.: M. N. Kurko ta in. 2016. S. 107–112.

31. Haponenko V. A. Realizatsiia pryntsyypiv publichnoho upravlinnia yak umova demokratyzatsii v Ukraini. Problemy modernizatsii Ukrainy. Vyp. 3: Materialy Vseukr. nauk.–prakt. konf. «Ievropeiskiy vymir reformuvannia publichnoho upravlinnia v Ukraini», m. Kyiv, 24 lystopada 2016 r. / Red.kol.: M. N. Kurko ta in. S. 63–65.

32. Haponenko V. A. Konfliktnyi potentsial demokratii v Ukraini. Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2017. Mizhnarodna naukova konferentsiia «Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2017», 25–26 kvitnia 2017 r.: [materialy dopovidei ta vystupiv] / redkol.: A. Ye. Konverskyi [ta in.]. K.: Vydavnycho–polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2017. Ch. 7. S. 138–139.

33. Haponenko V. A. Politychni partii yak chynnyk instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini na suchasnomu etapi. Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2018. Mizhnarodna naukova konferentsiia «Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2018», 26–27 kvitnia 2018 r. : [materialy dopovidei ta vystupiv] / redkol.: U. V. Movchan [ta in.]. K.: Vydavnycho–polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 2018. Ch. 4. S. 70–72.

34. Haponenko V. A. Sotsialna bezpeka yak chynnyk instytutsionalizatsii demokratii v Ukraini. Yevropeyskyi vymir sotsialnoi bezpeky: instrumenty, problemy, praktyka: zbirnyk materialiv, dopovidei kruhloho stolu v ramkakh proektu «Kafedra Zhana Mone «Analiz ta zastosuvannia yevropeiskoho dosvidu demokratii ta nalezhnoho vriaduvannia v Ukraini», m. Mariupol, 21 chervnia 2018 r. Mariupol: DonDUU, 2018. S. 17–19.

35. Haponenko V. A. Demokratyzatsiia vyborchoho zakonodavstva Ukrainy v konteksti yevrointehratsii: osnovni superechnosti realizatsii. Aktualni teoretychni ta praktychni problemy nablyzhennia zakonodavstva Ukrainy do prava Yevropeiskoho Soiuzu: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 15 bereznia 2019 r.) / red. kolehiia Kuzmenko O.V. ta in. K.: Vydavnychiy tsentr «Kafedra», 2019. S. 29–32.

36. Haponenko V. A. Spivpratsia YeS ta Ukrainy yak chynnyk demokratyzatsii politychnoi systemy. Stratehichni napriamy zovnishnoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu: materialy mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, 11 kvitnia 2019 r.). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2019. S. 34–37.

37. Haponenko V. A. Mekhanizmy instytutsionalizatsii konfliktu v konteksti demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Materialy IX Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Sotsialne prohnozuvannia ta proektuvannia maibutnoho krainy: problemy myru ta nenasylstva v zminakh hlobalnoho poriadku» (m. Zaporizhzhia, 12 kvitnia 2019 r.) / M. A. Lepsnyi (hol. red.), T. F. Biriukova (hol. red.), I. O. Kudinov (nauk. red.); red. kol., I. I. Kapritsyn, T. I. Butchenko, V. O. Skvorets, Ye. H. Tsokur. Zaporizhzhia: KSK–Alians, 2019. S. 14–16.

38. Haponenko V. Informal Institutionalization as a Peculiar Feature of Democratization in the Modern Ukrainian Political System. The Days of Science of the faculty of philosophy – 2019. International scientific conference, April 23–24. 2019. Kyiv, Publishing center «Kyiv University», 2019. P. 168–169.

39. Haponenko V. Instytutsionalizatsiia demokratii v Ukraini: uroky suchasnykh revoliutsii. Trynadtsiati yurydychni chytannia. Ukrainska derzhavnist kriz pryizmu chasu: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 24–25 travnia 2019 r. K.: Vyd–vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. S. 148–151.

40. Haponenko V. A. Superechnosti rozvytku silskykh terytorii v konteksti demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Stanovlennia mekhanizmu publichnoho upravlinnia rozvytkom terytorii yak priorytet derzhavnoi polityky detsentralizatsii: zb. naukovykh prats. Materialy Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, m. Zhytomyr, 20 lystopada 2019 r. Zhytomyr: ZhNAEU, 2019. S. 55–57.

41. Haponenko V. A. Ievrointehratsiinyi chynnyk demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Problemy modernizatsii Ukrainy : [zb. nauk. pr.]. Vyp. 9: Materialy zvitn. nauk.–prakt. konf. «Problemy rozvytku demokratychnoi derzhavnosti v konteksti svitovykh modernizatsiinykh protsesiv formuvannia natsionalnykh hromadianskykh suspilstv (politychnyi, yurydychnyi, ekonomichnyi, sotsialnyi, psykholohichnyi ta upravlinskyi aspekty)», prysviachenoï pamiaty Levka Lukianenka / redkol. : M. N. Kurko (holova) [ta in.]. 2019. S. 108–111.

42. Haponenko V. A. Instytut derzhavnoho upravlinnia v konteksti demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy. Mizhdystsyplinarnyi dyskurs u doslidzhenni fenomenu sotsialnoho: zb. materialiv mizhnarodnoi nauk.–prakt. internet–konf.; 31 bereznia 2020 r., m. Kyiv. K.: KNEU, 2020. S. 59–63.

43. Haponenko V. The Institute of Political Leadership in Contemporary Democracy. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020, International Scientific Conference (2020 ; Kyiv). April 22–23, 2020: [Abstracts] / Ed. board: A. Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2020. S. 201–202.

44. Haponenko V. A. Demokratychnyi pryntsyp podilu vlady u suchasnomu sviti. Trybuna. Vseukrainskyi hromadsko-politychnyi i teoretychnyi zhurnal tovarystva «Znannia» Ukrainy i spilky zhurnalistiv Ukrainy. Kyiv, sichen–kviten 2011. № 1–2, 3–4. S. 29–31.

45. Haponenko V. A. Formalne rozuminnia demokratii v Ukraini yak pereshkoda transformatsiinykh protsesiv. Trybuna. Vseukrainskyi hromadsko-politychnyi i teoretychnyi zhurnal tovarystva «Znannia» Ukrainy i spilky zhurnalistiv Ukrainy. Kyiv, sichen–kviten 2012. № 1–2, 3–4. S. 33–35.

46. Haponenko V. A. Detsentralizatsiia yak mekhanizm stvorennia peredumov demokratyzatsii politychnoi systemy v Ukraini. Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriiia politychni nauky. / Hol. red. Hryniuk A. F. Vinnytsia, 2018. № 3. S. 54–58.

47. Haponenko V. A. Osobennosty ynstytutsyonalnykh yzmenenyi v protsesie demokratyzatsyy polytycheskoi systemy. Legea si Viata. mezhdunarodnyi nauchno–praktycheskyi pravovoi zhurnal. (Kyshenev, Respublyka Moldova). 2020. № 3 (339). S. 28–31.

ЗМІСТ

ВСТУП	31
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	43
1.1. Основні напрями дослідження демократизації політичної системи.	43
1.2. Концептуальні аспекти вивчення демократизації політичних інститутів	66
1.3. Методи дослідження передумов демократизації інституційної системи .	88
Висновки до першого розділу	106
 РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	109
2.1. Чинники формування демократичних правил	109
2.2. Особливості становлення інституційної системи в Україні	135
Висновки до другого розділу	166
 РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ	169
3.1. Теоретичні підходи до вивчення інституційної динаміки та стабільності як передумов демократизації	169
3.2. Специфіка інституційних змін в Україні	196
Висновки до третього розділу	231

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	235
4.1. Передумови інституційної ефективності у демократизації політичної системи.....	235
4.2. Деструктивні аспекти функціонування сучасної інституційної системи України	258
Висновки до четвертого розділу	285
 РОЗДІЛ 5. СИСТЕМНО-СТРАТЕГІЧНА МОДЕЛЬ ПЕРЕДУМОВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	289
5.1. Системна модель передумов демократизації інституційної системи	289
5.2. Стратегії оптимізації функціонування інституційної системи України	306
Висновки до п'ятого розділу	348
 ВИСНОВКИ	351
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	359
 ДОДАТКИ.....	423

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Демократизація політичної системи та її інституційної складової – це складний, багатоаспектний, безперервний процес, що має глобальний масштаб, а тому перебуває в центрі уваги політичних наук. Це зумовлює виникнення низки суперечностей щодо її сутності, закономірностей, особливостей у світовому та національному вимірі, а також потребує узагальнення теоретичних і прикладних аспектів проблематики в умовах мінливого політичного середовища. Актуальним є питання про можливості та механізми стимулювання процесів демократизації шляхом інституційного дизайну, оптимізації функціонування політичних інститутів, пошуку передумов становлення та функціонування демократії.

Новітнім предметом осмислення процесів демократизації інституційної системи справедливо вважаються трансформації політичних інститутів у пострадянських державах, що забезпечили значний фактичний матеріал для аналізу специфіки політичного транзиту в межах «четвертої» хвилі демократизації. Ці процеси засвідчили нелінійність демократичних переходів, сприяли переосмисленню класичних закономірностей транзитології та уявлення про необхідні для демократизації чинники об'єктивного соціально-економічного характеру, продемонстрували ймовірність тривалого переходу, наявність суперечливих паралельних процесів у структурі демократизації, що зумовлюють явище гібридного політичного режиму, «подвійної» інституціоналізації або редемократизації. Відтак, посилюється роль наукових розробок щодо механізмів комплексного реформування, прискорення консолідації демократії загалом, а не лише конкретної галузі. Сьогодні існують вагомі підстави для вивчення особливостей вітчизняного досвіду формування передумов демократизації шляхом зіставлення ідеальних і реальних умов соціокультурного середовища в контексті пошуку інструментів подолання інституційної невизначеності та виходу з «пастки» гібридності.

В українському суспільстві відбувається постійне коливання між демократичним та авторитарним характером політичної системи, не спостерігається стійкого й незворотного формування як чинників демократичного транзиту, так і передумов авторитаризму. Як наслідок, періодично відбувається поглиблення інституційної ентропії, посилення антагонізму формальних і неформальних інститутів, загострення соціальних суперечностей тощо. Окреслені питання доволі ґрунтовно розроблені зарубіжними (С. Гантінгтон, Ш. Ейзенштадт, Р. Інглеарт, Д. Норт, Р. Патнем, В. Полтерович, А. Пшеворські, Дж. Сарторі та інші) та вітчизняними (О. Бабкіна, М. Головатий, В. Горбатенко, Г. Зеленько, М. Кармазіна, А. Колодій, К. Лавренова, Н. Латигіна, Ю. Мацієвський, С. Наумкіна, О. Новакова, М. Остапенко, В. Смолянук, О. Стойко, М. Розумний, А. Романюк, В. Тімашова, Ю. Шайгородський, М. Шульга та інші) науковцями.

Однак поглиблення та узагальнення потребує низка теоретичних проблем. Зокрема, розгляд провідних напрямів дослідження демократизації сприяє розумінню передумов окремих її складових, уточненню категорій і понять – розкриттю різних аспектів демократизації. Осмислення у предметі дослідження як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників демократизації, їх взаємообумовлюючого впливу дає змогу уникнути суперечок навколо того, що є первинним – поведінка індивіда чи інституційне середовище. Формулювання конкретних рекомендацій щодо оптимізації функціонування інституційної системи обґрунтовує відхід від песимістичних висновків щодо перспектив демократизації в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за основним науковим напрямом університету «Дослідження проблем гуманітарних наук», в рамках якого розробляється тема: «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії» (протокол № 1 від 26 січня 2017 р.). Тема

дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 27 грудня 2018 р.).

Метою дослідження є концептуалізація інституційних передумов демократизації політичної системи України на сучасному етапі.

Мета дослідження визначила постановку та розв'язання низки *завдань*:

- узагальнити та систематизувати існуючі теоретичні підходи до осмислення передумов демократизації інституційної системи;
- конкретизувати основні поняття теорії демократизації, зокрема інституційної системи, передумов демократичного характеру її конституювання, розвитку та функціонування;
- обґрунтувати методологію дослідження та доцільність тривимірного моделювання системної концепції передумов демократизації;
- розкрити теоретичні передумови становлення демократичної інституційної системи;
- визначити специфіку формування передумов становлення демократії в Україні;
- виявити чинники інституційного розвитку, стабілізації політичної системи та демократичного характеру організаційних взаємозв'язків;
- з'ясувати особливості інституційної динаміки в Україні в контексті перспектив подолання нестабільності та забезпечення демократичного ізоморфізму;
- окреслити детермінанти ефективного функціонування демократичної політичної системи;
- вивчити специфіку практичної реалізації принципів демократії в Україні в умовах гібридності політичного режиму;
- обґрунтувати загальні ознаки концептуальної моделі передумов демократизації інституційної системи, розкрити їхні взаємозв'язки та взаємозалежності;
- сформулювати рекомендації щодо сприяння формуванню інституційних передумов демократизації.

Об'єктом дослідження є демократизація політичної системи.

Предмет дослідження – концептуальна модель інституційних передумов демократизації політичної системи України.

Методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових і спеціальних підходів та методів, які забезпечили єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу формування, розвитку та функціонування системи інститутів демократії. Це аналіз і синтез, абстрагування, порівняння, інтерпретація, узагальнення та концептуалізація, що забезпечує комплексність, обґрунтованість, достовірність об'єктивність і всебічність дослідження сукупності інституційних передумов демократизації політичної системи сучасної України. Висновки дисертації сформульовані завдяки поглибленню та поєднанню основних засад транзитологічної, системної та неоінституційної концепцій.

Основу аналізу складає комплекс методологічних підходів, зокрема:

- 1) *синергетичний* (акцентує увагу на потребі саморозвитку, самовдосконалення політичної системи, що здатна в точках біфуркації еволюціонувати без зміни системи інститутів загалом);
- 2) *історичний* (розкриває основні етапи становлення та еволюції інституційної системи, її соціокультурну зумовленість);
- 3) *ціннісний* (осмислення місця ідейно-світоглядних аспектів у структурі нормативних передумов функціонування політичної системи);
- 4) *системний* (розгляд політичних інститутів як комплексу взаємопов'язаних елементів, взаємовпливу економічних, політичних, соціальних і духовних детермінант);
- 5) *діалектичний* (аналіз процесів демократизації в контексті розвитку політичних інститутів, закономірної зміни їх форм і станів шляхом адаптації до зовнішнього середовища, через взаємний вплив і перехід структурних елементів формування та трансформації інституційної системи);
- 6) *соціологічний* (обґрунтування соціальної обумовленості ефективності політичної системи);
- 7) *порівняльний* (виявлення загальних та особливих закономірностей функціонування політичних інститутів у різних соціокультурних умовах).

Серед *емпіричних методів* дослідження, реалізованих у дисертації: метод моделювання, теорія ігор, аналіз документів, у тому числі контент-аналіз статутів і сайтів політичних партій. Емпіричною основою дослідження стали експертні доповіді й фахові дискусії Національного інституту стратегічних досліджень, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, моніторинги Інституту соціології НАН України. У роботі застосовано офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, ВГО «Комітет виборців України», Міжнародної Організації виборчих систем (IFES), індекси демократизації, зокрема Міжнародної неурядової правозахисної організації «Freedom House», Т. Ванханена, Фонда Bertelsmann, Transparency International, Всесвітнього банку, Світового огляду цінностей (World Values Survey), а також результати соціологічних досліджень.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена як сукупністю поставлених завдань дослідження, так і засобами їх розв'язання. Здійснено комплексне політологічне дослідження процесів демократизації політичної системи та розроблено концептуальну модель інституційних передумов демократизації.

Вперше:

- типологізовано чинники демократизації за критеріями основних аспектів її тлумачення та структури політичного інституту, що сприяє конструктивному застосуванню провідних наукових теорій із метою вирішення суперечностей щодо етапності, пріоритетної сфери та напрямів інституційного реформування до пострадянських реалій паралельного формування ціннісно-нормативних, організаційних та процесуальних передумов демократизації;

- запропоновано концептуальне осмислення передумов демократизації, що розкриває об'єктивні та суб'єктивні нормативні, організаційні та процесуальні чинники становлення, розвитку й функціонування інституційної системи. До базових передумов становлення демократичних інститутів віднесено відповідність ціннісним орієнтаціям, соціокультурному середовищу (конгруентність, легітимність), до чинників збалансованого розвитку –

здатність до забезпечення рівноваги, саморозвитку, мирного вирішення суспільних суперечностей, до детермінант ефективності – наявність конструктивних взаємозв'язків між всіма сферами, рівнями, відповідність неформальних інститутів формальним (демократичний ізоморфізм);

- встановлено та обґрунтовано наявність колоподібних взаємозв'язків між передумовами демократизації, що дає змогу виділити три кластери чинників і сфокусувати увагу на ключових ознаках демократичної інституційної системи (зрілості, рівновазі, ефективності) та розкрити механізм їхнього впливу на демократизацію шляхом постійного стимулювання одне одного;

- виокремлено специфіку передумов гібридності вітчизняної інституційної системи шляхом зіставлення зі загальними чинниками демократизації та системними закономірностями. Зокрема поступовість трактована як зволікання, конгруентність більшою мірою проявляється як стереотипізація, динаміка – як циклічність, рівновага – як ситуативне балансування, стабільність – як стагнація, конкуренція формальних і неформальних інститутів – як нівелюючий вплив стосовно перших, що дає підстави стверджувати наявність прихованого потенціалу еволюції гібридності у демократію.

Поглиблено:

- методологію дослідження процесів демократизації політичної системи шляхом поєднання транзитологічної, неоінституційної та системної парадигм, використання предметного моделювання в трьох площинах: на рівні всієї політичної системи в історичній перспективі; інституційних сфер; складових конкретного політичного інституту. У такий спосіб досягнуто мети тривимірного аналізу інституційної системи та розкрито особливості становлення політичних інститутів із застосуванням теорії трансформації, їхньої динаміки через методологічний інструментарій неоінституціоналізму, а також їхнього функціонування шляхом використання основ системного та синергетичного методів;

- розуміння досягнень і прорахунків становлення інституційної системи України завдяки порівнянню теоретичних передумов демократизації та вітчизняних реалій. Останні свідчать про надмірну увагу формальним аспектам демократизації, ентропію старих і нових інститутів і цінностей внаслідок форсованого руйнування організаційної складової інституційної системи на противагу зволіканню в реформуванні процесуальних аспектів;

- визначення механізмів і закономірностей інституційної динаміки завдяки застосуванню теорій інституційної невизначеності, ізоморфізму, колії залежності (інституційної пастки) до осмислення сучасних політичних процесів в Україні на основі виявлення повторюваних явищ і загальних закономірностей балансування між авторитаризмом і демократією, що дозволило відстежити основні тенденції інституційних змін, які пов'язані зі збільшенням амплітуди відхилення від гібридності як у позитивні, так і негативні значення, констатувати їх циклічний характер, відсутність якісних фундаментальних зрушень всієї інституційної системи, довести завершення гібридної інституціоналізації в нашій державі на противагу поширеному уявленню про незавершену демократичну інституціоналізацію;

Отримали подальшого розвитку:

- положення про сутність інституційної системи як сукупність взаємопов'язаних елементів (правил, організацій, процедур), що обмежують політичну поведінку, забезпечують стабільність, адаптацію до змін середовища та ефективність політичної системи, а також про її складові (формальні і неформальні) та сфери функціонування (державні, партійно-електоральні, громадські). Звертається увага на розмиту межу, взаємозалежність між названими елементами, що доводить роль передумов інституційної зрілості, рівноваги та ефективності лише в комплексі взаємозв'язків;

- концептуалізація поняття «інституційні передумови» завдяки акценту на можливості цілеспрямованого впливу на їх формування, на відміну від чинників, що мають об'єктивний характер, як сукупності норм та цінностей, організацій та взаємозв'язків між ними, механізмів політичного лідерства та

участі, що зумовлюють характер формулювання правил, стабілізації системи, виконання своїх функцій політичними інститутами;

- поглиблення теоретичної розробки встановлення особливостей демократичної інституційної динаміки як еволюційного процесу досягнення рівноваги політичної системи, зокрема здатність до постійного саморозвитку демократичних інститутів за непорушності конституційно-правового режиму загалом, формування відкритих формальних процедур і правил політичної взаємодії на засадах партнерських контрактних відносин, високого рівня довіри;

- аналіз ролі неформальних аспектів передумов демократизації в Україні завдяки класифікації за критеріями характеру їх впливу на процеси демократизації та взаємодії з формальними. Виокремлено неформальні інститути, що здатні сприяти ефективному функціонуванню формальних шляхом деталізації їхньої діяльності, адаптації до реалій багатоманітного політичного життя; а також ті, що мають позитивний потенціал демократизації, але в умовах нормативного вакууму, спонтанного формування використовують деструктивні методи. Водночас констатовано наявність неформальних практик, що дають змогу обходити формальні інститути, змінювати їх, не руйнуючи інституційну систему загалом, а також таких практик, що принципово суперечать демократичним формальним інститутам, зводять нанівець їхній позитивний потенціал, унеможливають ефективне функціонування. Це дозволило зосередити увагу на механізмах оптимізації їхнього функціонування: сприяння подальшому утвердженню в політичній практиці допоміжних, легалізації та визначенню прийнятних форм акомодацийних, створення дієвих конкурентних альтернатив деструктивних інститутів;

- рекомендації стосовно оптимізації функціонування інституційної системи України, що були структуровані за стратегіями, векторами та напрямками відповідно до формування певної групи передумов, серед яких найзагальнішими є увага до неформальних норм, організацій та практик.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. На науково-світоглядному потенціалі авторської концепції положення і висновки дисертації продовжують розвивати ідеї про інституційні передумови демократизації політичної системи загалом та української зокрема. До подальшої наукової дискусії запропоновані погляди на демократизацію як перманентний процес утвердження правил, самовдосконалення політичних інститутів, застосування механізмів досягнення суспільного консенсусу, а також на теоретичний конструкт інституційної системи як єдності нормативних, організаційних і процесуальних елементів, що формують складну тривимірну систему взаємозв'язків.

З'ясовані особливості, закономірності й тенденції інституційної динаміки в Україні можуть бути використані для подальшого аналізу ефективності політичної системи та трансформаційних процесів в контексті розуміння гібридності як окремого різновиду політичного режиму, що за своїми передумовами все ж тяжіє до демократії більше, ніж до авторитаризму. Розвиваючи положення системної теорії про «закон маятника», у подальших розробках прояви гібридності інституційної системи можна розглянути як ознаку тимчасового відхилення від норми, що є основою для оптимістичних оцінок завершення інституціоналізації демократії в нашій державі, оскільки атрибутом будь-якої системи є прагнення до встановлення рівноваги. Такий підхід налаштований на аналіз перехідних процесів у довгостроковій перспективі. Окреслені критерії передумов демократизації поглиблюють аналіз гібридності політичного режиму, акцентуючи увагу на механізмах подолання перешкод демократизації, чим сприяють визначенню подальшої траєкторії політичних трансформацій вітчизняної інституційної системи, прогнозуванню результатів і наслідків реформ.

У політико-практичній площині положення дисертації сприяють розумінню завдань, виробленню стратегій та рекомендацій щодо інституційного реформування, перспектив модернізації політичної системи загалом. Запропоновані пріоритети оптимізації функціонування політичних

інститутів можуть слугувати основними принципами уточнення, узгодження та деталізації нормативно-правової бази, заходів із формування демократичних цінностей українського суспільства, забезпечення каналів симетричної комунікації, спрощення та стандартизації демократичних процедур.

Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальному процесі в закладах вищої освіти, зокрема при розробці курсів «Політичні інститути і процеси», «Загальна теорія політики», «Політична модернізація», «Сучасна зарубіжна політологія», «Проблеми демократії та демократизації», галузевих спецкурсів із проблем модернізаційних стратегій транзитних суспільств.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертації отримані автором самостійно. У колективній монографії «Адаптація національного законодавства відповідно до угоди про асоціацію з Європейським Союзом» (Київ, 2019) – особистим внеском здобувача є аналіз політичного консенсусу як платформи сталого розвитку (0,5 д.а. зі загального обсягу 28,25 д.а. наукової статті у співавторстві з колективом авторів за редакцією О. В. Кузьменко).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, низці науково-практичних та науково-теоретичних конференцій, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції і політичні реалії (Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.), П'ятих Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри» (Київ, 6 жовтня 2009 р.), Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» (Київ, 21–22 квітня 2010 р., 21–22 квітня 2011 р., 18-19 квітня 2012 р., 25–26 квітня 2017 р., 26–27 квітня 2018 р.); Міжнародній науково–практичній конференції «Соціалізація та соціальна адаптація особистості» (Київ, 14 травня 2010 р.); Шостих Курасівських читаннях «Виборча система в Україні: теоретичні виміри і суспільні реалії» (Київ, 7 жовтня 2010 р.), V Всеукраїнській науково–практичній конференції «Державне управління: стратегія і тактика формування

сучасного фахівця» (Київ, 29 жовтня 2010 р.); Науково-практичній конференції «Інститут президентства в Україні й зарубіжних країнах: становлення, розвиток та сучасні тенденції» (Київ, 25 листопада 2010 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: формування міжкультурної комунікації» (Київ, 24 травня 2011 р.), Круглого столу «Політичний режим і народовладдя в Україні» (Київ, 26 травня 2011 р.), Науково-практичній конференції «Ідеологія в сучасному світі» (Київ, 19–20 жовтня 2011 р.); Сьомих Курасівських читаннях «Політична модернізація в Україні: перспективи та ризики» (Київ, 4 жовтня 2011 р.), VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в контексті європейської інтеграції» (Київ, 17 листопада 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку» (Київ, 24–25 листопада 2011 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку» (Київ, 23 травня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова держава та демократичне суспільство» (Київ, 14 квітня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Європейський вимір реформування публічного управління в Україні» (Київ, 24 листопада 2016 р.); XIII Жовтневих читаннях «Революції в політичній історії України» (Київ, 10 жовтня 2017 р.), Круглого столу «Європейський вимір соціальної безпеки: інструменти, проблеми, практика» (Маріуполь, 21 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні теоретичні та практичні проблеми наближення законодавства України до права Європейського Союзу» (Київ, 15 березня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу» (Харків, 11 квітня 2019 р.); IX Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: проблеми миру та ненасильства в змінах глобального порядку» (Запоріжжя, 12 квітня 2019 р.), International Scientific Conference «The Days of Science of the

Faculty of Philosophy», (Зелена Гора, Польща, April 23–24, 2019, April 22–23, 2020); Міжнародній науковій конференції «Тринадцяті юридичні читання. Українська державність крізь призму часу» (Київ, 24–25 травня 2019 р.); Міжнародній науково–практичній конференції «Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації» (Житомир, 20 листопада 2019 р.), XVIII Міжнародній науково–практичній конференції «Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології» (Київ, 19-20 вересня 2019 р.), Всеукраїнській науково–практичній конференції «Медіаосвіта як інструмент розвитку громадянського суспільства в Україні» (Маріуполь, 28 листопада 2019 р.), Міжнародній науково–практичній інтернет конференції «Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального» (Київ, 31 березня 2020 р.); Звітній науково–практичній конференції «Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)» (Київ, 28 листопада 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 47 одноосібних наукових працях, з них: одноосібна монографія (16,33 д.а.), розділ у колективній монографії (0,5 д.а.), 11 статей в наукових фахових виданнях України, 9 – у зарубіжних фахових виданнях і виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також 25 наукових праць, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати.

Структура дисертації. Дисертація є завершеним дослідженням, що складається з анотації, вступу, п'яти розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 441 сторінку, основний зміст – 328 сторінок, список використаних джерел включає 637 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Основні напрями дослідження демократизації політичної системи

Аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження вважаємо за необхідне розпочати з історико-теоретичного екскурсу вивчення його об'єкта. Осмислення понять «демократії» та «демократизації» сягають доби Античності. У цей період виникають уявлення про мажоритаризм та рівність як принципи політичного управління. Демократія визначається як устрій, що «ґрунтується не на меншостях громадян, а на їх більшості. Щодо приватних інтересів закони наші надають рівноправність для всіх» [8].

В епоху Середньовіччя утверджуються принципи духовної рівності людей перед Богом, примат законів над волею монархів, природного походження інституційних норм, заснованих на релігійній та суспільній моралі, традиціях. Теоретичне обґрунтування цих ідей знаходимо у вченні Марсілія Падуанського про людський закон [369], у Нікколо Макіавеллі щодо ролі народних мас у процесі управління [309].

Неоціненний внесок у сучасну теорію демократизації політичних інститутів було здійснено в Нову добу представниками класичного лібералізму і Просвітництва. Їм належить обґрунтування недоцільності феодальних обмежень та привілеїв, автономності індивідів, парламентаризму, політичної рівності. Мислителі послідовно аргументували необхідність інституційно закріпити такі принципи демократії, як невідчужуваність природних прав та обмеження повноважень і прерогатив держави (Дж. Лок [305]), народний суверенітет (Ж. Ж. Руссо [442]), поділ влад (Ш. Монтеск'є [330]), розширення політичної участі.

У процесі формування сучасних ідейно-політичних течій сформувались різні підходи до передумов демократизації. У лібералізмі їх призначенням вважалось забезпечення індивідуальної свободи і гарантування особистих прав.

Засобами досягнення цієї мети вважалось право підлеглих висловлювати та реалізовувати свої інтереси без насильницької боротьби, а також значний рівень легітимності влади завдяки переважанню методів переконання, а не примусу, добровільного делегування влади на основі довіри. Ці риси, безумовно, не втратили актуальності на сьогодні й безперечно забезпечують значний рівень стійкості демократичного врядування в західноєвропейських державах.

Консерватори особливу роль надавали державним інституційним передумовам демократизації та традиційним соціальним інститутам (сім'ї, церкві, звичаї). Особливо яскраво це ідейне положення проявило себе в неоконсерватизмі, що виник внаслідок світоглядної кризи 70-х років ХХ століття насамперед як ревізія філософії індивідуалізму. Духовні засади політичної системи, втілені в провідних суспільних цінностях, можна й на сьогодні вважати «стовпом» демократизації. Вважаємо представників класичного консерватизму предтечами градуалізму в сенсі прихильності до еволюційного природного становлення демократії у відповідності із назрілими суспільними потребами і зі збереженням традиційних підвалин інституційної системи попереднього історичного розвитку.

Соціал-демократи в основу своєї ідеологічної доктрини ставили соціальну стабільність та справедливість, тому розширили призначення інститутів демократії забезпеченням соціально-економічних прав, здатністю підтримання соціальної рівноваги, забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп. Саме соціал-демократична ідеологія обґрунтувала необхідність розширення політичної участі та поглиблення процесів децентралізації.

Загалом вже в ХІХ столітті було концептуалізовано основні передумови функціональності демократії: добровільність і легітимність, суспільна цінність і природність, соціальна рівновага й баланс інтересів, які було поглиблено в сучасних концепціях демократії.

Давні традиції демократії та відповідне теоретичне осмислення характерне і для українських земель. Видатними правовими пам'ятками, у яких

затверджувались демократичні принципи є «Руська правда» Ярослава Мудрого, що стверджувала роль особистості, її прав і свобод, Литовські статuti (1529, 1566, 1588 р.), які закріпили засади індивідуалізму, обмеженої віротерпимості, виборності суддів і відділення суду від адміністрації, магдебурзьке право, що впроваджувало основи самоврядування, судового імунітету, створювало гарантії проти феодальної сваволі, Конституція Пилипа Орлика [363] 1710 року, яка обмежувала повноваження глави держави (гетьмана) шляхом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, утверджувала права і свободи громадян, виборність членів уряду. Отже, навіть короткий історичний екскурс свідчить про глибокі корені розроблення проблем передумов демократизації в Україні.

Тобто, основні етапи становлення сучасних ідей демократії свідчать про наявність таких спільних для всіх історичних епох ознак демократичного врядування як ухвалення рішень більшістю, рівність, пріоритет закону над особистою волею, дотримання прав людини.

Сучасні дослідження процесів демократизації згрупуємо на основі різних підходів до тлумачення демократизації та відповідних їм чинників. Перша група теорій присвячена розробленню питань створення сприятливого соціокультурного та економічного середовища політичної демократизації. Ці проблеми є основною метою *транзитологічної* парадигми. Її представники (Ж. Блондель [557], А. Степан [626], Т. Каротерс [562]) виокремлюють особливості перехідних політичних систем, особливого значення надають передумовам становлення демократичної політичної системи, здійснення вибору на користь певної моделі та визначенню пріоритетних правил.

До необхідних чинників демократизації транзитологи відносять: економічний розвиток та індустріалізацію (С. Ліпсет [299]), міжнародне оточення та іноземних учасників (концепція «демократизації через конвергенцію» Л. Уайтхеда [634]), тривалість переходу в країні, тип самого переходу і місцеві особливості (С. Гантінгтон [509]). У цьому разі демократизація розглядається як поняття близьке до модернізації.

Економічне зростання ставилось в основу прогресивного суспільного поступу у висновках представників *теорії модернізації* (М. Леві [590], Т. Парсонса [374], Н. Смелзера [624], Ш. Ейзенштадта [166]). У 50-х - середині 60 х років чинники політичного розвитку розумілись через призму європейських цінностей та ринкової економіки як універсальний лінійний процес. За С. Ліпсетом існує пряма залежність між економічним розвитком та демократією [594]. Наприкінці 70-х років ХХ століття теорія модернізації поглиблюється нелінійним та не універсальним підходом до інституційних змін, дослідженням суперечностей «навздогінної» модернізації, акцентом на національних, регіональних, культурних факторах.

Отже, представники класичних теорій транзитології та модернізації основну увагу приділяють вивченню особливостей інституційного середовища та демократизації в сенсі конституювання й утвердження демократичних правил. Погоджуючись із важливістю зовнішніх умов як суттєвого імпульсу подальшої траєкторії розвитку, все ж вважаємо за необхідне зробити деякі зауваження щодо того, що вони не вичерпують структуру передумов демократизації на сьогодні. Політична практика накопичила фактичний матеріал щодо успішної демократизації у незрілому інституційному середовищі, або навпаки – встановлення гібридних режимів за сприятливих умов. Безперечним є потенційна можливість досягати різних результатів демократизації за однакових стартових умов.

Безумовно, значні економічні досягнення та ресурси спрощують проведення інституційних реформ, опосередковано впливають на процеси демократизації через формування середнього класу (С. Гантінгтон [509], Ф. Фукуяма [504]).

Водночас політична практика часто свідчить про необов'язковий характер цього взаємозв'язку, а також зворотну закономірність, за якої демократія стимулює економічне процвітання. Прикладом можуть слугувати авторитарні режими, що досягають високих економічних показників завдяки державному регулюванню економіки, примусової мобілізації людських та

природних ресурсів тощо. І навпаки – демократичні уряди демонструють «короткозорість народної оцінки діяльності уряду» [144], нездатність швидкого вирішення соціально-економічних проблем, підтримання суспільного консенсусу та стабільності через невизначеність та потенційну загрозу радикалізації демократії [543], діяльність позасистемної опозиції, залежність урядової політики від преси та громадської думки, законодавчі й адміністративні обмеження [11], зростання управлінського персоналу [112], взаємне вето учасників політичного процесу, у процесі ухвалення політичних рішень, принцип пропорційності за відбору на керівні посади [296].

Не заперечуючи вплив політичної культури на процеси демократизації, варто зазначити складність та повільність формування суспільних поглядів, переконань, вірувань, ідей. Тому країни, які не мають належного рівня демократичних цінностей виявляються приреченими на авторитаризм або проміжні форми політичного режиму.

Для пояснення цих фактів транзитологи висунули теорію про відмінні шляхи, моделі та методи конструювання інституційного дизайну в процесі демократизації. Тобто, на передній план виступають особливості політичних інститутів певного суспільного середовища. Обмежуючи поведінку індивідів політичні інститути закладають основу для подальшого формування політичних цінностей та відносин.

Тому вважаємо доцільним зосередити увагу на інституційних аспектах становлення демократії, що цілеспрямовано змінюються в процесі конституційної інженерії та інституційного дизайну, розвиваючи та поглиблюючи висновки А. Лейпхарта [296], Х. Лінца [297], М. Шугарта [544–545], а також вітчизняних політологів І. Алексеєнка [5], В. Балана [17], С. Білошицького [31], О. Сидорчука [456].

Також важливо звернути увагу на те, що в межах класичної транзитології демократизація розуміється як перехід до ліберальної моделі демократії, а сам транзит розглядається за логікою західноєвропейських країн. Однак на сьогодні такий підхід виявляється недостатнім для пояснення багатоманітних проявів

демократичної політичної системи та траєкторій її трансформації. Узагальнюючі дослідження чинників становлення інститутів у руслі транзитології здійснюються низкою сучасних зарубіжних авторських колективів [609]. Зокрема в них розгортається критика універсалістських підходів [556] та узагальнюється досвід політичних трансформацій постколоніальних країн [569].

В Україні транзитологічна парадигма представлена низкою наукових публікацій, зокрема Є. Бистрицького [29], С. Бульбенюк [43], О. Волянюк [60], Є. Головахи [125–126], М. Головатого [123], В. Горбатенка [131; 133], О. Іванілова [216], О. Кіндратець [231], А. Колодій [241], Л. Кочубей [263], Н. Латигіної [291], С. Наумкіної, Є. Отделенцева [367], В. Полохала [389], Т. Пояркової [398], В. Тімашової [481], О. Федоренко [500], Д. Чемшита [526]. Ці праці присвячені теоретичному осмисленню різних аспектів становлення демократії, закономірностям та особливостям демократичного переходу. Особливу увагу автора привертають розробки теоретичних засад консолідації демократичного режиму С. Вонсовича [62], Ю. Поліщука [387], Ю. Шайгородського [532].

Важливу роль у структурі джерел дисертації відіграють порівняльні дослідження перехідних політичних систем Т. Ляшенко [307], Ю. Маслова [315], М. Сліви [463], К. Смирнової [464], Д. Ткача [482], О. Ткача [483], Т. Федорчака [501], висновки яких використовувались для зіставлення результатів трансформаційних процесів у різних державах.

Напрацювання транзитологів становлять основу для дослідження початкового етапу демократизації, надають базовий інструментарій для розуміння закономірностей, етапів, типів, рівнів, особливостей трансформаційних політичних держав, критеріїв та стадій демократизації, опрацьовують величезний масив емпіричного матеріалу, що доступний для порівнянь у подальших наукових розробках.

Класична теорія демократичного транзиту зазнала критики через європоцентристське, універсалістське бачення демократії. І дійсно з поля зору

транзитологів випадають проблеми ефективного функціонування політичних інститутів, причини тривалості трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Саме ці прогалини мають бути заповнені в межах подальших політологічних розвідок. Однак сформульовані ними висновки щодо чинників формальної зміни авторитарного режиму на демократичний залишаються актуальними.

Вітчизняна транзитологічна парадигма зазвичай ґрунтується на зіставленні схожих і повторюваних явищ пострадянського політичного простору. Це цілком виправдано з огляду на складність, багатовимірність та глибину посткомуністичних трансформацій, несприятливого для демократизації економічного становища. Однак це не дає змоги визначити шляхи подолання інституційної відсталості, оскільки всі держави регіону зіштовхуються з гібридністю політичного режиму, затягуванням перехідних процесів.

В контексті українських реалій транзитологічна парадигма може бути використана з метою виявлення досягнень та прорахунків демократизації на попередніх етапах, з'ясування об'єктивних передумов демократичного переходу, визначення ключових напрямів подальшого інституційного реформування в контексті національних та регіональних особливостей.

Другу групу досліджень чинників демократизації можемо охарактеризувати як акцент на організаційних передумовах, що формуються в процесі природної еволюції, розвитку інституційної системи, взаємодії її елементів. Організаційні форми та взаємозв'язки між політичними інститутами вперше розглянув у своїх працях Дж. Міл [325]. На сьогодні вони є предметом ретельного розгляду *системної* та *неоінституційної* теорії.

Представники системної теорії (Т. Парсонс [374], Н. Луман [306], К. Дойч [157] і ін.) звернули увагу на те, що цінність демократичних інститутів полягає в забезпеченні стабільності, що передбачає розвиток і адаптацію політичної системи до безперервних змін середовища, а також балансу різних інтересів, думок, прагнень завдяки плюралізму, наявності альтернатив,

конкуренції. У цьому вони певною мірою продовжили твердження консерваторів про саморозвиток політичної системи.

Ключові положення запозичені нами в представників системної теорії можемо звести до наступного. По-перше, інституційні передумови демократизації мають бути розглянуті як динамічна та саморегульована система взаємозв'язків. Такий підхід вказує на необхідність визначення закономірностей та актуальної конфігурації чинників демократизації для конкретного соціокультурного простору та часового проміжку, унаочнює наявність умов, на які не можна вплинути, але можна пристосуватись у найкращий спосіб з погляду інституційної рівноваги.

По-друге, привертає увагу структурна модель представників системної теорії, яка включає функції «входу», «виходу» та «конверсії», які в дисертаційному дослідженні розглядаються як державні, громадські та проміжні (партійно-електоральні) інституційні передумови. Виділені в межах системного аналізу нормативні, організаційні та режимні елементи політичної системи співвідносяться нами з відповідними складовими політичного інституту.

По-третє, ними використовується низка понять синергетики, зокрема рівноваги системи та розглядаються як точки біфуркації масові акції громадянської непокори в Україні.

Водночас не задовольняє цілей нашого аналізу формалізованість системного підходу, що виключає здатність цілеспрямованого впливу на процеси демократизації. Тому сутність системи інституційних передумов розкриваємо завдяки неоінституційній теорії.

Центральною тезою неоінституціоналістів, Р. Інглгарта [214], Дж. Марча та Й. Олсена [600], Д. Норта [355], Р. Патнама [378], Г. Пітерса [382], А. Пшеворського [409], Б. Ротстайна [435], Дж. Сарторі [448], В. Шмідта [621], стала залежність поведінки політичних акторів від структури і характеру взаємозв'язків політичних інститутів. Приміром, Роберт Патнам висуває тезу про те, що саме «інституції формують політику та історію» [378, с. 20–21]. У

зв'язку з цим їх методологія виглядає перспективною з огляду на можливості цілеспрямованого коригування поведінки суб'єктів політики, формування в них відповідних цінностей та норм взаємодії.

До неоінституційної теорії відносимо роботи тих зарубіжних авторів, які присвячені проблемам інституційної динаміки, зокрема Дж. Александера [555], Т. Боаза [558], Г. Гоелера [576], В. Гельмана [115–117], Дж. Ді Маджіо та У. Пауелла [155], В. Меркеля та А. Круассана [322–323], Е. Острома [609], В. Стріка і К. Телена [627]. Вони ставлять низку питань, пов'язаних із пошуком оптимальної конфігурації політичних інститутів, що здатна забезпечити політичну стабільність в умовах мінливого зовнішнього середовища. Цікавими сучасними узагальнюючими працями є публікації Е. Гудіна [615], Т. Мое [629].

В Україні неоінституційну методологію застосовували для розроблення проблем демократизації у дисертаційних роботах та публікаціях С. Власенко [58], В. Денисенко [150], В. Литвин [301], А. Мілюкова [326], О. Новакова [348], В. Ребкало [415], О. Стойко [473], О. Шадріна [531], В. Яковлєв [553].

Власне передумовам розвитку політичної системи присвячено низку наукових праць, що здебільшого торкаються деструктивних чинників. Зокрема О. Максимова [311, с. 263] акцентує увагу на тінювих факторах, латентності відносин. Подібні передумови докладніше розкриваються в дисертаційному дослідженні А. Крапа, який зосередив увагу на чинниках політичної стабілізації та інституційної консолідації, виокремивши такі їх перешкоди як несумісність демократичних норм і процедур із номенклатурними правилами та цінностями, відсутність механізмів внутрішньоелітної комунікації, зміна правил «під себе» впливовими суб'єктами, неоднозначність правил, політична безвідповідальність, персоніфікація, деідеологізація та аморалізація влади, делегітимізація режиму, недовіра демократичних неформальних норм [267, с. 7].

Привертає увагу дослідження А. Черній, яка здійснила спробу пошуку позитивного потенціалу чинників кризового стану України. До них автор

відносить «легітимаційний синдромом» – специфіку історичного національного становлення, ідеологічну гетерогенність політичної еліти, дистанціювання від інтересів громадян. Проте кризові явища розглядаються в позитивному руслі як каталізатор реформ [527].

Значна частина наукових джерел присвячена глибокому аналізу окремих груп передумов. Так Т. Нагорняк розглядає соціокультурні чинники політичної трансформації, до яких включає динаміку соціальної структури суспільства, зміни економічної, правової, екологічної та демографічної свідомості, трансформацію ціннісно-моральних орієнтацій і моделей поведінки, рівень впливу соціальних і політичних інститутів на державу [336].

Світоглядні чинники демократизації виокремлює Ю. Руденко, серед яких нова система базових цінностей, способів легітимації соціально-політичного порядку в умовах невизначеності політичних орієнтирів, складне геополітичне, конфесійне, соціокультурне середовище [439].

Подібних висновків доходить і В. Дем'яненко, яка досліджує ментальність, історичні традиції, тоталітарну світоглядну спадщину, і робить висновки про позитивний вплив демократичних інститутів і процедур на сучасну політичну свідомість [147].

Загалом теоретичні напрацювання свідчать про наявність таких груп передумов. По-перше, це *економічні* чинники. Їх роль було обґрунтовано представниками лібералізму ще в XVII столітті. Тоді боротьба за розширення економічних прав, обмеження монархічної влади та скасування феодалських привілеїв була тісно пов'язана із становленням ідей ліберальної демократії. Однак на сьогодні доведено відсутність прямого зв'язку між рівнем економічного розвитку і демократизацією, попри безумовну перевагу високого рівня економічного розвитку в сенсі наявності відповідних ресурсів демократизації, належного рівня життя населення, що дає змогу брати свідому та добровільну участь у здійсненні громадянських процедур. Тобто, історично ринкова економіка відіграла важливе значення в становленні ідей демократії та демократизації політичної системи. Проте нині дедалі більшого значення

набуває опосередкований вплив економіки на процеси демократизації через соціальні зміни. Ринкова економіка сприяє позитивним зрушенням у формуванні соціальної структури суспільства, відповідних цінностей й установок [505].

Тому другу групу чинників становлять *соціальні*. В історії політичної думки формування соціальних передумов дослідники пов'язували з розширенням громадянських прав. Так, за Б. Констаном демократичний уряд мав забезпечити незалежність суспільства від держави, гарантувати непорушність особистих прав від зазіхань держави, певних соціальних груп або осіб [252]. У сучасній політичній науці вони зводяться до наявності багатоманітних організаційних форм громадянського суспільства, високого освітнього рівня, чисельного середнього класу, що формують критичне, але не анти системне ставлення суспільства до існуючого політичного порядку. Також демократизація передбачає справедливий розподіл між різними соціальними групами, сприяння вирішенню соціальних конфліктів і досягнення суспільної згоди щодо основних засад суспільно-політичного розвитку.

По-третє, важливу роль у процесі демократизації відіграють *світоглядні* чинники, що передбачають особливий тип політичної свідомості та норми поведінки індивіда. Тривалий час ідейною основою демократії був лібералізм. Однак криза філософії індивідуалізму та поширення демократичних форм управління в неєвропейських цивілізаційних просторах сприяли перегляду класичної тези про ліберальні ідеї та етику християнства як засадничі принципи демократизації. Стрімкі суспільні зміни та нездатність демократичних держав реагувати на них унаочнили необхідність переосмислити фундаментальні світоглядні установки щодо цінності демократії. В умовах глобальної нестабільності, швидкоплинності невпевненості особи у своєму становищі поширюються патерналістські та популістські настрої, втрачають своє значення традиційні суспільні пріоритети (сім'я, освіта, церква), переважає орієнтація на досягнення короткострокових цілей. Як вдало підсумовує білоруська дослідниця Т. Мілова сучасне суспільство характеризується «послабленими

сімейними зв'язками, імперсональністю залученості у виробничий процес, зруйнованою локальністю найближчих суспільств...» [324, с. 37].

Водночас непорушними, на наш погляд залишаються такі суспільні цінності як почуття міжособистісної довіри. Саме вони становлять основу для ефективності демократичних інститутів. У зв'язку з цим падає довіра до конституцій як гарантів свободи. Це пов'язано з основним демократичним принципом одна людина – один голос, що викривлює вихідну конституційну ідею прав меншостей [29].

1) автономність особи [114] (схильність до підприємницької активності, здатність до швидкого пристосування до нових інститутів, незалежність від традиційних структур [25], перехід від статутних до договірних відносин, толерантність, відповідальність (здатність підкорятись правилам) [508], активна громадянська позиція [18], стійка система поглядів щодо функціонування політичних інститутів, згоду основних політичних сил щодо демократичних правил гри

По-четверте, *міжнародні* передумови інтернаціоналізація економічного розвитку сприяє інтеграції всіх держав у світовий ринок торгівлі, інвестицій, технологій, туризму і комунікацій. Залучення країни в систему світових економічних зв'язків нерідко супроводжується неофіційними контактами, що є істотним джерелом впливу на формуванні в суспільстві демократичних ідей.

Процеси глобалізації сприяють ідеологічному впливу заходу на незахідний світ. Поширюються зразки політичної та економічної системи, культурні надбання, стиль повсякденного життя, навіть стереотипи поведінки. Разом із цим легітимуються і втручання провідних західних держав у внутрішні справи країн третього світу і постсоціалістичного простору. Прикладом такого стану речей може бути також застосування подвійних стандартів інститутів Європейського союзу щодо схожих ситуацій за вирішення міжнародних суперечок.

Це супроводжується нерівномірним рівнем розвитку, а тому і нерівноправністю взаємозв'язків. Л. Зідентоп розкриває цей прояв звуження

свободи у вигляді побічних ефектів американізації Європи та світу загалом [211, с. 282]. Так, у Європі відповіддю на зростаючу американізацію культури було введення системи квот. Але це не дало бажаних результатів: радіостанції почали передавати національну музику після півночі, отже, виконуючи квоти, але одночасно задовольняючи потреби слухачів в американській музиці [305].

На наш погляд, попри безумовну наукову цінність проаналізованих праць, залишається актуальною потреба узагальнення чинників різних сфер і спрямованості, а також відмови від однозначної оцінки їх впливу як позитивного чи негативного з огляду на доцільність комплексного аналізу будь-якої передумови як елемента загальної системи взаємозв'язків.

Концептуалізували поняття «політичний інститут», розкрили його роль, місце в політичній системі та особливості Л. Бунецький [44], Є. Головаха та Н. Паніна [127], М. Кармазіна [224], І. Кушнар'єв [286], О. Рибій [424], А. Романюк [432], М. Чабанна [525].

Важливий внесок у розроблення проблем передумов інституційного розвитку та стабільності здійснили М. Балан [16], І. Іщенко [221], В. Колюх [244] В. Лагутін [288], А. Панарін [371].

В окрему групу неоінституційних досліджень слід віднести аналіз ролі неформальних інститутів (О. Крисенко [272], І. Кушнар'єв [285], В. Попозгло [392], С. Рабінович [410], О. Рибій [425], О. Шадріна [531], М. Яковлев [553]).

Підсумовуючи названі дослідження, варто вказати на те, що вони підняли низку теоретичних питань. Зокрема в них здійснюється пошук механізмів забезпечення збалансованості політичної системи, стабілізації демократичних інститутів, створення передумов для саморозвитку та саморегуляції інституційної системи.

Водночас висновки неоінституціоналістів мають бути застосовані до вітчизняних реалій в контексті утвердження гібридної стабільності та пошуку передумов досягнення інституційної ефективності. Адже основна проблема використання неоінституційної теорії на пострадянському просторі полягає в несумісності старих і нових правил. Тому за влучним висновком О. Стойко,

інституційні підходи не здатні пояснити ситуацію, коли інтерпретації правил та примусу до їх виконання відкривають акторам можливості реалізувати «старі» правила по-новому» [473, с. 59], утверджуючи тим самим гібридний режим і зумовлюючи стагнацію інституційної системи, вкорінення неефективних політичних інститутів.

І дійсно, адаптація теорій «колії залежності» до пострадянських реалій приводить науковців до висновку про замкнене коло політичних трансформацій, що створює ілюзію безперспективності подальшого політичного реформування. Погоджуючись із загальнометодологічними висновками теоретиків «пастки гібридності», вважаємо за практично значиме завдання все ж розробляти проблему пошуку шляхів вдосконалення та розвитку гібридної інституційної системи.

Тобто, подальшого дослідження в контексті вітчизняних реалій потребує теорія подвійної інституціоналізації та механізмів забезпечення демократичної еволюції гібридного режиму.

Третю групу - теоретичні напрями дослідження передумов імплементації демократичних правил у політичну практику, механізмів забезпечення ефективності демократичних організацій. Йдеться передусім про суб'єктивні чинники та процесуальні політичні інститути. Функціональні особливості демократичних політичних інститутів та потреба їх подальшої демократизації в світлі сучасних умов розглядаються в межах *теорій гібридності політичного режиму та постдемократії*.

До даної групи досліджень відносимо теорії критики сучасної демократії та її традиційних інститутів З. Баумана [21], Ф. Закарії [180], Л. Зідентопа [211], Ж. Ревеля [416], концепцій демократичних альтернатив «постдемократії» К. Крауча [268] та «контрдемократії» П. Розанваллона [426].

Зазначимо і низку вітчизняних досліджень політичних режимів, зокрема О. Бабкіної [12], О. Батрименка [20], О. Мазура [308], Г. Малкіної [312], Т. Нагорняк [336], М. Остапенко [364], В. Паламарчука та С. Янішевського [370], І. Прокопчук [408], А. Романюка [432], Ф. Рудича [440], М. Рябчука [444],

В. Смолянюка [465], А. Сіленко [458], О. Сидорчука [456], О. Фісуна [503], В. Цветкова [519], М. Шаповаленко [536].

Значний масив висновків щодо режимних особливостей функціонування інституційної системи надає теоретичне осмислення результатів пострадянських трансформацій Л. Даймонда [144], Т. Карла і Ф. Шміттєра [584] та низки концепцій проміжних форм політичного режиму, зокрема «демократичного відкату» С. Гантінгтона [509], «виборчого авторитаризму» Л. Даймонда [144], «неліберальної демократії» Ф. Закарії [180], «гібридних режимів» Т. Карла [584], «демократії з прикметниками» Д. Кольєра [245], «дефектної демократії» В. Меркеля [601], «делеговані демократії» Г. О'Доннелла [356], «демократизації четвертої хвилі» К. Оффе [608].

Серед новітніх видань можна відмітити напрацювання К. Балвін та К. Холзінгер [556] Р. Далтона [568], П. Емерсона [572], С. Скарору [619].

На вітчизняному ґрунті теорію гібридних політичних режимів розглядали Ю. Дзюбенко [154], К. Лавренова [287], В. Котигоренко [260], Ю. Мацієвський [316], К. Сарбаш [447]. У їхніх дослідженнях розкривається механізм встановлення гібридних режимів через суперечливість формальних інституцій й неформальних правил, яка в підсумку сприяє виникненню альтернативних норм, вигідних впливовим політичним акторам.

Як наслідок – трансформація політичних інститутів завершується формуванням стійкої у часі, але неефективної системи норм. Це явище характеризується як «інституційна пастка» [316] і окреслює замкнене коло інституційної динаміки. Слід погодитись, що Україна не оминула цієї пастки, що ретельно доведено вітчизняними науковцями, проте питання про вихід із «пастки» і перспективи подальшого інституційного розвитку залишається відкритим.

Теоретичне значення перелічених теорій вбачаємо в пошуку деструктивних чинників демократизації, розкритті потенційних небезпек у функціонування демократичних інститутів, слабких сторін та сучасних особливостей принципів поділу влади, народного суверенітету, представництва.

Вони можуть бути ефективно використані як індикатори актуальних суспільно-політичних суперечностей та ключові галузі інституційного реформування.

Водночас слабкою стороною окреслених досліджень є зосередженість переважно на критичних зауваженнях та песимістичних оцінках щодо перспектив демократизації політичної системи. Центральною ідеєю вказаних концепцій є тотальна неефективність традиційних інститутів демократії у західноєвропейських державах та практична неможливість демократичного транзиту на пострадянському просторі. Тому актуальним залишається пошук стратегій виходу із стану гібридності, оптимізації функціонування інституційної системи.

Поглиблення аналізу гібридності, на наш погляд, є перспективним в контексті його динаміки, аналізу різних форм гібридності та визначення тих чинників, що зумовлюють наближення інституційної системи в бік демократизації. Так, за В. Меркелем та А. Круассаном існує «виключаюча», «анклавна» та «неліберальна» демократії. Визначальною рисою першого є виборча дискримінація певної групи осіб, другого – наявність сфери закритої для народних обранців, третього – бездіяльність демократичної еліти [323]. З огляду на це виявлення типологічних ознак гібридності сприятиме її окресленню напрямів її подолання.

Варто зауважити, що здебільшого дослідники розглядають гібридність як окремий різновид політичного режиму, ототожнюють його з «дефектними демократіями». З огляду на це висуваємо авторську гіпотезу, що гібридність все ж може бути розглянута як тип, що ближчий за своїми ознаками до демократичного, а не авторитарного режиму.

Отже, структуру джерел дисертаційного дослідження інституційних передумов демократизації політичної системи можна представити у вигляді схеми:

Рис. 1.1.1. «Джерела дослідження передумов демократизації».

Складено автором.

Кожен із запропонованих напрямів розглядає різні аспекти демократизації. У транзитологічній парадигмі пріоритетне значення надається становленню певних інститутів, у системній – взаємодії, взаємозалежності політичних організацій у процесі адаптації до зовнішніх викликів, неінституційній – досягнення стабільності інституційної системи. Відповідно кожна теорія надає власні висновки щодо чинників демократизації. Тому для створення цілісної моделі передумов демократизації доцільно поєднати та співвіднести результати досліджень вказаних напрямів.

Узагальнення трьох центральних теоретичних проблем функціонування політичних інститутів лежить в основі авторської класифікації інституційних передумов демократизації на передумови становлення, підтримання, активізації. Чинники становлення сприяють утвердженню демократичних цінностей, норм і правил. Передумови розвитку – забезпечують незворотність демократичної траєкторії політичного розвитку, стабілізують демократичну інституційну систему завдяки встановленню системи організаційних взаємозв'язків необхідних для саморозвитку та самовідтворення. Детермінанти функціонування – це сукупність демократичних методів та інструментів, що

сприяють реалізації встановлених правил у політичних процесах та інституційній ефективності. Окреслена типологія зумовлює структуру дисертаційної роботи та логіку викладу авторської аргументації.

Іншим способом узагальнення теоретичних напрацювань інституційних передумов демократизації є виділення наукових напрямів, присвяченим окремим структурним елементам інституційної системи.

Історично першими розроблялись проблеми функціонування державних інститутів. Класики лібералізму відводили державі роль гаранта свободи, суб'єкта захисту прав людини. Представники інституціоналізму надають виключного значення *державним* інститутам як «чистим» [164]. Зокрема, Г. Еллінек називає державу «єдиним організованим союзом» [169, с. 34]. Органи державної влади мислитель визначає як структурний елемент «єдиного організованого союзу», основною ознакою якого є його компетенцію, що зумовлює відсутність у органа жодних суб'єктивних прав [169].

Зміст та обсяг повноважень інститутів держави доволі суперечливо розглядається в історії політичної думки. Так, на зміну ліберальної метафори держави як «нічного сторожа», було висунуто соціал-реформістську ідею держави загального добробуту, яка покликана гарантувати соціально-економічні права (Г. Ласкі [290], М. Оріу [362]). Вже в 70-ті роки ХХ століття популярності набуває лібертаріанська теорія «мінімальної» держави, яка стверджує обов'язок державних інститутів поважати автономію індивіда, гарантувати право участі в різні формах кооперації, сприяти розвитку добровільних об'єднань [353].

Попри ці теоретичні дискусії, роль держави як інституту демократії має важливе значення в забезпеченні однозначності та загальнообов'язковості політичних правил шляхом застосування санкцій проти їхніх порушників, стимулюванні стабільності законодавства та політичного порядку. Державні гарантії однаковості правових норм, загроза покарання за їх порушення сприяють узгодженню соціальних інтересів, здійсненню арбітражу у вирішенні суспільних конфліктів, забезпеченню правової безпеки, злагодженого

функціонування політичної системи.

Переосмислення ролі держави відбувається зі зростанням впливу недержавних громадських та міжнародних організацій. Однак і на сьогодні державність вважається необхідною передумовою демократії на думку Д. Растоу [413], Х. Лінца та А. Степана [592], Ф. Фукуями [505] та ін. Зокрема Д. Норт вважав, що держава здатна реалізувати одну з основних функцій політичного інституту – мінімізацію трансакційних витрат завдяки створенню системи контролю за дотриманням встановлених правил [355].

Серед українських дослідників на таких позиціях стоять Н. Латигіна [291], В. Куйбіда [279].

Різні пріоритети надавались окремим структурним елементам державного механізму. Так, теоретики *елітарної демократії* М. Вебер [49], Й. Шумпетер [546] вважали основою демократизації *представницькі інститути*, сформовані за професійним та моральним критерієм відбору кращих представників суспільства. Передумовами ефективного їх функціонування є вплив народних мас на склад представницького органу та періодичний контроль за його діяльністю шляхом голосування на виборах, добровільна згода громадян виконувати рішення обраної ними еліти [49].

В Україні також є низка досліджень присвячених державним інститутам, зокрема президентству (Б. Дем'яненко [148], М. Зелінська [210], М. Кармазіна [223], А. Пахарев [379], В. Шатіло [538]), поділу влади (В. Шаповал [534]), парламентаризму (Н. Панчак-Бялоблоцка [372]), органам виконавчої влади, а також співвідношення державної влади і органів самоорганізації населення в процесі трансформації політичної системи (І. Кресіна [269], Є. Перегуда [380], В. Цветков [519]).

Поступово коло політичних інститутів значно розширюється іншими сферами. В межах *плебісцитарної теорії демократії* (Б. Гуттенберг [142]) було обґрунтовано значення *інституту політичної партії* як механізму представництва інтересів. До передумов демократизації вони відносили

плюралізм партійних програм та їх конкуренцію у виборчому процесі, що покликано забезпечити народне волевиявлення [142].

Вагомим внеском у сучасну політичну науку є розроблення особливостей функціонування партійної системи такими зарубіжними політологами як М. Дюверже [162], П. Меєр [598], П. Левіс [591], С. Менуорінг [596], Т. Скаллі [597], а також вітчизняними – В. Кафарський [228], А. Кройтор [275], Р. Морарь [331], О. Нікогосян [344], К. Одарченко [357], М. Примуш [401], І. Чміль [528]. Виборчі передумови є предметом ретельного аналізу Р. Балабана [14], Л. Гонюкової [130], Ю. Ключковського [172], О. Сидорчука [455], Ю. Шведа [539].

Ідеологи *плюралістичної теорії демократії* (Г. Ласкі, Д. Труман, Р. Даль) до провідних агентів процесу демократизації зараховують не лише політичні партії, але й інші *громадські інститути* представництва інтересів, як зацікавлені групи, асоціації, суспільні рухи, громадські ініціативи, які конкурують за вплив на ухвалення політичних рішень [145]. Так, Г. Ласкі пропонував забезпечити дисперсію державного суверенітету завдяки системі органів представництва професійних інтересів (виробничих асоціацій, профспілок, об'єднання діячів певної галузі) [290].

На сьогодні роль громадянських інститутів обґрунтована низкою зарубіжних та українських досліджень, зокрема Б. Андрусишина [7], В. Бебика [22], І. Бойчука [36], О. Дем'яненка [149], Н. Гнатенка [120], А. Головка [129], В. Гоцуляка [134], І. Збишка [203], Г. Зеленько [209], Н. Конона [251], В. Корнієнка [257], І. Кресіної [269], Н. Крицкалюка [274], М. Лациби [292], М. Михальченка [474], М. Розумного [428], Ф. Рудича [441], С. Телешуна [475], І. Харечка [511], В. Царенка [518], В. Цвиха [520], П. Шляхтуна [540], М. Шульги [545].

Інституту *політичної участі* особливого значення надає *партисипаторна теорія демократії* (Б. Барбер [18]), оскільки лише вона може забезпечити контроль за діяльністю представників влади, упередити зловживання, явище політичного відчуження, бюрократизацію чиновництва. Значну увагу

партисипаторним інститутам демократії приділяють у своїх наукових публікаціях В. Бортніков [42], М. Гирик [119], С. Дерев'янку [151], Н. Ротар [434], а також низка наукових установ, що висвітлено у відповідних аналітичних звітах, доповідях, монографіях [15; 139; 152; 176; 418; 469].

Технократичний напрям об'єднується завдяки наданню пріоритету комунікативним інститутам в умовах інформаційного суспільства. Наприклад, за Д. Беллом, майбутнє демократії виглядає як бюрократично-ієрархічне управління наукової еліти, за якого політична участь та рівність мають формальне значення [25].

Е. Тоффлер, прогнозуючи трансформацію політичних інститутів у владу інформації, виділяє такі її принципи як влада меншості (надання окремим громадянам 50 % голосів внаслідок голосування, напівпрямую демократію (політична участь із використанням комп'ютерних технологій, розподіл рішень за різними рівнями (децентралізація влади) [486].

«Мережева держава» М. Кастельса здійснює управління через маніпулювання символами у ЗМІ, замінює класові об'єднання персоналізованим лідерством, перетворює інститути держави на агентства з укладення договорів [226].

Сучасні технократичні теорії продовжують розроблення інформаційно-комунікаційних чинників демократизації в контексті глобалізації міжнародних відносин (П. Дракер [161], У. Бек [24]).

Проаналізовані джерела можуть бути використані для виділення предметного поля нашого дослідження. Воно містить такі інститути як держава та її органи, політичні партії, вибори, громадські організації, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, політична участь. Безумовно, цей список можна було б значно розширити, включивши ширше коло політичних інститутів, зокрема політичну еліту, політичну відповідальність, політичну опозицію, політичну культуру тощо. Ці інститути також згадуються в дисертаційному дослідженні, але як атрибути функціонування інших організацій. Приміром, політична відповідальність має бути притаманна і

державним, і партійним, і громадським інститутам. Тобто, вона не може бути відокремлена від них для здійснення абстрактного теоретичного аналізу.

Вибір перелічених інститутів як одиниць дослідження передумов демократизації вважаємо обґрунтованим у зв'язку з тим, що їх можна співвіднести з конкретними принципами демократії. Також вони становлять своєрідний інституційний мінімум демократизації. Принцип представництва сприяв становленню парламентаризму, виборності – зміну монарха та президентство, інституційний відповідних мажоритаризму – вибори, плюралізм виражений у функціонуванні політичних партій, народний суверенітет – у політичній участі, обмеження державних функцій – децентралізація, відкритість – ЗМІ.

Для структурування множини передумов демократизації за сферами використаємо класифікацію, розроблену в монографії В. Гапоненко [95], яка включає:

1. Державні чинники в найзагальнішому вигляді складаються з моделювання інституційного дизайну органів державної влади, встановлення інституційних обмежень для зловживань органами влади, конституційної інженерії, що закріплює загальновизнані правила гри.

2. Партійно-електоральні чинники – особливості структури та функціонування партійної та виборчої системи, а також характер їх взаємодії з іншими інститутами.

3. Громадські чинники – сукупність політичних цінностей, напрями діяльності інститутів громадянського суспільства, специфіка політичної участі, їхня здатність забезпечення контролю за дотриманням офіційних правил, імплементації проголошених принципів у політичну практику.

Загалом аналіз джерельної бази доводить наявність ретельних теоретичних напрацювань у виділенні теоретичних засад демократизації, визначенні основних понять дослідження, виокремленні проблемних аспектів функціонування окремих політичних інститутів та політичної системи. Проте

актуальним є їх узагальнення та систематизація в контексті поточних політичних подій в Україні.

Критика та слабкі сторони кожного напряму доводить доцільність подальшої теоретичного розроблення методології аналізу процесів демократизації, що дасть змогу узагальнити особливості становлення, розвитку та функціонування політичних інститутів в межах цілісної моделі необхідних для цього передумов.

Перспективними завданнями подальшого теоретичного розроблення інституційних передумов демократизації політичної системи вважаємо такі. По-перше, концептуалізація поняття демократизації інституційної системи, його розмежування з модернізацією, інституціоналізацією, трансформацією політичного режиму, визначення критеріїв демократичного політичного інституту, узагальнення різноманітних інституційних передумов демократизації в межах єдиної моделі. Вирішення цих завдань дасть змогу виключити теоретичні суперечки щодо доцільності й перспективності подальшої демократизації в Україні, поглибити зміст наукової дискусії щодо визначення пріоритетів у трикутнику політичні цінності – політичні організації – політична поведінка.

По-друге, виявлення особливостей та шляхів нормативного становлення демократичної інституційної системи в контексті перспектив демократизації, визначення рівня та стадії українського транзиту, чинників завершення демократичної інституціоналізації.

По-третє, з'ясування специфіки інституційних змін у демократичній та гібридній політичній системі.

По-четверте, визначення передумов ефективного функціонування сучасних демократичних політичних інститутів.

1.2. Концептуальні аспекти вивчення демократизації політичних інститутів

Для уникнення термінологічної невизначеності проаналізуємо основні поняття дисертації. Насамперед об'єкт нашого дослідження передбачає визначення поняття «демократизація». Воно охоплює не лише режимну складову політичної системи, але й нормативну та організаційну. Тому в дисертаційній роботі йдеться про демократичний поступ політичної системи загалом, а не лише трансформацію політичного режиму. Також відповідне структурування політичної системи зумовлює виділення відповідних елементів демократизації. Процес демократизації, на наш погляд, має включати:

- 1) формування демократичних цінностей та правил гри;
- 2) забезпечення системи ефективних організаційних зв'язків;
- 3) створення механізмів для постійного самовідтворення демократії.

У працях транзитологів ці елементи розглядаються як етапи демократизації, що включають лібералізацію, інституціоналізацію, консолідацію демократії. Це цілком справедливо за темпоральною логікою, яка передбачила б спочатку формування певних правил, потім виникнення на їх основі організаційних процедур, і лише згодом – відпрацювання процедур функціонування двох перших. Однак, як доводить практика, швидка ламка старих суспільних відносин зумовлює спонтанне пристосування всіх складових політичної системи до дійсності. У результаті відбувається нелінійна демократизація та взаємне посилення чи нівелювання різних її аспектів. Приміром, відсутність демократичних цінностей та відпрацьованих механізмів зумовлює імітаційний характер демократичних організацій. Останні в свою чергу не набувають належного рівня легітимації, а тому насприяють формуванню відповідних цінностей.

Деякі дослідники визначають демократизацію як одну із стадій політичної трансформації, що існує поряд із лібералізацією та консолідацією,

фактично ототожнюючи її з інституціоналізацією (Г. О'Донел та Ф. Шміттер, А. Пшеворські).

У зв'язку з цим слід розмежувати поняття трансформації, демократизації, інституціоналізації. Погоджуємось із висновками авторів, які вважають найширшим поняттям динаміки політичної системи «трансформацію». Так О. В. Новакова вважає, що «трансформація» вміщує в себе весь процес руху суспільства, зміни різної спрямованості [348].

Водночас концепт «трансформація» використовується на позначення інституційних перетворень у період зміни політичного режиму. Але демократизація в сенсі її постійного руху до теоретичного ідеалу охоплює й розвинуті стабільні демократії. Представники інституціоналізму розглядають трансформацію як «природну динаміку інституційних меж, що змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників».

Тобто, вадою використання терміна «трансформація» є його часова обмеженість і зорієнтованість на кінцеву мету. Криза транзитивного підходу зумовлена нездатністю пояснити перманентний характер демократизації. Тому уникаємо використання понять «перехід», «транзит», віддаючи перевагу концепту «демократизація» та погоджувачись із думкою авторів, які визначають її як наближення до деякого ідеалу, еволюція політичних інститутів завдяки застосування демократичного методу [242, с. 85; 433, с. 9].

Часто в політичній теорії процес становлення політичних інститутів описують за допомогою концепту «інституціоналізація». У широкому сенсі йдеться не тільки про формування нових інститутів, а й про закріплення, укорінення й стабілізацію уже існуючих інституцій. На сьогодні широке розуміння інституціоналізації є більш розповсюдженим. Приміром, С. Гантінгтон визначає інституціоналізацію як «процес набуття організаціями цінності та стійкості» [510, с. 32]. Тобто, це загальне визнання і використання в суспільстві певних правил.

Дотримуємось широкого підходу до трактування політичної інституціоналізації як комплексного процесу утворення своєрідного набору

соціально-політичних норм і правил, що, закріплюючись у соціумі, задають контекст людського співіснування та взаємодії в публічному управлінні суспільством, фіналом якого має бути формування чіткої статусно-рольової структури відповідно до норм і правил [287, с. 56].

Теорія інституціоналізації надає широку теоретичну базу дослідження процесу встановлення певних норм. Так С. Гантінгтон виділяє декілька рівнів інституціоналізації: інституціоналізацію політичної системи загалом та інституціоналізацію окремих інститутів.

Можна виокремити і певні фази інституціоналізації:

- 1) правове утвердження, легалізація інституту;
- 2) легітимізація, соціалізація та інтеріоризація – активна адаптація інституту до суспільної свідомості, демократичних традицій та норм у суспільстві;
- 3) підвищення ефективності інституту та формування його здатності до саморозвитку [509].

Як бачимо така характеристика складових інституціоналізації багато в чому поняття інституціоналізації та демократизації співпадають. Приміром вкорінення демократичних інститутів може бути визначено як складова демократизації. Дійсно ці два поняття, так само як процеси політичної практики, тісно взаємопов'язані. Однак слід наголосити, що інституціоналізація означає становлення певних інститутів, але не обов'язково демократичних. Тому слід говорити не про інституціоналізацію загалом, а про демократичну інституціоналізацію.

Використання широкого визначення демократизації зближує її з терміном «модернізація». Остання також відображає вдосконалення та поступ суспільства. Часто вона розглядається як «трансформаційний процес, коли система не тільки переходить до нового якісного стану, але й завдяки цьому переходу підвищує власні адаптивність, здатність та диференційованість» [348, с. 31].

Отже, і в цьому разі ознаки модернізації та демократизації багато в чому співпадають. Так демократичним інститутам обов'язково мають бути притаманні відкритість, самоорганізація інституційної системи, встановлення загально визнаних правил і шаблонів поведінки, конкуренція. Ці риси сприяють реалізації деяких цілей модернізації – ефективної державної політики, економічного зростання, соціальної рівності. Тобто, процеси модернізації та демократизації також протікають паралельно, однак не зумовлюють одна одну. Останнє твердження доводиться прикладами успішної модернізації в межах авторитарних режимів.

Інституціоналізація розглядається нами як складова і демократизаційних, і модернізаційних процесів [82], оскільки політичні інститути змінюються, підлаштовуючись під обставини, еволюціонуючи разом із політичною системою загалом.

Різноманітність сучасних визначень концепту «демократизації» зводимо до трьох основних:

1. Демократія як норма суспільно-політичного устрою, правила та процедури, система політичних цінностей, зокрема свобода, рівність, справедливість, стимули для легітимації влади. Такий підхід до демократії називають широким, оскільки він розглядає політичну демократизацію як природний результат демократичного стилю життя, мислення і поведінки (А. Токвіль [484], А. Сен [453], Т. Болл та Р. Деггер [37], Д. Гелд [113]).

2. Демократія як система політичних організацій, що функціонують на основі принципів рівності, мажоритаризму, виборності на загальнонаціональному та локальному рівні (партійна, профспівкова, виробнича й навіть сімейна демократія). Представниками цього підходу можемо вважати Т. Парсонса [374], Н. Лумана [306], Дж. Сарторі [449].

3. Демократія як політичний режим, метод політичного управління, механізми реалізації теоретичних принципів народовладдя, що відображає функціональну сторону демократії, її постійну еволюцію в процесі адаптації до мінливого зовнішнього середовища (Р. Даль [145], Р. Патнам [378]).

Звертаємо увагу на те, що ці тлумачення мають абстрактне теоретичне значення і тісно переплітаються і корелюються між собою на практиці. Тобто, демократизація одночасно є сукупністю певних принципів, організацій та механізмів їх реалізації. Наявність демократичних норм та цінностей зумовлює виникнення певних організацій, що функціонують завдяки відпрацюванню відповідних процедур. У такому разі демократизація має природний еволюційний та висхідний характер. Для наочності можемо зобразити цю залежність у вигляді схеми.

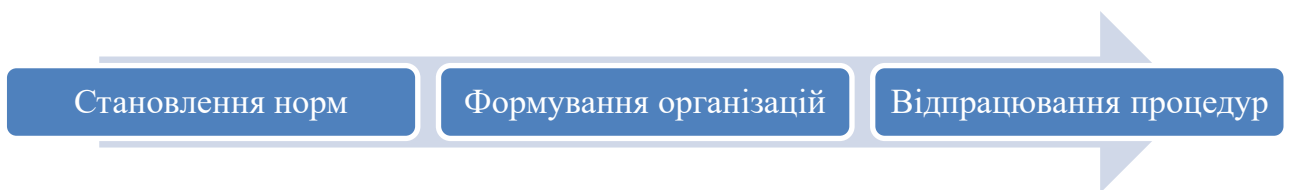

Рис. 1.1.2. «Складові природної демократизації».

Складено автором.

Саме за такою логікою відбувається демократизація західноєвропейських держав, де спочатку сформувались демократичні норми та відносини, потім були інституціоналізовані відповідні інституту і лише згодом відбулось відпрацювання політичних практик.

В умовах трансформаційних суспільств і «нових» демократій така логіка порушена, оскільки часто через прискорену демократизацію ці процеси відбуваються паралельно, формуючи певну «вирву» причинності, коли окремі елементи інституціоналізації та трансформації переплітаються, у сукупності зумовлюючи певний результат демократичних перетворень. У цьому разі аспекти демократизації можна представити наступним чином (див. Рис. 1.1.3).

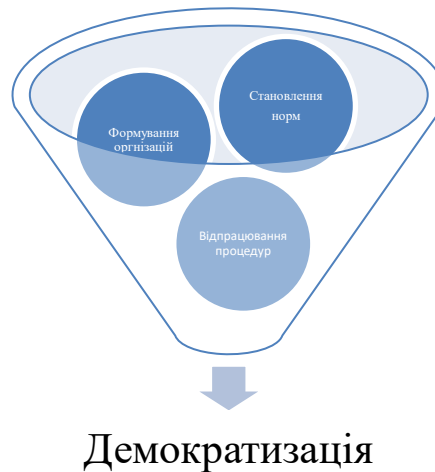

Рис. 1.1.3. «Складові поставторитарної демократизації».

Складено автором.

На сьогодні суперечливим залишається питання про можливість досягнення інституційної ефективності шляхом проектування демократичних норм і організацій як це відбувається в пострадянських державах. Проте, на наш погляд, в обох випадках наведені визначення відображають різні сторони, складові процесу демократизації, а саме – становлення певних суспільних норм та цінностей, забезпечення стабільності відповідних організацій, узгоджених системних дій, механізмів управління.

Отже, різними теоретичними напрямками використовуються близькі за змістом і значенням поняття «демократизації», «трансформації», «інституціоналізації» та «модернізації» залежно від поставлених дослідницьких завдань. Всі вони відображають різні аспекти інституційної динаміки, розглядаючи її з різних боків, і не є взаємовиключаючими. У контексті нашого дослідження найдоцільнішим видається використання терміна «демократизація» для акценту на пошуку шляхів становлення, стабілізації та ефективного функціонування демократичних політичних інститутів. Проте нами використовуються висновки щодо ознак і особливостей інших концептів у тих аспектах, що співпадають із поняттям та структурою демократизації.

Цим фактом у дисертаційній роботі обґрунтовується доцільність застосування поняття «інституційна система». Він дає змогу підкреслити

важливість кожного елемента й позначає сукупність взаємозв'язків між політичними інститутами.

Насамперед слід зазначити, що йдеться про інституційну систему як складову «політичної системи». Серед низки дефініцій цього терміна виділимо декілька класичних. Політична система може розумітися як «сукупність інститутів, які формують та реалізують колективні цілі суспільства загалом або його соціальних груп» [6, с. 37–38], як «набір взаємопов'язаних та взаємодіючих інститутів й органів» [6, с. 39]. У цих випадках вона постає фактично як синонім інституційної системи. Атрибутами політичної системи є її цілісність, здатність до збереження системних особливостей, забезпечення стабільності системи, її адаптації до зовнішніх викликів та функціональність кожного компонента.

Розмежовуючи терміни «політична система» та «інституційна система», слід зауважити, що остання є однією із основних складових політичної системи. Пошук інституційних чинників демократизації зумовлює увагу передусім до політичних інститутів, тому здебільшого йдеться саме про інституційний елемент політичної системи.

Виділення серед множини передумов саме їх інституційної складової теж викликає низку теоретичних суперечностей. Розкриття сутності інституційних передумов вимагає окреслення сутності *інституту*. Початковим значенням цього терміна була констатація його штучного походження, відмінного від природних явищ. На сьогодні такий підхід уточнюється усвідомленням того факту, що інститути як феномени сконструйовані людською діяльністю все ж перебувають під впливом багатьох об'єктивних детермінант. Як зазначає з цього приводу Е. Дюркгейм, інститут може бути виявлений індивідами або їм нав'язаний [165].

Одне з перших узагальнюючих визначень інституту знаходимо в М. Оріу, який визначає його як ідею певної діяльності або основа, що реалізується в соціальному середовищі й підкріплюється юридичними нормами, структурою органів влади, а також певними процедурами взаємодії між зацікавленими

групами людей [362]. Тобто, інститут є поєднанням суб'єктивних та об'єктивних аспектів, оскільки взаємовплив інститут – індивід має діалектичний характер. Нашу увагу привертають насамперед ті інституційні чинники, що можуть бути штучно сконструйовані в процесі свідомого та цілеспрямованого реформування політичних інститутів, оскільки саме вони сприятимуть активізації демократизації. Однак не нехтуємо і об'єктивними аспектами з огляду на доцільність та перспективність впровадження інституційних змін.

Класичні визначення політичних інститутів акцентують увагу на їх формальному характері. Так, за М. Вебером, інститути – це суспільні установи, що володіють раціональними приписами, апаратом примусу для підпорядкування індивідів владі [49].

М. Дюверже визначає «інститут» як сукупність ідей, вірувань, звичаїв, що становлять упорядковану й організовану цілісність. Власне політичний інститут дослідник розуміє як патерн людських взаємодій, який характеризується стабільністю, стійкістю і є міцним зразком політичної поведінки [162].

Варто зазначити наявність універсальних визначень інституту, застосовуваних не тільки до політичних, але й до інших соціальних інститутів. Так, інститути, за Т. Вебленом, – це найпоширеніший спосіб мислення в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю і окремих, виконуваних ними функцій [50]. Дж. Коммонс визначає інститут як колективну дію з контролю, звільнення і розширення індивідуальної дії [246]. А У. Мітчел розуміє інститути як панівні й надзвичайно стандартизовані громадські звички [604].

У сучасній політичній науці наведені дефініції розширюються баченням інститутів як поєднання формальних норм і неформальних установок, правил та практик, розмежування «інституту» та «організації». Дослідники наголошували на *стійкості* політичних інститутів як щодо зовнішніх умов, так і щодо установок громадян. Приміром, Дж. Марч і Й. Олсен розуміли інститут «сукупність норм, правил та шаблонів поведінки, які визначають відповідні дії

у межах відносин, ролей та ситуацій, які мають певний репертуар процедур» [600, с. 21–22]. Д. Норт визначав інститути як обмеження, створені людьми для організації їхніх взаємовідносини [355].

У багатьох неоінституційних визначеннях акцент робиться на інституційних *взаємозв'язках*. Наприклад, концептуалізує сутність інститутів як взаємодію різних акторів і соціальних агентів А. Пшеворський [409]. За Г. О'Доннеллом, політичні інститути – це впорядковані зразки взаємодії, які відомі, практикуються впродовж тривалого часу й визнаються (хоча й не обов'язково схвалюються) соціальними агентами на основі певних правил і норм, закріплених у формальній або неформальній формі» [356].

Так само представник системного аналізу Т. Парсонс запропонував розуміння інститутів як «всезагальних моделей норм, які визначають дозволену і заборонену поведінку в соціальних відносинах між людьми як членами суспільства та його різноманітних підсистем і груп» [374, с. 177].

До ознак політичних інститутів дослідники відносять *легітимність у масовій свідомості*, що є джерелом відтворення інститутів. Тобто, інститути залежать від поведінкових установок і звичок основних політичних акторів, оскільки інститути зберігають свою стійкість завдяки готовності індивідів виконувати встановлені правила. Д. Норт зазначав суспільний характер розвитку інститутів. Отже, інститути постають не тільки як правила, а й як норми поведінки, механізми виконання цих правил [355, с. 17–19].

Загалом регулятивна функція політичних інститутів, їх здатність внормувати випадкові форми політичної діяльності надає їм особливого значення в умовах політичної нестабільності. Вони забезпечують відносну тривалість та стандартизованість патернів політичної поведінки, що є основою для розвитку політичної системи, стабілізації політичного режиму, подолання кризових явищ без масштабних соціальних потрясінь, надають процесам демократизації незворотного характеру.

Влучними виглядають висновки Р. Патнама про те, що «утверджені політичними інститутами правила та процедури безпосередньо впливають на

результати політичної діяльності через формування політичної поведінки. Вони формують особистості гравців, їхні повноваження та стратегію» [378, с. 20].

Слід зауважити, що до детермінант трансформаційних процесів відносимо не лише позитивні чинники, а й деструктивні. Аналіз останніх сприяє зіставленню сутніх та належних характеристик політичних інститутів.

Так, Дж. Марч, Й. Олсен наголошують на здатності політичних інститутів в умовах демократії формувати порядок та передбачуваність політичних процесів, змінювати розподіл політичних інтересів, ресурсів та правил, формувати нових учасників гри та нові ідентичності, забезпечувати здатність політичної спільноти до консенсусу, гравців критеріями успіхів і невдач, створювати правила належної поведінки, впливати на рівень довіри серед громадян та політичної еліти, характер основних політичних цінностей [600].

А. Пшеворський роль політичних інститутів в процесі демократизації вбачає в *деперсоналізації* політичних інститутів, що розуміється як «передача влади від групи осіб сукупності правил» [409, с. 33]. Тобто, визначальними рисами інститутів є незаангажованість, однаковість за будь-яких умов, рівність для різних соціальних статусів.

Узагальнюючи дані визначення можна виокремити низку фундаментальних *ознак* будь-якого інституту, зокрема упорядкованість, постійність, безособовість, взаємопов'язаність, легітимність. Вони покликані стабілізувати, інтегрувати політичну систему шляхом визначення норм, організацій та процедур політичної діяльності, застосування санкцій за відхилення від очікуваної поведінки. Саме ці функції зумовлюють необхідність дослідження інституційних передумов демократизації.

Визначення впливу того чи іншого чинника на процеси демократизації у дисертаційній роботі окреслюються завдяки поняттям «інституційна зрілість» («якість інституційного середовища»), «інституційна рівновага», «інституційна динаміка», «інституційна ефективність». Вони використовуються здебільшого в економічних науках, тому сформулюємо авторське політологічне визначення цих концептів.

Сукупність об'єктивних умов функціонування політичної системи, що опосередковано впливають на демократизацію назовемо «зрілістю інституційного середовища». Часто запорукою успішності демократизації є «готовність» суспільства до впроваджуваних змін. Йдеться, по-перше, про пріоритет демократичних цінностей, попередні історичні традиції демократичного врядування, що забезпечує швидке звикання до нових політичних інститутів. По-друге, це розвинута та ефективна ринкова економіка, яка забезпечує наявність необхідних для реформ ресурсів, закладає основи для плюралізму, громадянської ініціативи та справедливої конкуренції. По-третє, соціальна структура По-четверте геополітичне становище

Використовуючи термін «*інституційна динаміка*» використовуємо його для позначення всіх стадій та механізмів розвитку інституційної системи. Узагальнюючи існуючі підходи, до її складових відносимо:

1) Інституційні реформи – цілеспрямовані колективні зусилля суспільства на досягнення усвідомлених інтересів. Такий суб'єктивний підхід до інститутів запропонував Дж. Коммонс [246].

2) Інституційні зміни – еволюційні процеси, наслідки дії багатоманітних суперечливих та непрогнозованих чинників, людської діяльності. Таке трактування джерела інституційних змін носить об'єктивну спрямованість. Його розроблення належить У. Мітчелу [604].

У дисертаційній роботі інституційна динаміка розглядається як поєднання об'єктивних умов та цілеспрямованих вольових впливів на розвиток інституційної системи, неодмінний атрибут функціонування політичної системи, її адаптації до змін інституційного середовища.

Інституційна ефективність, на думку автора дисертації, означає його функціональність (виконання покладених на нього функцій), конкурентоспроможність щодо інших інститутів, впливовість на перебіг політичних подій. В умовах трансформаційних суспільств до показників інституційної ефективності вважаємо за необхідне додати такі як постійний

характер, універсальність (здатність чинити однаковий вплив на різних суб'єктів, адаптивність (гнучкість і пристосування до змінюваних умов).

Завдяки узагальнюючим дефініціям політичного інституту можна виокремити його структуру. Так, Р. Скотт виокремлює три «стовпи» політичного інституту: «Інститути складаються з когнітивних, нормативних та регулятивних структур і діяльностей, які виробляють стабільність і надають значимість соціальної поведінки» [622, р. 33].

Як стверджує С. Патрушев, політичний інститут – це водночас «1) політична установа – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, які зумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній сфері; 2) політичне утворення, організація – організоване об'єднання чи політична структура; 3) політична поведінка – система колективних дій, процедур і механізмів» [215, с. 10–11]. Застосовуючи такий підхід до елементів політичного інституту, можемо розглянути його з різних просторово-часових боків: ціннісного, структурного, діяльнісного. У цьому разі норми є внутрішнім елементом, взаємозв'язки – зовнішнім.

Подібно до цього В. Гельман розглядає інститут як «створені людиною обмежуючі організуючі рамки відносин між людьми, своєрідні «правила гри», які регулюють політичну поведінку через універсальні (формальні) та/або партикулярні (неформальні) норми та санкції» [116, с. 6]. Б. Кухта визначає політичний інститут як «...специфічну форму організації владної діяльності та сталого засобу впорядкування політичних відносин для забезпечення стабільного, тривалого функціонування політичної організації суспільства як важливішого структурного елемента політичної системи» [283, с. 172].

Л. Бунецький виокремлює такі компоненти політичного інституту, як формалізована організаційна структура, що здійснює певні функції відповідно до вимог, цінностей, типу легітимності та нормативну модель політичних взаємодій, що пов'язує та регламентує позиції й поведінку громадян [44, с. 142].

В межах неінституційної теорії розгортається теоретична дискусія щодо

того, що є первинним в структурі політичного інституту: суспільно-політичні обставини (нормативна теорія) чи раціональна поведінка політичних акторів (теорія раціонального вибору). Тобто, перша група теорій акцент у формуванні політичних інститутів ставить на об'єктивні суспільні чинники (економічним, історичним, культурним). Друга – зосереджує увагу на цілеспрямованих діях політичних акторів.

Вважаємо за доцільне виключити цю дилему завдяки розрізненню різних аспектів та структурних елементів політичного інституту і розглядати взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних сторін функціонування інституційних передумов демократизації як дихотомічну єдність, оскільки правила набувають універсального характеру, але вони існують завдяки їх постійному відтворенні в соціальних практиках, проте в будь-якій соціальній групі взаємодії починаються не з чистого аркуша, а на основі певних уявлень про політичну дійсність соціалізованих, індивідів членів цієї групи.

На основі проаналізованих визначень автор концептуалізує політичний інститут у власній публікації [104], розвиваючи широкий підхід неінституціоналістів і розуміючи *політичний інститут* як поєднання нормативних (правила), організаційних (взаємозв'язки) і процесуальних (механізми) компонентів забезпечення стабільності та стійкості політичного порядку. Таке визначення видається доцільним, оскільки сприяє комплексному розумінню відповідних інституційних передумов. За структурою інституту чинники демократизації поділяємо на нормативні – ціннісні установки, закони, правила політичної діяльності; організаційні – особливості взаємодії різних інститутів та інституційних сфер; процесуальні – специфіка механізмів практичного функціонування політичних інститутів [95].

В контексті дисертаційного дослідження важливе значення має розмежування демократичних і недемократичних інститутів. Складність їх відокремлення полягає в тому, що структура політичних інститутів авторитарного, гібридного та демократичного суспільства майже не відрізняються. У всіх випадках, за рідкісними виключеннями, формально

наявні всі класичні інститути демократії. Проте істотно різняться механізми їх функціонування та суспільна роль.

Тому визначення демократичності політичних інститутів в межах політичної науки ґрунтується не на факті конституційного закріплення інституту, а аналізі конкретної політичної практики. Зокрема має значення роль інститутів у прийнятті владних рішень та політичному процесі загалом. Приміром, конституціоналізм не можна зводити до наявності конституції, або її прогресивного змісту. Історія доводить, що в конституціях тоталітарних держав на кшталт СРСР були закріплені всі демократичні атрибути, однак це зовсім не означало демократизм всієї політичної системи. Набагато важливіше забезпечення верховенства конституційних приписів у функціонуванні державного апарата. Наприклад, за Б. Ротстайном, у «демократичному» суспільстві інститути законодавчої влади створюються для ухвалення політичних рішень, а в «диктаторському» режимі аналогічні інституції необхідні для легітимації влади [435, с. 150].

Поділ політичних інститутів на демократичні й недемократичні є умовним. Підтверджують це і висновки Р. Патнама: «Один індивід може визначати свої інтереси і досягати їх по-різному в різних інституційних контекстах і так само формальна інституція може діяти неоднаково в різних контекстах» [378, с. 116].

Тобто, сам по собі інститут не є передумовою демократизації. Важливим є створення умов для ефективного забезпечення ним принципів демократії. Тому вважаємо за доцільне використовувати дефініцію, сформульовану в монографії автора, яка ґрунтується на призначенні демократичного інституту [95].

У зв'язку з цим варто звузити поле дослідження, зауваживши наявність трьох площин функціонування політичних інститутів – загальнометодологічної, типологічної, національної [473, с. 53]. На першому рівні політичні інститути наділені іманентними атрибутивними ознаками, незалежними від зовнішніх. Друга дає змогу виявити спільні ознаки інститутів в межах подібних

політичних режимів, форм державного правління та устрою. Однак навіть наявність спільних типологічних ознак не гарантує однакові механізми реалізації політичними інститутами своїх функцій у практиці конкретних держав, оскільки вони існують в певному культурно-історичному контексті. Тому концептуальна модель інституційних передумов демократизації має включати універсальні загально філософські, режимні та національні детермінанти.

Зауважимо наявність низки інших класифікацій політичних інститутів. На їх основі можуть бути виділені й типи інституційних передумов. У дисертаційному дослідженні особливе значення має розрізнення формальних і неформальних політичних інститутів. Адже поширеною в політичній науці є дискусія щодо можливості демократизації в умовах переважно авторитарних неформальних практик.

Визначення сутності неформальних інститутів також є доволі проблематичною. Класики з дослідження неформальних інститутів Г. Хелмке та С. Левітські визначають неформальні інститути як «прийняті в суспільстві, зазвичай неписані правила, що створюються, поширюються і насаджуються поза офіційно санкціонованими каналами» [514, с. 192].

Їх можна розмежувати з формальними за низкою критеріїв, зокрема за регулюючими нормами, функціями і значенням у політичній системі, основними суб'єктами, перевагами а вадами. Формальні інститути базуються на правових актах, офіційних регламентах, інструкціях, реалізуються державними інститутами, виконують управлінські та контролюючі функції, забезпечуючи універсальність правил гри. Їх вплив ґрунтується на можливості застосування санкцій. Однак, слабкість формальних інститутів, як доводить практика, може бути сформульована як перспектива їх декларативності, невідповідності реальному стану речей. Натомість неформальні інститути репрезентовані громадськими інститутами у вигляді традицій звичаїв, громадської думки. Їх призначення у здійсненні ціннісних, виховних, мотиваційних функцій і забезпеченні гнучкості правил. Вони не можуть бути

швидко змінені, проте виявляють особливу стійкість, об'єктивність, сумісність із суспільними цінностями. Теоретичне обґрунтування відмінностей формальних і неформальних практик можна представити у вигляді таблиці (див. додаток В).

Попри відсутність об'єктивних причин неформальні інститути часто наділяють негативним змістом і сприймають як деструктивні. Натомість демократія асоціюється з домінуванням загальноновизнаних формальних процедур. Однак у трансформаційних політичних суспільствах такий висновок не цілком правомірний.

Насамперед варто відрізнити неформальні інститути від субінституту, псевдо інституту, параконституційних норм. «Субінститут», або «псевдоінститут» неефективний внаслідок відсутності регулятивних норм його функціонування [208, с. 284]. «Параконституційні норми» – це практики, які формально не порушують букву Конституції, але підривають сам дух конституціоналізму [294]. С. Рабінович наводить такі приклади «параконституційних» норм як неформальні домовленості між посадовими особами та/або органами публічної влади, зміст яких суперечить тим чи іншим конституційним засадам [410]. Неформальні інститути не передбачають у своїй сутності неефективності або антиконституційного спрямування. Вони відрізняються характером свого закріплення.

Також слід зауважити, що згідно із суспільно-історичним досвідом неформальні інститути є основою для формування формальних. Така логіка взаємодії забезпечує конгруентність політичних організацій та правил сформованим у суспільстві нормам і практикам. Саме це забезпечувало ефективність формальних приписів, які «визріли» у процесі еволюційного розвитку, здатність неформальних правил посилювати мотивацію підпорядкування формальним інститутам.

На пострадянському просторі ця логіка була порушена швидким розпадом старих відносин, виникненням нових інститутів «на порожньому місці». Неформальні практики заповнили цей вакуум, забезпечивши виживання

політичної системи. Тому вважаємо, що особливості взаємозв'язку формальних і неформальних інститутів потребують подальшого дослідження.

Суперечливою проблемою політичної науки є пошук шляхів гармонізації взаємодії формальних і неформальних інститутів у трансформаційних державах. Поширеною є погляд, що саме формальні інститути мають змінитись відповідно до усталених неформальних практик [322–323]. Проте в умовах переважно авторитарних неформальних інститутів така логіка еволюції зумовить редемократизацію. Тому актуальним є пошук шляхів гармонізації взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Слід звернути увагу і на поділ політичних інститутів за сферами. Монографія автора була структурована на основі класифікації політичних інститутів на державні, проміжні (партійно-електоральні) та громадські [95]. Проте в науковій літературі бракує підходів, які б наголосили на рівнозначній ролі та взаємозалежності різних сфер суспільно-політичного життя. Тому вважаємо за доцільне визначити пріоритетні царини не абстрактно, а в контексті вирішення конкретних завдань. Приміром, державні інститути мають виняткове значення в становленні інституційного дизайну, партійно-електоральні інститути найефективніші у встановленні організаційних взаємозв'язків. Громадські інститути мають вирішальний вплив на утвердження функціональних практик.

Отже, структуру інституційної системи можна зобразити у вигляді схеми.

- Елементи: правила, організації, процедури;
- Рівні: загальнометодологічний, типологічний, національний;
- Аспекти: формальні, неформальні;
- Сфери: державні, партійно-електоральні, громадські.

Деякі зауваження слід внести щодо поняття *передумови* та розмежувати його з близькими за змістом. Під поняттям «передумови» часто розуміються правила та умови, що визначають функції та поведінку чого-небудь. Часто як синонім поняття «передумови» такі концепти як «чинники», «детермінанти», «фактори», однак вони вказують на те, що впливає на процес. Попри

використання в дисертаційному дослідженні всіх понять як синонімів, зауважимо, що авторське розуміння передумов демократизації ґрунтується на їх суб'єктивному, цілеспрямовано сформованому характері. Саме тому в назві роботи фігурує поняття «передумов».

Водночас зазначимо, що серед завдань дисертаційного дослідження – розроблення моделі поєднання суспільних та політичних передумов демократизації, які розглядаються дослідниками як суб'єктивні та об'єктивні.

На увагу заслуговують комплексні підходи до передумов демократизації. Так, за Ю. Габермасом є чотири рівні демократизації: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура [507]. Класифікація Р. Патнама включає: організаційні, соціально-економічні та соціокультурні детермінанти [378].

Наступна концептуальна суперечність полягає в необхідності уточнення питання про те, які показники мають застосовуватись для визначення саме передумов демократизації. Йдеться про чинники удосконалення демократичних інститутів, критерії демократичності. Це питання є одним із дискусійних як в історії політичної думки, так і в сучасній науці. Приміром, М. Драгоманов до показників демократії відносив участь громадян в ухваленні законів, контроль за їх дотриманням, свобода особи та громадянина, судовий захист прав людини [160].

Р. Даль рівень демократизації визначав за рівнем змагальності (визнання опозиції; чесної політичної конкуренції); відкритості; рівності впливу на управління [145, с. 9–13].

Л. Даймонд виокремлює такі критерії демократичності інститутів як «приналежність реальної влади виборним чиновникам й особам, призначуваним ними; гарантії доступу опозиції до влади; надання та захист прав етнічних, конфесійних, культурних меншин; різні форми представництва інтересів, а не тільки виборчі; багатоманітність джерел інформації; забезпечення основних прав і свобод; політична рівність громадян, захищена

незалежною судовою системою; влада закону, що захищає громадян від свавілля» [144, с. 13–14].

Так, Р. Патнам до ознак демократичних політичних інститутів відносить постійну відповідальність перед своїми громадянами, можливість громадян звертатись зі скаргами, забезпечення справедливої конкуренції серед різних суспільних інтересів [378].

Р. Даль поділяв передумови демократизації на три групи: запозичення досвіду країн з успішною трансформацією, соціологічні дослідження щодо рівня лояльності громадян до політичних інститутів, відповідність теоретичному ідеалу [145, с. 85].

А. Турен серед показників демократизації виокремлює здатність демократичних інститутів обмежувати владу шляхом її поділу і встановлення гнучкіших відносин між державою та громадянським суспільством, забезпечувати представництво політичних акторів, стимулювати громадянськість [491].

Б. Ротстайн характеризує демократичні політичні інститути як створені індивідами для відстоювання спільних інтересів, а не «певною вищою силою» (елітою) для «експлуатації підвладної їй групи людей у власних інтересах» [435, с. 149].

Тому з метою ідентифікації критеріїв демократизації нами проаналізовано сукупність індексів, які використовуються для вимірювання рівня демократії провідними науково-дослідними організаціями.

Приміром, «Freedom House» [573] співвідносить характер функціонування інститутів із принципами Загальної декларації прав людини. Т. Ванханен додає до них рівний доступ до ресурсів та конкуренцію [47]. При цьому конкуренція вимірюється результатом «кандидата-інкумбента» на виборах менше від 2/3 загальної кількості голосів [117, с. 6–17].

Багатопартійній конкурентності провідного значення надає індекс політичного розвитку Катрайта [565, р. 195]. Індекс політичної демократії Боллена розробляється на основі комплексу показників: виборності

законодавчої та виконавчої влади, свободи ЗМІ, опозиції та урядових санкцій [559].

Низка досліджень рівня демократії здійснюється на основі результатів соціологічних досліджень. Один із наймасштабніших рейтингів із застосуванням цієї методології є Барометр нових демократій, що очолюється К. Херпфером. Він складає рейтинг держав за відсотком громадян, лояльних до нового демократичного режиму. Якщо понад 60 % населення підтримує демократію, то це «консолідована демократія» Понад 40 % населення «демократи» – демократія в процесі становлення. Менш як 40 % населення свідчить про демократії та інших форм режиму [515].

Інституційну ефективність беруть за основу чинник стабільної та ефективної демократії у дослідженнях Всесвітнього банку, World Peace Foundation, Фонду Бертельсманна [320].

За результатами проведеного аналізу було підраховано частоту використання того чи іншого показника й сформовано рейтинг критеріїв, що лежать в основі авторського підходу до критеріїв демократизації.

1. Альтернативність та регулярність виборів.
2. Політична участь.
3. Конкурентність.
4. Права і свободи громадян.
5. Свобода преси, відкритість.

Отож, попри різноманітні теоретичні суперечки навколо рівня демократизму політичних інститутів, можна стверджувати: *призначення демократичних інститутів* полягає в тому, щоб гарантувати задекларовані права людини і громадянина, максимально реалізувати формальні принципи демократичного правління, уберегти демократію від еволюції в диктатуру. Так, демократичні інститути виключають використання силових методів управління й пов'язані із цим результати.

З огляду на це визначимо *передумови демократизації* як правила та умови, що впливають на ефективне функціонування демократичної політичної

системи та забезпечують стійке відтворення демократичних форм політичної поведінки. Отже, багатоманітність передумов демократизації, окреслені в огляді джерел дисертаційного дослідження, можна звести до інституційних рамок спонтанної та слабо прогнозованої політичної діяльності шляхом створення щодо довготривалих та стандартизованих зразків політичної поведінки. Вважаємо регулятивну функцію політичних інститутів основою для розвитку політичної системи та подолання кризових явищ без масштабних соціальних потрясінь в умовах мінливого середовища та конкуренції інтересів у демократичній державі.

За демократії існує значний рівень загрози дестабілізації, однак здатність політичних інститутів до закріплення правил ґрунтується на їх об'єктивності й загально визнаному характері, не вигідності їх зміни, системі відповідних організацій та процедур, на противагу авторитаризму, який спирається на примусовий ресурс підтримання правил та поступово стикається з проблемою стагнації всієї інституційної системи. З огляду на недостатньо досліджений потенціал інституційних передумов у стабілізації гібридних політичних режимів вважаємо за необхідне звернути увагу на специфіку окреслених вище чинників на вітчизняному ґрунті.

За умови широкого підходу до визначення політичних інститутів як системи правил, організацій та механізмів, інституційні передумови демократизації можна представити як комплекс показників, що включають:

- об'єктивні особливості інституційного середовища (сукупність економічних, соціальних та культурних характеристик), що створюють базис для формування тих чи інших інститутів. Відсутність цієї групи передумов свідчить про потребу тривалішого переходу до нової інституційної системи: збереження та пристосування до нових умов старих інститутів або, якщо це неможливо, впровадження проміжних інститутів та передбачення їх самовідміни;

- закономірності функціонування системи політичних організацій, що тяжіє до стабільності, рівноваги, функціональності та стабілізації інституційної

системи. Слабкість передумов цієї групи призводить до виникнення та утвердження неефективних інституційних систем, розвиток яких означає постійне відтворення подібних явищ і потрапляння в «пастку гібридності»;

- процедури впровадження правил у практику (досягнення суспільного консенсусу, раціональний розподіл повноважень між інститутами, мирного вирішення суспільно-політичних конфліктів), що забезпечують ефективність політичної системи.

Тобто демократизація залежить від здатності політичних інститутів забезпечувати інституційну рівновагу та ефективність в умовах зрілого інституційного середовища, що в сукупності надає трансформаційним процесам незворотного характеру. Механізм впливу інституційних чинників на політичну систему ґрунтується на встановленні загальноновизнаних правил політичної гри, структуруванню організацій, типізації функцій та формалізації процедур. В умовах демократії у першому разі відбувається утвердження демократичних цінностей, у другому – забезпечується стійка та злагоджена робота всіх елементів політичної системи, у третьому – встановлюється неухильне дотримання процедур.

Отже, наше дослідницьке завдання зводиться до пошуку тих критеріїв функціонування інституційної складової політичної системи, які оптимально забезпечують реалізацію цих завдань. При цьому важливо врахувати типологію політичних інститутів, що свідчить про необхідність виявити загальні передумови для всіх інституційних сфер, а також зауважити, що формальний бік інституціоналізації не вичерпує змісту інституційної передумови демократизації і передбачає наявність і неформальних аспектів.

Отже, під поняттям *«інституційні передумови демократизації»* розуміємо сукупність суб'єктивних та об'єктивних, конструктивних і деструктивних, формальних і неформальних норм, організацій та процедур, покликаних забезпечити становлення, стабілізацію та функціонування всіх складових політичної системи на засадах правового та інституційного закріплення принципів народного суверенітету, мажоритаризму, виборності

представників органів державної влади, представництва інтересів, конкурентності, плюралізму, відкритості, політичної участі.

Загалом аналіз концептуальних засад вивчення інституційних передумов демократизації свідчить про багатоманітність і суперечливість підходів, наявність близьких за змістом, але не тотожних понять, що розкривають структуру та механізм впливу чинників на політичну систему. Це доводить доцільність подальшої теоретичного розроблення системної моделі передумов демократизації із застосуванням нових методологічних підходів.

1.3. Методи дослідження передумов демократизації інституційної системи

Методологія дослідження демократизації розробляється в межах різних предметних галузей. Так формальними аспектами функціонування політичних інститутів займаються представники юридичних наук, ціннісними аспектами – культурологія, ролі соціальних груп – соціології, інституційної ефективності – економічної теорії тощо. Науковий дискурс динаміки політичних інститутів використовує терміни і точних та природничих наук, збагачуючи інституційну теорію поняттями «конгруентності», «соціальної ентропії», «біфукарційної точки».

Водночас міждисциплінарний характер досліджуваної проблематики не виключає необхідності політологічного аналізу. Його специфіка полягає в універсальності та узагальненні висновків згадуваних галузей знань із метою розроблення практичних рекомендацій для політичної практики. Доцільним вважаємо врахування таких політологічних *закономірностей* як тісний взаємозв'язок політичної та інших сфер суспільства, історична зумовленість політичних інститутів, унікальний національний досвід інституційного реформування, з'ясування реальних, а не тільки ідеальних (формальних) особливостей політичних інститутів.

Тому в основу нашого аналізу ставимо завдання виявлення спільних закономірностей функціонування інститутів на основі зіставлення історичних та поточних, формальних та неформальних фактів політичної практики та формулювання практичних рекомендацій подальшого інституційного реформування.

Конкретним проявом такого підходу є поєднання об'єктивіського та суб'єктивіського підходів, які за А. Мельвілем, охоплюють всі теорії демократизації та представляють суспільно-історичні й поведінкові умови демократизації [320]. Аналіз об'єктивних факторів демократизації розглядається як інституційне середовище завдяки дослідницькому інструменту «вирва причинності». Вона визначається як різні «сили» і вектори, що визначають результат політичного процесу [635]. За М. Ільїним у дисертаційній роботі виокремлюються два рівні «вирви»: здійснюється перехід від явищ та факторів «довгострокового розвитку» до повсякденності з її звуженим фокусом [213].

До складових «вирви» відносять міжнародні чинники – цикли еволюції світової політики, рівень соціально-економічного розвитку, соціально-класові процеси та умови, ритми політичних процесів, особистісні психологічні чинники [319, с. 54–55]. Перелічені фактори розглядаються нами в контексті дослідження інституціонального середовища демократизації.

На наш погляд, зовнішні суспільні чинники демократизації можуть бути цілеспрямовано змінені завдяки здатності політичних інститутів впливати на поведінку індивіда. З огляду на тісний взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних факторів, вважатимемо таку класифікацію умовною, направленою на спрощення політичного аналізу.

Характеризуючи методологічну базу дисертаційного дослідження, насамперед слід окреслити сутність авторського розуміння «концептуальної моделі». Виходимо з того, що поняття «концепція» позначає систему поглядів на певне явище, спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, основоположна ідея теорії, загальний її задум. Відповідно концептуальна модель передумов

демократизації передбачає узагальнення існуючих парадигм, теоретичних, методологічних та аксіологічних установок транзитологічної, неоінституційної та системної теорій.

Кожна з них як методологічний принцип має як свої сильні, так і слабкі сторони. Транзитологія найбільш послідовно розкриває об'єкт дослідження, зосереджує увагу на еволюційних аспектах демократизації, її стимулах, етапах та закономірностях. Представниками цього наукового напрямку було запропоновано низку теорій (хвиль демократизації), класифікацій моделей, різновидів, умов трансформації політичного режиму, які були адаптовані до аналізу сучасних українських реалій як прояву четвертої хвилі демократизації.

Варто зауважити найбільшу популярність транзитологічних підходів у вітчизняних наукових дослідженнях, що забезпечує вичерпне обґрунтування їх концептуальних положень та інструментарію.

Водночас не можна не звернути увагу на те, що дослідники відзначають кризу [433, с. 9], слабкість [12, с. 5–6] або загалом вичерпаність [225] транзитологічної парадигми. Це зумовлено її нездатністю пояснити явище утвердження гібридних режимів, неадекватності висновків щодо посткомуністичних країн.

Тобто, існує потреба доповнення еволюційного підходу до політичної трансформації структурно-функціональним, зокрема пошуком чинників стабілізації демократичних інститутів і та досягнення їх ефективності. Доцільною видається відмова від європоцентризму транзитологів та її поглиблення в контексті багатоманітності цивілізаційних моделей, складність і нелінійність демократичного транзиту.

Неоінституціоналізм виходить із впливу інституційних чинників на поведінку політичних акторів зокрема в умовах демократизації, схильності до утвердження певної інституційної системи в суспільстві, незалежно від її ефективності. Неоінституціоналісти розкривають механізм утвердження неефективних інститутів через встановлення правил рівноваги, зміни яких невігідні, а також через звуження альтернатив раціонального вибору, в

результаті чого інституційна система потрапляє в замкнене коло і стає заручницею певних правил та механізмів політичних взаємодій [627].

Привертають увагу особливості формування неоінституціоналізму в умовах методологічної та світоглядної кризи дослідження політичних інститутів. Подібні явища спостерігаються і у вітчизняній політичній науці, що потребує розширення предметного поля та поглиблення аналізу політичних інститутів в умовах гібридності. Тому застосування неоінституційної парадигми видається цілком обґрунтованим.

Потенціал застосування неоінституціоналізму в контексті сучасних українських реалій розкривається в публікації автора [86], у якій виокремлено такі переваги його методології:

- поєднання суб'єктивізму біхевіорального напрямку та об'єктивізму теорій модернізації завдяки обґрунтуванню тісного взаємозв'язку між функціонуванням політичних інститутів та поведінкою індивідів, що сприяє вирішенню завдання визначення ролі та потенціалу інституційної системи у формуванні демократичних правил гри, а також визначенню перспектив уникнення ентропії старих і нових інститутів у процесі подальшої еволюції політичної системи. При цьому всі напрями неоінституціоналізму стверджують пріоритет інститутів щодо детермінування поведінки індивідів [430];

- критика не демократії загалом, а на конкретних механізмів функціонування політичних інститутів, що зумовлює увагу до умов інституційної ефективності та соціального консенсусу, конкретних напрямів вдосконалення та саморозвитку демократії. Це виправдано з огляду на делегітимацію системи демократичних інститутів в Україні, відсутності демократичних цінностей, що вказує на потребу постійного вдосконалення демократії, її динаміки в контексті адаптації до змін зовнішнього середовища, уникнення ідеалізованих уявлень про демократизацію;

- переміщення акцентів із формальних до змістовних характеристик політичних інститутів, що актуалізує проблему пошуку неформальних передумов підвищення ефективності формально проголошених, але не дієвих

принципів демократії в Україні. Це твердження доводить факт спотворення неформальними практиками змісту і сутності формальних. Аналіз комплексу правил політичної діяльності є основою політологічного підходу, на відміну від правового. Врахування ціннісних аспектів функціонування політичних інститутів сприяє пошуку унікальних моделей демократизації, вказує на тривалість демократизації, зумовлену необхідністю досягнення інституційної зрілості;

- розширення кола інститутів демократії недержавними та суспільними, які в Україні, очевидно, на сьогодні неефективно взаємодіють із державними, не виконують функції артикуляції інтересів, політичної участі, контролю за ухваленням та реалізацією політичних рішень;

- визначення передумов політичної стабілізації завдяки здатності інститутів створювати «найвищий рівень регулярності, стабільності структур у часі, забезпечувати упорядкованість, постійність дій, форм поведінки, співробітництва» [599, р. 32], консенсус між всіма учасниками політичного процесу як основного завдання функціонування інституційної системи, що важливо в умовах високого рівня конфліктності та загострення соціальних суперечностей у поставторитарний період та кризового стану сучасної політичної системи;

- обґрунтування широкого підходу до визначення терміна «політичний інститут» як правил гри, обмеження взаємодії між громадянами та організаціями, які зумовлюють мотивацію індивідів, в яких важливу роль відіграє регулятивна функція політичних інститутів;

- поглиблення тлумачення процесу інституціоналізації не тільки як правового затвердження, набуття офіційного статусу певним інститутом, але й набуття ними цінності та стійкості в суспільній свідомості, що передбачає наявність етапів легалізації інституту, легітимізації, соціалізації та інтеріоризації, активної адаптації інституту в суспільстві, суспільній свідомості, відповідність демократичним традиціям та нормам, зростання ефективності та спроможності інституту до самоорганізаційних (синергетичних) процесів [168,

с. 71]. Такий методологічний принцип дає змогу значно поглибити аналіз динаміки політичних інститутів в Україні, вимірювання рівня інституціоналізації як окремих інститутів демократії, так і політичної системи загалом, уникнення дихотомічних оцінок стану інституціоналізації демократії.

Системна теорія обґрунтовує роль взаємозв'язків, узгодженої роботи всіх складових єдиного цілого. Її методологія вказує на необхідність розглядати демократизацію не тільки як зміну політичного режиму, але й як функціонування певних норм та організацій. Дослідження представників системної теорії засвідчують вплив політичних інститутів на всі підсистеми політичної системи, сприяють структуруванню аналізу за елементами та рівнями. Це спонукало автора дисертації розглядати передумови демократизації у вертикальному і горизонтальному зрізі.

У процесі виокремлення організаційних передумов демократизації було використано такі принципи системної теорії як:

- цілісність – становить основу аргументації необхідності комплексного, узагальнюючого дослідження демократизації;
- ієрархічність вказує на структуру інституційних чинників демократизації, що передбачає певну підпорядкованість, підрядність;
- стабільність – прагнення всіх елементів системи до забезпечення її збереження;
- самоорганізація – динамічний характер політичної системи, спрямованість на постійну зміну, адаптацію до нових умов удосконалення своїх інститутів із метою;
- взаємозв'язок із зовнішнім середовищем – відкритість та мінливість політичної системи.

Тобто системний підхід використано для пошуку чинників, що сприяє динаміці політичної системи з одного боку, і збереження системних особливостей – з іншого. Це дає підстави стверджувати необхідність пошуку шляхів оптимізації не конкретного інституту, а системи загалом, оскільки

навіть за оптимальних властивостей конкретного політичного інституту він не буде ефективним у разі невідповідності іншим елементам структури.

Переваги системного підходу до інституційної динаміки також базуються на законах розширення і накопичення базових характеристик політичної системи. Взаємодія структурних елементів системи відбувається не тільки в просторовій площині, але й у темпоральній, оскільки на різних етапах політичного розвитку здійснюється певний внесок і в сукупності вони забезпечують вдосконалення. Важливим моментом інституційних змін є спадок попередніх інституційних форм.

Отже, системний підхід дає змогу звести багатовимірні та різновекторні політичні інститути до спільних взаємозв'язків. Водночас і системний підхід критикується за акцент на абстрактних і спрощених теоретичних конструктах. Поєднавши його з підходами неінституційного методу, можемо стверджувати необхідність комплексних реформ, що забезпечить відповідність інституційного дизайну іншим характеристикам політичної системи.

Найбільш послідовно позиції системної теорії було розвинуто в межах *синергетичного методу*, вихідним положенням якого є пояснення не лінійності та нестійкості переходів до демократії в контексті самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Висновки синергетики щодо механізмів встановлення та підтримки балансу складних нерівноважених систем можуть бути ефективно застосовані до аналізу гібридного балансування політичної системи України, зокрема доцільним видається застосування понять кризи і бифуркації.

Прогнозування подальшої траєкторії еволюції політичної системи можливе завдяки теорії дисипативних структур. Згідно з нею існує багатоманітність сценаріїв подальшого розвитку нерівноважених систем, їх нестабільний характер та перспективи досягнення стабільності в більш віддаленій перспективі.

У представників синергетичного підходу запозичуємо уявлення про механізми інституційних змін: самоорганізацію неформальних інституційних

процесів чи біфуркаційні трансформації самоорганізаційної сторони формальних політичних відносин та інститутів [443]. Внаслідок цих процесів виникає нова упорядкованість і комунікативні зв'язки. Це надає можливість доводити доцільність еволюційних трансформацій інституційної системи, у процесі яких основним завданням є коректування мотиваційних установок політичних інститутів у напрямі самоорганізації. Йдеться про переваги встановлення таких інституційних правил, що приймаються всіма сторонами. Натомість їхня зміна розглядається суб'єктами політики як не вигідна. Це забезпечує автоматичне підлаштування інституційної системи до викликів середовища. Згідно з цією ж методологією можемо розглянути як точки біфуркації масові акції громадянської непокори, що циклічно повторюються в українській політичній практиці.

Синергетичному методу належить заслуга переміщення акцентів з організаційної визначеності інститутів на процес їх самоорганізації, констатації наявності аспектів інституційного розвитку, що не піддаються цілеспрямованому впливу, пошуку механізмів саморозвитку та саморегуляції інституційної системи, вивчення некерованих та непрогнозованих випадків інституційної динаміки.

Такий підхід дає підстави розглянути процеси демократизації під іншим кутом зору. Приміром, на другий план відходить проблема конструювання інституційного дизайну, конституційної та виборчої інженерії. Також відрізнятимуться механізми демократизації. Пріоритетними стають самоорганізація населення та суспільства в межах різноманітних напрямів змін на противагу «лінійним інституційним змінам, що здійснюються з ініціативи політичної еліти та з вузькогрупових міркувань» [45, с. 124].

Отже, синергетика найкраще розкриває динаміку політичної системи завдяки концептам самоорганізації, нелінійності, неформальних практик, що може ефективно використовуватись для аналізу українських реалій.

Загалом транзитологічну, неоінституційну та системну парадигми можна використати як базовий інструментарій для вивчення інституційних чинників

становлення, динаміки та функціонування політичної системи, побудови тривимірної моделі інституційних чинників демократизації політичної системи у вертикальному (на рівні державних, партійно-електоральних та громадських інститутів) і горизонтальному (як нормативної, організаційної чи процесуальної складової) зрізі.

За зразок аналізу особливостей становлення політичних інститутів взято теорії трансформації, інституційна динаміка досліджується на основі принципів системної та синергетичної теорії, функціонування політичної системи вивчається шляхом використання методологічного інструментарію неоінституціоналізму.

Співвідносячи виділені групи інституційних передумов демократизації та відповідних парадигм їх аналізу, можемо продемонструвати у вигляді схеми (див. рисунок 1.2.1).

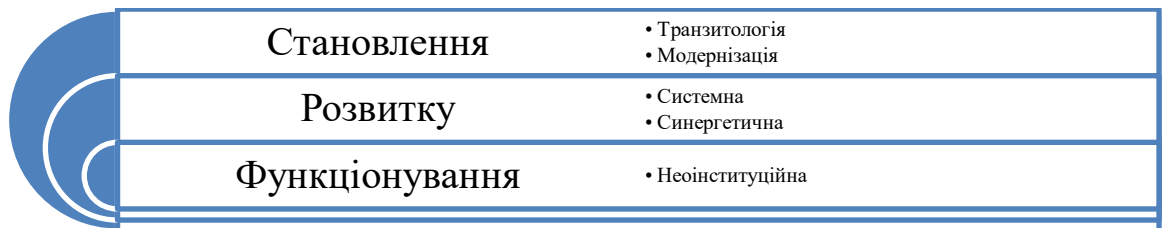

Рис. 1.2.1. «Методологія дослідження передумов демократизації інституційної системи».

Складено автором.

У такий спосіб здійснюється моделювання в трьох площинах:

- 1) на рівні політичної системи загалом із застосуванням історико-типологічного порівняння;
- 2) в межах різних інституційних сфер на основі діалектики;
- 3) на рівні складових конкретного політичного інституту шляхом використання ціннісно-нормативних, інституційних, структурно-функціональних підходів.

Пошук концептуальної моделі зумовлений фактом унікальності політичних інститутів певного соціокультурного контексту, що унеможлиблює наявність готових патернів інституційного реформування. Тому прагнемо уникати однозначних конфігурацій інституційного дизайну, визначення кінцевої мети інституційного реформування. Натомість акцент робимо на взаємодії багатоманітних змінних у процесі еволюційного розвитку політичних інститутів.

Дисертаційне дослідження здійснено на основі комплексу загальнонаукових та спеціальних методів. Характеризуючи їх структуру можемо виокремити універсальні загальнофілософські методи, теоретичні підходи, спеціальні методики.

Перша група зумовлює логіку дослідження та викладу його результатів. До них зокрема належить метод сходження від абстрактного до конкретного, або *дедукції*. Він передбачає спочатку розгляд загальнометодолічних чинників демократизації, потім типологічної і тільки потім – національної специфіки.

Спроба виокремлення із множини детермінант демократизації їх інституційного різновиду здійснюється завдяки теоретичному *абстрагуванню* від економічних та соціальних чинників демократизації, що зовсім не означає заперечення їх ролі на практиці.

Налаштованість на поєднання різних дослідницьких позицій і поглядів вимагає застосування принципу *об'єктивності* – аргументованості наукових фактів, уникнення оціночних суджень, упереджених світоглядних позицій.

Для уникнення термінологічної двозначності, конкретизації визначень, розширення категоріального апарата політичної науки, узагальнення фактичного матеріалу та формулювання висновків дослідження використовувалися методи *операціоналізації понять, моделювання, аналіз та синтез, логічний* метод.

З метою обґрунтування причинно-наслідкових залежностей у процесі диференціації та інтеграції політичних систем, розкриття взаємообумовленості та складності взаємозв'язку політичних інститутів, формальних та

неформальних аспектів передумов демократизації застосовується метод *діалектики*. Особливого значення в контексті українських реалій набуває розгляд згідно з діалектичним підходом соціальних суперечностей, невідповідності між різними інституційними підсистемами, політичними нормами і практикою як джерела прогресивних змін, народження порядку із хаосу.

Діалектичний закон єдності та боротьби протилежностей сприяє розкриттю протистояння старих та нових інститутів як основу для визначення характеру, спрямованості, результативності процесів демократизації, що є основою для формулювання конструктивних рекомендацій щодо вирішення суперечностей.

Діалектичний підхід розкриває подвійний характер політичного інституту, що водночас і стабілізує політичну систему і забезпечує її постійну змінюваність, оскільки встановлює інституційні рамки, але доволі широкі. Це значно поглиблює зміст дискусії про те, що є первинним – інститут чи поведінка політичних акторів, оскільки їх дихотомія має діалектичний характер: стабільні інституційні норми виступають регулятором поведінки індивідів, але вони своєю чергою змінюються під впливом різних форм політичної діяльності.

Важливе місце в структурі філософських методів посідає *компаративістика*. Результати порівняльних досліджень надають широкий фактичний матеріал для аргументації авторських висновків щодо інституційних передумов демократизації в Україні. Із застосуванням порівняльної методології здійснюється типологізація політичної системи в Україні, рівнів та фаз інституціоналізації, інституціональних змін, неформальних інститутів.

Типологічні ознаки передумов демократизації в Україні з'ясовувались завдяки крос національному порівнянню, а саме – вивчення особливостей інституційної системи посткомуністичних держав, напівпрезидентських форм республіки, транзитивних суспільств «третьої хвилі» демократизації (Аргентина, Бразилія, Іспанія, Південно-Африканська Республіка, Таїланд,

Туреччина). Контрастне порівняння української специфіки та країн сталої демократії (Франція, Норвегія, Швейцарія, Велика Британія) дало змогу виявити позитивний досвід формування ефективних інститутів та відповідних чинників демократизації.

Також аналіз інституційних чинників демократизації поглиблюється завдяки виключення із поля зору випадкових та другорядних детермінант. З цією метою розглянуто досвіду соціалістичних держав, у яких не відбулося переходу до демократії (КНР і В'єтнам), та стабільні авторитарні режими (Пакистан, Катар, Саудівська Аравія), винятки із встановлених транзитологами закономірностей (Індія, що служить прикладом стабільної демократії без належного рівня соціально-економічного розвитку, сегментації суспільства).

Власні дослідження автора проводились на основі кростемпорального дослідження етапів становлення інституційної системи в Україні, періодизації її розвитку на основі стадій балансування між авторитаризмом і демократією, виділення спільних ознак для всіх етапів інституційної динаміки, що належать до базових передумов демократизації. Кроснаціональне порівняння сприяє виокремленню особливостей вітчизняної інституційної системи.

Структурно-функціональний метод акцентує увагу на формальному розподілі повноважень між політичними інститутами, їх місця та функціонального призначення в забезпеченні цілісності в межах політичної системи. Особливу увагу автора привертають проблеми досягнення узгодженого та ефективного розподілу функцій.

Загалом слід зауважити, що філософські методи можна класифікувати залежно від рівня аналізу передумов демократизації інституційної системи у такий спосіб (див. рисунок 1.3.1.).

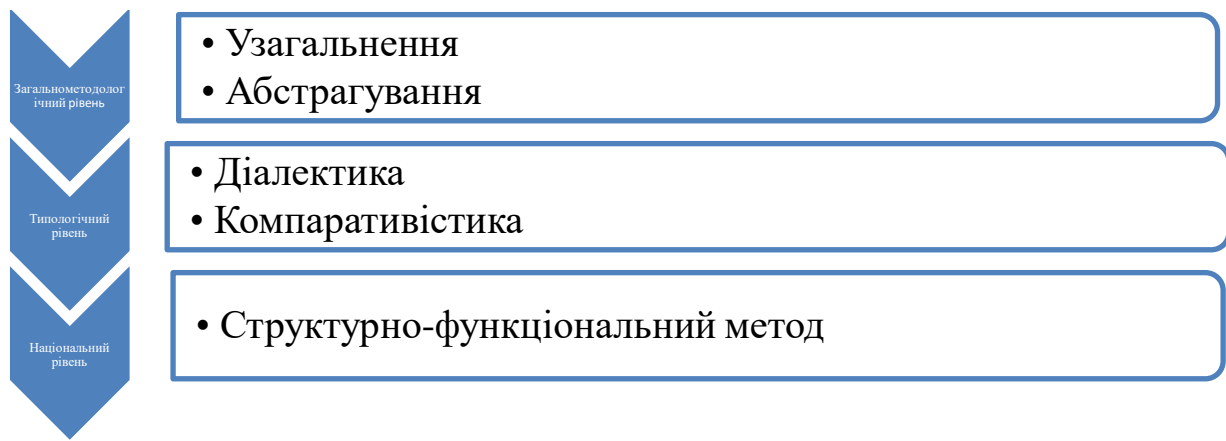

Рис. 1.3.1 «Класифікація філософських методів дослідження».

Складено автором.

До наукових підходів відносимо методики, застосовувані суміжними гуманітарними дисциплінами. Так *історичний* підхід демонструє еволюцію інституційних передумов демократії у різні історичні епохи, що дає змогу прослідкувати як змінюється характер однакових політичних інститутів із плином часу, виокремити тимчасові та постійні атрибути демократії та чинники демократизації, зокрема баланс інтересів соціальних груп та компроміс політичних еліт, а також ставлення до неї мислителів різних часів.

Із застосуванням історичної методології можемо окреслити часові межі нашого дослідження, яке присвячене сучасним особливостям демократизації політичної системи. Екскурс в новітню історію України дає змогу виокремити повторювані закономірності та нові явища у функціонуванні політичних інститутів. Початком сучасного етапу розвитку політичної системи вважаємо 2014 рік, оскільки внаслідок Революції Гідності виникли нові ознаки функціонування політичних інститутів.

За допомогою історичного підходу вивчаються історичні чинники становлення політичної системи України, зокрема авторитарна спадщина нашої держави, що відбивається на функціонуванні сучасних інститутів.

Діяльнісний (поведінковий) підхід дає змогу зосередити увагу на суб'єктивних передумовах демократизації як безперервному процесу взаємодії політичних суб'єктів, що здійснюється на основі конкуренції інтересів,

раціональних установок та домовленостей, адаптації індивідів і соціальних груп до нових суспільно-політичних умов, що формує й специфіку елементів політичної системи.

Інституціоналістський підхід, навпаки, розглядає політичні інститути з об'єктивістських позицій, а саме як різновид суспільних (економічних, правових, ідеологічних, інформаційних) інститутів, що становлять комплекс взаємовпливів і не можуть бути відокремлені від загального контексту.

Культурно-цивілізаційний підхід указує на необхідність розгляду інституційної системи в певному цивілізаційному контексті. Вихідними тезами, використаними у дисертаційному дослідженні є відсутність універсальних моделей демократизації, унікальність національного досвіду інституційного реформування, несумісність окремих демократичних цінностей із національними традиціями та звичаями, що зумовлює багатоваріантність демократичних трансформації. Загалом цивілізаційний підхід сприяє обґрунтуванню нелінійного характеру політичного розвитку.

Близьким до нього є *ціннісний*, або аксіологічний підхід, що наголошує на ролі ціннісних норм та неформальних правил регламентації політичних відносин, нераціональних мотивах політичної поведінки. Як доводить практика наявність консолідованої суспільної установки на зміни здатна забезпечити швидкі результати, навіть в умовах обмежених ресурсів. У цьому разі можуть бути спростовані утилітарні принципи максимізації прибутку. Адже не поодинокими є приклади відмови від частини прибутків на користь репутації, альтруїзму, солідарності.

Застосування *соціологічного* методу сприяє визначенню чинників соціального характеру зокрема рівні легітимності та лояльності до політичних інститутів, політичної культури, пріоритетних суспільних цінностей, що ґрунтується на оціночних судженнях громадян. Він передбачає використання результатів соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, Міністерства статистики України, Центру Разумкова, Фонду «Демократичні

ініціативи», Євробарометра, фірми «Соціс-Гелап», екзитполів тощо. Ці узагальнені дані можуть вказувати на рівень консолідованості демократії.

Комунікативний підхід сприяє розкриттю особливостей функціонування інституційної системи в умовах постінформаційного суспільства, акцентує увагу на ролі комунікаційних взаємозв'язків політичних інститутів. Українські реалії доводять доречність його використання в контексті зростаючої ролі ЗМІ та громадської думки у процесі демократизації, забезпечення інформаційної безпеки, уникнення популізму, формування демократичних цінностей.

Узагальнюючи теоретичні підходи до аналізу інституційних передумов демократизації структуруємо їх за акцентом на об'єктивних (історичний, інституційний, культурно-цивілізаційний) і суб'єктивних (соціологічний, комунікативний, діяльнісний) чинниках. Тобто, перша група обґрунтовує об'єктивну зумовленість процесів демократизації. Друга – можливості цілеспрямованого впливу на трансформаційні процеси та їх протікання, переважно під впливом поведінкових чинників. На наш погляд, їх поєднання забезпечує най адекватніше сприйняття загальних передумов демократизації. Результати цього узагальнення зобразимо схематично (див. рисунок 1.3.2):

Рис. 1.3.2. «Об'єктивні і суб'єктивні передумови демократизації».

Складено автором.

До спеціальних методик дослідження інституційних передумов демократизації відносимо *метод аналізу документів*, зокрема літературних джерел та публіцистики з метою виділення невирішених актуальних аспектів досліджуваної проблематики. Складовою контент аналізу є вивчення українських та зарубіжних нормативних актів (Конституція України, Виборчий кодекс України, Закони України «Про політичні партії в Україні», «Про об'єднання громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про інформацію», «Про звернення громадян», «Про благодійництво та благодійні організації» тощо), договорів, угод, резолюцій. Це дало змогу виокремити типові моделі інституційного дизайну, формальні особливості вітчизняної інституційної системи.

Пояснення поведінкових аспектів інституційних змін здійснюється завдяки *теорії раціонального вибору* та ігрового моделювання. Насамперед це виявляється в застосуванні відповідних понять, зокрема «політичних гравців», «правил гри», виявленні інституційних обмежень варіанти вибору ухвалення рішень в умовах неповноти інформації, недостатніх ресурсів як чинника політичної поведінки [525].

У дисертаційному дослідженні використовуються і такі поняття теорії раціонального вибору як «трансакційні видатки», «опортуністична поведінка», «обмежена раціональність», що розкривають механізм ухвалення хибних рішень та утвердження неефективних інститутів. Як стверджує Г. Саймон, інтелектуальних можливостей людини обмежені, особливо коли йдеться про складні питання та сукупність різноманітних чинників. Прийняті рішення є результатом компромісу, що «не гарантує повного досягнення цілей, але є найкращим із можливих рішень за певних умов» [446, с. 5].

В межах теорії ігор виділяємо низку концептуальних підходів, що можуть бути конструктивно використані та творчо переосмислені в контексті вітчизняної специфіки інституційних змін. Приміром, теорія гри «з нульовою сумою» описує намагання правлячих політичних еліт закріпити вигідні для себе норми і утвердити свій статус кво. При цьому конкуренція основних

політичних акторів стає причиною перманентних змін політичних інститутів, політичної нестабільності. В умовах демократичного транзиту інституційні зміни можуть насаджуватись, диктуватись одним із політичних суб'єктів. Опозиційні сили прагнуть змінити правила гри на свою користь, а правлячі – здійснюють поверхові формальні зміни, імітуючи процес реформування, підриваючи віру широких верств населення в ймовірність досягнення інституційної ефективності.

Привертає увагу і «дилема в'язня», що найкраще розкриває механізм досягнення інституційної ефективності на основі взаємної довіри всіх учасників політичного процесу. Соціальна солідарність гарантує досягнення кращих результатів для всіх, так само недовіра негативно позначається на досягненні бажаних результатів всіма учасниками політичного процесу.

Узагальнення висновків щодо перспектив розвитку інституційної системи та формулювання рекомендацій щодо оптимізації функціонування інститутів демократії здійснюється шляхом *прогнозування* на основі альтернативності, безперервності, верифікації, системності. Принцип альтернативності передбачає вивчення різних варіантів конфігурації політичних інститутів, визначення бажаних альтернатив розвитку та загроз, їх ймовірність, пріоритетні завдання інституційних реформ.

Принцип системності вказує на необхідність узагальнення всіх елементів політичної системи та тенденції розвитку її підсистем, що забезпечує комплексний аналіз та спрощує бачення цілісності процесу демократизації.

Принцип безперервності означає зміну прогнозу відповідно до нових суспільних умов та акцентує увагу на часовій обмеженості, ймовірнісному характері політичного прогнозу.

У дисертаційній роботі використовуються й авторські підходи до використання спеціальних емпіричних методик. Особливості різних моделей інституційного дизайну здійснюється із застосуванням SWOT-аналізу, який дає змогу унаочнити наявність як переваг, так і вад, перспектив та загроз за будь-якої конфігурації вищих органів державної влади, виборчої системи.

Характеристика інституційної динаміки та балансування системи політичних інститутів між авторитаризмом і демократією здійснюється шляхом розроблення числового променя, у якому гібридність приймається як точка відліку, авторитарний режим позначається від'ємними значеннями шкали, демократичний режим – позитивним приростом.

Для обґрунтування системного характеру гібридності українського політичного режиму використовується графічний метод і здійснюється побудова графіку, у якому одна вісь – це інституційні сфери, інша – складові політичної системи.

Визначення ключових завдань подальшого інституційного реформування ґрунтується на побудові матриці, що унаочнює рівень розповсюдженості деструктивних неформальних практик у різних сферах з метою виокремлення політичних інститутів, що мають найвищий рівень демократизації та є перспективними щодо забезпечення конструктивного ізоморфізму.

Аргументація положень дисертаційного дослідження ґрунтується на узагальненні емпіричних даних. Зокрема використовувалась статистика рівня економічного розвитку (ВВП на душу населення; приріст ВВП; зовнішній борг), соціально-демографічні та світоглядні показники (приріст населення, тривалість життя, рівень освіти). Приміром, широкий емпіричний матеріал представляють індекси неформальних деструктивних практик (Р. Інглґарт і Х. Велзел, С. Фіш, репрезентативний індекс ставлення до корупції, індекс верховенства права, індекси демократії Freedom House, Transparency International, Т. Ванханена, Всесвітнього банку, Фонда Бертельсманна. Вони здебільшого демонструють залежність демократизації від ринкової економіки та якісного державного управління. Відповідні дослідження існують і в галузі оцінки розвитку громадянського суспільства. Наприклад, агентство США з національного розвитку вимірює «стійкість» неурядових організацій у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи на основі їх фінансової спроможності, публічної підтримки, спектра надання послуг, інфраструктури, публічного іміджу.

Висновки до першого розділу

Аналіз різних теоретичних підходів до сутності демократизації політичної системи вказує на те, що кожен із них акцентується на певному різновиді її передумов. Транзитологія особливу увагу приділяє передумовам становлення, системна – чинникам стабілізації та організаційного оформлення інституційної системи, неоінституціоналізм зосереджується на механізмах функціонування демократичних інститутів. Водночас прогалину в політичній науці становить застосування названих концепцій до аналізу інституційних змін на пострадянському просторі, зокрема в контексті сучасних вітчизняних реалій.

Також джерельну базу дисертаційного дослідження становлять концепції обґрунтування пріоритетного значення певного політичного інституту або сфери у процесі демократизації політичної системи: державних (класичний інституціоналізм), представницьких (теорія елітарної демократії), партійних (плебісцитарної, соціал-реформістської), електоральних (процедурної), груп інтересів (плюралістичної), політичній участі (партисипаторної), інформаційно-комунікаційних (технократичної), децентралізаційних (лібертаріанство). Саме вони становлять структуру предмета дослідження.

Узагальнивши теоретичні підходи до сутності демократизації, виділяємо три її складові: становлення певного ідеалу суспільно-політичного розвитку, формування системи рівноправних та конкурентних взаємозв'язків, відпрацювання методів реалізації демократичних принципів. Попри лінійну логіку демократизації у західноєвропейських державах, в умовах «нових» демократій через прискорену демократизацію складові цього процесу виявляються тісно пов'язаними між собою і становлять основу інституційної системи.

Концептуалізація останньої зводиться до її розуміння як елемента політичної системи, що характеризується стабільністю, динамікою, ефективним виконанням своїх функцій, та включає правила, організації і процедури

формальних і неформальних аспектів державної, партійно-електоральної, громадської сфери на загальному, типологічному та національному рівнях. З огляду на це завдання демократизації зводимо до пошуку об'єктивних та суб'єктивних, конструктивних та деструктивних детермінант, що зумовлюють демократичний характер функціонування політичних інститутів.

Структуру передумов демократизації політичної системи становлять по-перше, об'єктивні економічні, соціальні, культурні особливості інституційного середовища, по-друге, стабільне та збалансоване функціонування політичних організацій, по-третє, процедури впровадження правил у практику, зокрема механізми досягнення суспільного консенсусу, раціональний розподіл повноважень між інститутами, мирного вирішення суспільно-політичних конфліктів. Відсутність цих передумов свідчить про необхідність поступового переходу до нової інституційної системи шляхом пристосування старих інститутів до нових умов або впровадження проміжних інститутів та передбачення їх самовідміни. Інакше, відбувається утвердження неефективних інституційних систем, постійне відтворення кризових явищ і потрапляння в «пастку гібридності».

Акцент на дослідженні інституційних передумов демократизації політичної системи зумовлений регулятивною роллю політичних інститутів, їх здатності внормувувати випадкові форми політичної діяльності в умовах політичної нестабільності, забезпечувати відносну тривалість та стандартизованість зразків політичної поведінки. Це своєю чергою забезпечує поступальний розвиток політичної системи, стабілізацію політичного режиму, подолання кризових явищ без масштабних соціальних потрясінь, незворотний характер перехідних процесів.

Методологічні засади дослідження передумов демократизації політичної системи базуються на таких положеннях:

- політологічний аналіз проблематики має бути спрямований на виявлення закономірностей функціонування інститутів шляхом зіставлення історичних та поточних, формальних та неформальних фактів політичної

практики та формулювання практичних рекомендацій подальшого інституційного реформування завдяки врахуванню тісного взаємозв'язку політичної та інших сфер суспільства, історичної зумовленості політичних інститутів, унікальності національного досвіду інституційного реформування, з'ясування реальних, а не тільки ідеальних (формальних) особливостей політичних інститутів;

- створення концептуальної моделі передумов демократизації ґрунтується на комплексному узагальненні існуючих парадигм, теоретичних, методологічних та аксіологічних установок транзитологічної, неоінституційної та системної теорій на основі принципів унікальності політичних інститутів певного соціокультурного контексту, відсутності готових зразків інституційного реформування, що вказує на доцільність уникнення однозначних конфігурацій інституційного дизайну, визначення кінцевої мети інституційного реформування, акцентувати увагу на взаємодії багатоманітних змінних у процесі еволюційного розвитку політичних інститутів;

- доцільним є тривимірне моделювання інституційних передумов демократизації: на етапі становлення інституційної системи, її розвитку та функціонування, інституційних чинників демократизації політичної системи у вертикальному (на рівні державних, партійно-електоральних та громадських інститутів) і горизонтальному (як нормативної, організаційної чи процесуальної складової) зрізі.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Чинники формування демократичних правил

Аксіомою політичної науки є твердження про те, що відправною точкою демократизації є зміна політичних норм, конституювання демократичних інститутів. Саме вона створює базис для встановлення в подальшому інституційних взаємозв'язків, стабілізації та легітимізації системи, що гарантує незворотність демократизації. Чинники, що визначають успішність цього етапу демократизації визначаємо як передумови становлення. Це детермінанти процесу визначення та інтеріоризації нових політичних норм. Їх перелік істотно відрізняється.

Так за С. Гантінгтоном запорукою успішного становлення демократії є раціоналізація авторитета, масова конвенційна участь, диференціація державних та громадських структур [510, с. 52–53]. Автор ранжує рівень демократизації на основі шкал адаптивність – ригідність, складність – простота, автономність – залежність, об'єднаність – дезінтеграція [510, с. 34–37]. У відповідності до цих шкал можемо вважати чинниками становлення демократії *здатність політичної системи реагувати на зміни, діяти незалежно та інтегровано.*

Згідно із селекторативною теорією Б. де Москіти та А. Сміта [602], передумовою становлення демократії є наявність чи відсутність у керівництва країни надлишкових прибутків (природних ресурсів, іноземної допомоги тощо). Доступність ресурсів та малочисельність правлячої коаліції сприяє посиленню авторитарних тенденцій. Якщо урядової коаліція складається з декількох зацікавлених груп, то буде зроблено демократичний вибір. Цей механізм виглядає цілком логічним з огляду на те, що в другому разі кількість суб'єктів, зацікавлених у зміні режиму, перевищує тих, хто прагне його збереження.

До основної передумови перехідних процесів Д. Растоу відносить

національну єдність, яку він розуміє як «впевненість більшості громадян потенційної демократії у приналежності до єдиного співтовариства та відсутність латентного розколу, подібного до того, що існував у габсбурзькій чи оттоманській імперіях і присутній сьогодні в низці африканських країн» [413, с. 7].

Слідуючи висновками класиків транзитології, до процесу становлення демократичної політичної системи відносимо формування демократично налаштованої політичної еліти, здатної очолити маси пересічних громадян, незадоволених існуючим станом справ (підготовча фаза), зміну політичних інститутів і політико-правових норм (фаза ухвалення рішень), закріплення незворотності демократичного процесу (фаза звикання) [413, с. 5–6].

У відповідності до цих фаз можемо виокремити такі види інституційних передумов становлення демократії як зовнішні, нормативні, ціннісні.

Середовищні передумови – це стимули, що зумовлюють сам факт демократичного вибору певної держави, об'єктивні особливості інституційного середовища. Його можуть стимулювати такі процеси як економічна неефективність та нелегітимність авторитарного режиму, конвергенція зарубіжних зразків, зростання світової економіки, наявність внутрішніх суспільних стимулів для демократизації [509, с. 24].

До стимулів демократичного вибору транзитологи відносять:

- 1) економічні – значний рівень індустріального й економічного розвитку, урбанізації, масових комунікацій, ринкова, конкурентна економічна система;
- 2) соціальні – наявність середнього класу, розвинутий соціальний капітал, значний рівень освіти;
- 3) культурні – переважання демократичних цінностей, демократична політична культура, толерантність до інакомислення, плюралізм думок та поглядів;
- 4) зовнішньополітичні – тяжіння менш розвинутих країн до кооперації з більш розвинутими з метою вирівнювання рівня інституційних систем завдяки цілеспрямованому впливу на ці режими, їх членства в міжнародних

організаціях, міжнародної допомоги.

На сьогодні дослідниками було виявлено та досліджено випадки успішної демократизації без наявності перелічених передумов. Фактором демократизації є готовність суспільства до встановлення демократичних інститутів. Конкретизуючи цей фактор в площині інституційних передумов пропонуємо використання терміна *«зрілості політичних інститутів»*. Він розуміється як своєчасність впровадження певних правил і норм поведінки.

Вже в XIX столітті А. Токвіль проголосив: «Надшвидкий шлях до свободи веде до найгіршої форми рабства» [484]. Він виступав категорично проти швидких змін та реформ в умовах слабких традицій свободи. Такі обставини створюють передумови для неконтрольованої руйнації режиму, охлократії.

Зміст суспільної зрілості для демократизації влучно розкриває К. Поппер, характеризуючи відкрите суспільство: «можливість здійснення особистістю вільного вибору будь-яких форм дій; схильність суспільства до самокритики; відсутність жорстких ідеологічних догм; перевага принципів свободи й правової рівності; повага суспільства до соціально важливих рішень своїх членів тощо. У відкритому суспільстві провідними принципами взаємодії є плюралізм поглядів, ідейних течій, толерантність, здатність політичної системи до самовідтворення» [393, с. 334].

Тобто, найкращий шлях становлення демократії – це конституювання політичних інститутів в умовах сприятливого інституційного середовища.

Нормативні передумови розкриваються через вивчення особливостей процесу формування демократичних норм. Тут знову на передній план виступає питання про тривалість становлення демократичної інституційної системи. За З. Бжезинським демократизація включає три послідовні стадії: змін (1–5 років), стабілізації (3–10 років) та закріплення (5–15 і більше років). Користуючись такою періодизацією, можна визначити тридцятирічний термін як сумарно максимальний для становлення демократії.

Дискусійним на сьогодні є ефективність стратегії «шокової терапії», що передбачає мобілізацію всіх ресурсів на швидке вирішення ключових проблем демократизації. Її прибічники наголошують на те, що соціальних втрат все одно не уникнути. Однак їх проведення швидкими темпами дасть змогу заощадити час.

Протилежним підходом до темпів становлення демократії є градуалізм, що наголошує на суспільній репресивності та непрогнозованості швидких реформ. За В. Полтеровичем існує два варіанти поступових змін. Перший – цілеспрямована підтримка природної еволюції суспільно значимих інститутів. Другий – формування проміжних інститутів, які дають змогу згодом витіснити старі інститути [390, с. 6].

Підтверджує висновки градуалістів й теорія «інституційної невизначеності», згідно з якою заздалегідь не можна спрогнозувати інституційну ефективність нових правил. Їх оцінювати доцільно в контексті суспільної практики [560; 628]. Тривалість переходу, на наш погляд, дає змогу корегувати та конкретизувати встановлені правила з метою підвищення їх легітимності та набуття, в кінцевому підсумку, соціальної значимості. Деструктивні наслідки інституційної невизначеності яскраво засвідчує пострадянська практика, де невдалі реформи породжує системну делегітимацію інститутів демократії, дискредитацію демократичних цінностей.

Автор дисертаційного дослідження погоджується з тезою С. Гантінгтона про недоцільність революційного шляху становлення демократії: «Всі революційні сили, – стверджує він, – що перебувають в опозиції до авторитарного режиму, називають себе демократичними, але, приходячи до влади, встановлюють ще більш репресивний режим» [510]. Тому найкращим шляхом демократизації слід вважати поступовий перехід та мінімальне застосування примусу. Підтверджують цей висновок й інші дослідження демократичного транзиту.

Теорія «хвиль демократизації» С. Гантінгтона визначає такі моделі переходу як лінійна, циклічна, діалектична. Найкращим варіантом з огляду на

перспективи демократизації, безумовно, є лінійна модель, представлена розвинутими демократіями (Велика Британія, Швеція). Вона ґрунтується на природному транзиті шляхом поступового обмеження монархічної влади, розширення прав представницьких органів та громадян. *Поступовість та природність* перехідних процесів забезпечує стійкість та незворотність демократизації, здатність подолати інституційну невизначеність.

Діалектична модель транзитів (Іспанія, Греція, Португалія) означає швидку руйнацію авторитаризму завдяки сформованим внутрішнім передумовам економічного і соціального спрямування зокрема високій індустріалізації і рівню освіти, чисельності середнього класу, раціоналізації та індивідуалізації масової свідомості.

Циклічна модель, за С. Гантінгтоном, характерна постколоніальним країнам Азії, Африки, Латинської Америки, де демократичні та авторитарні форми правління чергуються. Причиною такого коливання є здійснення політичною елітою незначних поверхових реформ під тиском опозиції і громадськості [509]. Циклічну модель переходу демонструють і більшість пострадянських держав. Вона свідчить про недостатню зрілість суспільства, слабкість демократичних переконань у провідній політичній культурі.

Як стверджує Є. В'ятра, трансформація недемократичних режимів в демократичні може відбуватись у формі реформи згори, реформи знизу та швидкого розпаду влади. У першому разі політичні еліти добровільно впроваджують програму демократичних перетворень, у другому – відбувається компроміс влади і опозиції, у третьому – правляча верхівка відмовляється від влади на користь демократичних сил [65].

Історія демонструє здатність утверджувати демократію всіма названими шляхами. Однак вважаємо реформу згори тим механізмом переходу, що забезпечує згоду елітних груп та їх особисту зацікавленість у здійсненні реформ, цілеспрямовану діяльність із мобілізацією необхідних ресурсів, суспільний консенсус, мінімальний ризик радикалізації масової політичної участі в зв'язку з тим, що вона контролюється елітами. Тобто такий метод

переходу буде найбільш безконфліктним. Реформа знизу фактично може зводитись до революційних подій, а тому загрожує дестабілізацією ситуації в країні, протистоянням різних соціальних груп. Швидкий розпад влади об'єктивно стикається з проблемою відсутності досвіду та некомпетентності представників нової еліти.

За темпами протікання і загальною логікою транзитологи виділяють кооперативну і конкурентну моделі переходу. Кооперативна модель передбачає повільну і послідовну лібералізацію політичного режиму, поступову деінституціоналізацію попередньої системи, збереження і пристосування суспільно значимих старих інститутів влади, формування нових інститутів, ресоціалізацію населення.

Конкурентна модель, навпаки, має прискорений та поверховий, але загальний, тотальний характер лібералізації, зорієнтована на повний демонтаж старої системи, впровадження нових демократичних інститутів навіть тоді, коли це викликає опір елітарних груп або громадськості, негайне проведення демократичних виборів для усунення старої еліти від влади [512].

Вважаємо ефективнішою логіку кооперативної моделі, яка прагне зберегти та примножити ефективні інститути попередньої системи. Проте найгіршим варіантом, на наш погляд, є дисонансне поєднання двох окреслених моделей, коли, приміром, поряд із повним руйнуванням старої системи політичних інститутів тривалий час зберігає свою владу консервативна політична еліта.

В цьому сенсі привертає увагу теорія інституційних змін У. Стріка та К. Телена [627]. Вони виокремлюють нашарування, заміщення, зміщення, конверсію. Найкращим варіантом переходу згідно з даною класифікацією, на наш погляд, є *нашарування* нових інститутів та правил, одночасно із старими, які не можна змінити одразу в зв'язку з феноменом подвійної інституціоналізації та пастки гібридності. Тому старі норми будуть переглядатись завдяки компромісу еліт. У підсумку старі неефективні

авторитарні інститути мають зникнути, не витримавши конкуренції із більш прогресивними демократичними.

Ф. Шміттер поділяє переходи на пактові, нав'язані, реформістські, революційні [542, с. 13]. Пактовий перехід – це багатостороння угода політичних еліт. Нав'язаний формується на основі інтересів правлячої еліти. Вади цих варіантів становлення демократії зводимо до загрози кризи легітимності та спроб перегляду встановленого інституційного порядку внаслідок обмеженої участі громадян у цьому процесі та неврахування готовності суспільства до демократичних змін.

Революційний перехід здійснюється під тиском народного невдоволення та акцій громадянської непокори, тому він становить небезпеку дестабілізації політичної системи, ескалації насильства, ухвалення популістських рішень.

На наш погляд, найкращим варіантом становлення демократії є реформістський перехід як компроміс політичних еліт та громадськості. Однак і цей варіант не позбавлений вад. Він становить небезпеку відсутності згоди між учасниками політичного процесу, а також є тривалим у часі.

Загалом найефективнішим способом демократизації вважаємо її здійснення повільними, легальними і легітимними методами. Дотримуємось градуалістського погляду на темпи трансформацій і вважаємо за доцільне реалізувати поступові реформи. Таку позицію можна аргументувати можливістю в тривалі терміни акумулювати більшу кількість ресурсів для погашення трансакційних витрат та часу для адаптації суспільства до нових норм, забезпечення продуманих та поетапних змін, вносити корективи до стратегії інституційного реформування на проміжних етапах їх впровадження, упереджуючи інституційні пастки та конфлікти.

Важливим чинником процесу становлення демократії є суб'єкт та джерело, ініціатор змін. Успішність демократизації часто залежить від наявності прогресивно настроєної групи еліти чи суспільства. У пострадянських державах ініціатором змін найчастіше є частина бюрократії, що

прагне зберегти свій статус кво та імітує задоволення вимог громадськості для підвищення своїх рейтингів.

На процес становлення демократичних правил впливають і особливості законодавчого процесу. Укоріненню демократичних норм сприяє стабільність норм права. Тому на передумови становлення демократизації впливає складність процедури внесення змін до нормативної бази, що уможливорює зміну найактуальніших правових норм.

У конституційних практиках зарубіжних держав застосовується низка механізмів забезпечення конституційної стабільності, а саме – обмеження суб'єктів законодавчої ініціативи, формування спеціального установчого органу для внесення конституційних поправок, затвердження рішення про зміну до конституції двома складами парламенту, розпуск поточного парламенту і призначення дострокових виборів після ухвалення конституційної реформи, винесення питання про доцільність змін на референдум. Можливий варіант наявності ускладненої процедури зміни окремих статей Основного закону або часових обмежень змін до конституції після її ухвалення.

Перелічені гарантії покликані сприяти неупередженості конституційного реформування. Вважаємо їх цілком виправданими з огляду на необхідність захисту конституції від змін у маніпулятивних або вузькогрупових цілях

Традиційним обмеженням змін до конституції, закріпленим у багатьох державах, є заборона вносити правки в період надзвичайного, особливого і воєнного стану, загрози втрати територіальної цілісності.

Нарешті згадаємо, що важливою передумовою демократизації на фазі ухвалення рішень є чітке та неухильне *дотримання встановлених процедур*, що має шануватись вище за результат, повага до самого процесу ухвалення змін. Вони мають бути вищими за політичну чи революційну доцільність, не можуть бути порушені для досягнення ефективності (швидкості) ухвалення рішень. Результати демократичних процедур (виборів, референдумів) можуть бути оскаржені в результаті справедливого судочинства.

Ціннісні передумови розуміємо як зміст встановлених внаслідок трансформації політичної системи правил, що зумовлюють консолідацію демократії. Приступаючи до їх аналізу слід насамперед уточнити зміст поняття «консолідація». Її також називають фазою звикання до демократії. Це етап прийняття певних норм суспільством, набуття правилами незворотного характеру

Ф. Шміттер визначав консолідацію демократії «як процес, коли епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва й конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі й добровільно прийняті тими особами і колективами, що беруть участь у демократичному управлінні» [542, с. 18]. Близьким є влучне висловлювання Л. Даймонда, «консолідація – процес глибокої і широкої легітимації демократії у громадян, що руйнування демократії стає малоймовірним» [35, с. 10–25].

Цікавим в контексті дисертаційного дослідження визначення Х. Валенсуели, що розглядає консолідацію демократії як «усунення формальних і неформальних інститутів, несумісних із демократією» [633, р. 71]. Така дефініція підкреслює значення трансформації не тільки формальних, але й неформальних інститутів, які не ліквідовуються, а трансформуються в напрямі до демократії.

А. Шедлер наголошує на часовій тривалості як основі для концептуалізації консолідації демократії, зауважуючи, що консолідований режим «збережеться в майбутньому» [620, р. 103]. Розширює це визначення Д. ді Палма, вважаючи, що консолідація демократії передбачає «одночасне формування як діючих демократичних інститутів, так і демократичної, політичної культури» [570, р. 138]. Тобто, акцент робиться на співпаданні політичних норм і цінностей. За Х. Лінцом і А. Степаном дефініцію консолідації демократії слід розуміти через єдність правила гри. [591, р. 5].

Варто зауважити, що деякі дослідники визначають консолідацію демократії через концепт «завершеного демократичного переходу». Перехід же

завершується тоді, коли досягнута певна угода щодо процедур зміни влади, що сформована за результатами вільного голосування і отримала важелі для розроблення нової стратегії [591, р. 221].

Також Х. Лінцу і А. Степану належить заслуга аналізу категорії «консолідації демократії» у трьох вимірах: поведінковому, орієнтаційному, конституційному. Фактично йдеться про структуру консолідації, аналогічну до нашого визначення складових політичного інституту (як процесу, організації та норми. Ознакою досягнення першого виміру є ситуація, коли впливові актори не прагнуть досягнути своїх цілей антидемократичними методами. Другого – орієнтація більшості громадян на задоволення своїх інтересів у демократичних інституційних рамках. У третьому вимірі йдеться про вирішення всіх конфліктів конституційним шляхом.

У практичному вимірі найбільш чіткий критерій пошуку консолідованих демократій запропонував С. Гантінгтон [509]. Він вважає демократію незворотною, якщо «партія демократизаторів» отримала поразку на виборах, але повернулася у наступному електоральному циклі. Це свідчить про наявність принаймні двох політичних сил, які виборюють і віддають владу на основі демократичних правил.

Отже, ознаками консолідованих норм є вкоріненість, розповсюдженість, загально визнаність та тривалість у часі.

Для розкриття сутності передумов становлення демократії уточнимо зміст поняття «правило». Воно є достатньо багатозначним і має концептуальні аналоги, до яких відносимо зокрема «емпірично значимі взаємні очікування» М. Вебера і «типізація» П. Бергера і Т. Лукмана [26].

П. Бергер і Т. Лукман визначають правила як персональні типізації, що «переростають» в універсальні, коли «регулярність, стійкість, передбачуваність політичних взаємодій стає властивістю відносин не між окремими індивідами, а всередині певної соціальної цілісності (групи, спільноти). Тобто, концепт «правило» слід розглядати як *деперсоналізовані*, несумісні з індивідуальними звичками чи стереотипами поведінки.

Варто зауважити, що *деперсоналізацію* політичного інституту слід розуміти як його незалежність від волі конкретних особистостей, пріоритет інституційних правил над індивідуальними і груповими прагненнями. Завдяки деперсоналізованості політичний інститут забезпечує впевненість всіх учасників політичного процесу в справедливості, непорушності й загальнообов'язковості встановлених правил, що впливає на ухвалення рішень, вигідних всім сторонам і зростанню легітимності інституту. Відповідно ця характеристика забезпечує еволюційний характер політичних змін, спадковість та стабільність політичного процесу, формує типові форми (шаблони) поведінки, стандартні реакції на конфлікти і кризи, перешкоджає зловживанню владою. У перспективі деперсоналізованість правил як важливість дотримання процедури порівняно з досягненням власних цілей забезпечує значний рівень пристосованості до змінюваних умов та виживання демократичних політичних систем в умовах постійної боротьби інтересів, ідей, політичних сил.

Роль стабільності й безособовості правил як чинника демократії можна обґрунтувати за допомогою теорії гри з ненульовою сумою Ш. Ейзенштадта. Вона означає, що в умовах демократії включати протестні символи і різні вимоги в офіційні програми інституційного розвитку, а всі сторони політичного процесу, зокрема опозицію, залучати в розроблення політичних рішень та управління. Це «збільшує потенціальну мінливість демократичних режимів і дає змогу їм ефективніше реагувати на головні виклики» [166, с. 86]. Іншими словами це сприяє зниженню рівня політичного протистояння та соціальної напруженості, оскільки політичні аутсайтери теж розраховують на врахування своїх інтересів у здійсненні поточного політичного курсу та впевнені в незмінності правил гри на наступних етапах політичної боротьби. У підсумку стабільність політичних інститутів є основою їх легітимності.

За Т. Парсонсом, правила мають не тільки «стабілізуватися», але й зумовити виникнення і закріплення культурних зразків і цінностей («генералізацію»), а також забезпечити проникнення і інтеграція ціннісних зразків в єдине ціле соціальної системи («інтеграція»), завдяки чому соціальна

система володітиме самодостатністю [612, р. 320]. Отже, правила охоплюють всі структурні елементи політичної системи та забезпечують її цілісність.

Найчастіше внутрішні установки підпорядкування інституціоналізованим правилам пов'язують із поняттям *легітимності* політичних інститутів. Розуміємо це поняття в його класичному сенсі як довіра й підтримка з боку населення. Вона істотно впливає на ефективне виконання політичним інститутом своїх функцій. Адже це чинник солідарності та взаємної підтримки на всіх рівнях суспільства.

Натомість нездатність досягнення інститутом поставлених цілей зумовлює зниження підтримки та, як наслідок ефективності. У такий спосіб виникає замкнене коло, що становить один з основних аспектів пастки гібридності. Це вказує на необхідність цілеспрямованого пошуку джерел легітимності та шляхів підвищення її рівня.

Загальноприйнятим є погляд, що демократія ґрунтується насамперед на раціональному типі легітимності. Він означає довіру до встановлених норм і процедур. На практиці механізм раціональної легітимності виглядає як визнання результатів і наслідків демократичних процедур, що відбулись із дотриманням всіх норм закону і не були оскаржені в судовому порядку. У цьому разі довіра до одного інституту (судової системи) є основою формування легітимності іншого (наприклад, виборів).

Раціональна легітимність дає змогу підтримувати порядок і стабільність політичної системи, навіть у ситуації, коли за логікою здорового глузду справедливість має виглядати по іншому. Приміром, виборча система США, заснована на підрахунку голосів за кількістю штатів, незалежно від кількісного складу його населення, вважається цілком справедливою мешканцями цієї держави, і не викликає суперечок як історично зумовлена.

В умовах відсутності процедур та інститутів, що були б значимими в очах громадськості, важко знайти базис для формування загальної інституційної легітимності. Вона має здебільшого персоналізований або випереджаючий характер (кредит довіри).

У інституціоналізованого «правила» має сформуватись не тільки просторова (апеляція не до індивідів, а до ролей і статусів), але й часова універсальність (звернення не до конкретної події, а до всіх аналогічних подій). Завдяки регулярним взаємодіям у суспільстві формуються загальні символи, ідентичності, когнітивні схеми для взаєморозуміння. Остання передбачає регулярне відтворення правил не лише в минулому, але й готовність їх виконувати в майбутньому [586, р. 2–3].

Дослідники здебільшого розмежовують поняття «правила», «норми», «цінності». Як влучно зауважує Е. Гідденс, «сформульовані правила – правила, виражені на вербальному рівні (законодавчі та бюрократичні приписи, правила гри і т.п.), – є швидше кодифікованими трактуваннями правил, ніж правила як такі ...» [118, с. 65, 66]. Тобто, норма це офіційно утверджене правило.

Так само несправедливо ототожнювати правила із становленням певної системи цінностей. Це твердження доводить факт формування на основі одних і тих же культурних підстав різних інституційних дизайнів та практик. І навпаки, у різних культурних контекстах можуть відтворюватись однакові практики. Отже, цінності виражають внутрішній аспект правил, пов'язаний, із здатністю порозумітись всередині спільноти, тобто забезпечити єдність громадян, значний рівень довіри один до одного, стійкість взаємних очікувань.

Проте наголосимо на тісному взаємозв'язку норм та цінностей як внутрішнього і зовнішнього способу утвердження правил. Приміром, у країнах англосаксонської системи права фундаментальною цінністю є свобода в її ліберальному розумінні як автономності особи, непорушності індивідуального простору. Відповідно вони здійснили інституційний вибір на користь негативного способу закріплення в законодавстві прав і свобод людини, пріоритету громадянського суспільства над державою. Натомість цінність рівності й безпеки є пріоритетною для романогерманської системи права, що призвело до утвердження сильного державного апарата, участь громадян у розробці інституційних правил.

Тобто, на становлення інституційної системи позитивно впливає *конгруентність* правил, тобто їх відповідність об'єктивним суспільним і ціннісним обставинам.

Багаторічні емпіричні дослідження Р. Інглгарта [214] дали йому змогу до пріоритетних демократичних цінностей віднести свободу самовираження та автономність особи, до найменш прийнятних в умовах демократії – виживання (безпеку, соціальну захищеність). Вони формуються на основі певних історичних традицій, методів здійснення влади, способів правової регламентації функціонування політичних інститутів. При цьому, як наголошує Р. Інглгарт, між цінностями та їх інституційним забезпеченням відсутня пряма залежність. Цінності самовираження можуть бути сформовані без відповідного інституційного закріплення. [214, с. 228]. І дійсно, в авторитарних державах в умовах обмеженої політичної участі та контролю правлячої верхівки за політичною сферою ціннісні чинники для демократизації формуються в неполітичних сферах, готуючи ґрунт для подальших перетворень. Приміром, у Південній Кореї опозиційні партії прийшли до влади шляхом демократичних виборів. Перспективним є подібний еволюційний перехід до демократії у Китаї та В'єтнамі. Водночас у Малайзії, Сінгапурі, Таїланді, Філіппінах, Туреччині демократичні конституції мають здебільшого формальний характер. Це вказує на тривалість формування демократичних цінностей та внутрішньої мотивації підпорядкування правилам.

Також роль цінностей у становленні демократичних правил свідчить про необхідність врахування цивілізаційних особливостей інституціоналізації демократії [84], а також відсутність універсальних зразків демократизації [77]. Тобто, важливу роль у становленні політичних інститутів відіграє національний контекст.

Водночас ліберальна концепція демократії ґрунтується на універсалізмі демократичних цінностей, тому вважає націоналізм неприйнятним елементом у структурі демократичних цінностей. Демократична інституційна система не може забезпечити етнічну нейтральність, вирішити «національне питання», яке

дедалі загострюється в умовах глобалізації та соціальної мобільності. Приміром, у законодавстві містяться вказівки щодо офіційної мови ділового спілкування, проте відсутні норми щодо оцінки та регулювання національних протестів. Часто національні розбіжності стають основою електоральної риторики, коли політики свідомо розпалюють ворожнечу між націями переслідуючи мету покращення виборчого результату, легітимації окремих владних рішень, виправдання власних прорахунків. Це зумовлює стан соціальної напруженості (Шотландія, Фландрія, Каталонія, Квебек), агресивне ставлення місцевих жителів до емігрантів і біженців, популярність праворадикальних партій та неофашистських рухів. Це опосередковано впливає на нівелювання або послаблення цінностей плюралізму, толерантності, рівності, підриваючи підвалини демократії.

Загалом конгруентність означає об'єктивну сформованість ціннісних засад діяльності політичних інститутів, їх національний та загальносвітовий контекст. У свою чергу вона зумовлює природній процес виникнення політичних інститутів. Приміром, конгруентним можемо вважати порядок створення політичної партії за технологією «знизу», тобто за ініціативою частини громадськості. У такому разі партія розвивається з метою артикуляції та відстоювання інтересів певних соціальних груп. Неконгруентним є створення партій «згори», коли відбувається становлення закритих партійних структур, що не підкріплені відповідною соціальною базою, а спирається на «кокус» (невелику групу керівників, меценатів, популярних політиків [386]).

Г. Пітерс розширює трактування конгруентності й розуміє її як:

- відповідність структури інституту соціальним відносинам;
- відповідність між цінностями еліт та мас;
- ексклюзивність – відповідність старих і нових цінностей та/або структур[613].

Останній елемент вказує на важливості *спадкоємності* інституційного розвитку, формуванні нових інститутів не з «нуля», а тільки приводячи старі

норми у відповідність до викликів часу шляхом зміни їх форми і ступеня впливу на політичну систему.

На практиці конфлікт старих і нових правил може проявлятися як несумісність формальних і неформальних інститутів. Зосереджуючи увагу на конструктивних передумовах функціонування неформальних інститутів, зокрема відсутності примусу в регулюванні суспільних відносин, природному характері їх формування, можемо стверджувати їх потенціал подолання неефективності формальних інститутів у державі, нормативної інфляції, браку загальнонаціональних цінностей.

Історично неформальні інститути були основою демократичних перетворень та прогресивних змін. Для прикладу можемо згадати революційні підпільні організації шестидесятників, правозахисників, неофіційні акції громадянської непокори.

Здебільшого демократичні неформальні інститути формуються на основі традицій, звичаїв у процесі поступового і тривалого відпрацювання процедур політичної практики. Але попри тривалість та складність становлення неформальних інститутів, вони є й більш стабільними, забезпечують спадковість політичного розвитку та валідність норм.

Загалом вважаємо справедливим твердження про те, що «неформальні інститути (коаліційний президенціалізм, громадська непокора) можуть покращити якість демократії, слугуючи функціональним еквівалентом формальних каналів участі» [473, с. 344]. До системи демократичних неформальних інститутів відносимо коаліційні угоди, фракційну дисципліну, партійну демократію тощо.

У політичних системах існують різні моделі забезпечення конгруентності. У країнах англо-саксонського права правила встановлюються на основі прецеденту, що інституціоналізує конкретний випадок. Натомість континентально-європейські держави практикують жорсткі обмеження щодо зміни конституційних норм.

Натомість пострадянські правила виникають як своєрідні проекти майбутнього в зв'язку з цим вони називаються телеологічним конституціоналізмом [407]. Тут нові відносини ще не були сформовані, тому правові норми можуть тільки проектуватись, а не стверджувати реальні відносини, оскільки держава не може функціонувати в умовах нормативного вакууму. Тому вони мають орієнтовний характер, зумовлюють форсовану демократизацію та суперечність між формальними нормами та практикою їх застосування.

Результатами такої моделі впровадження нових правил є їх низька громадянська підтримка, сприйняття норм як необов'язкових, а вузько орієнтованих, партикулярних. «Це дає змогу всім учасникам політичного процесу, і політичній еліті зокрема, діяти на власний розсуд, обходити закон» [282, с. 114]. За умови конституційної стабільності телеологічні норми можуть виконувати виховну роль, сприяти формуванню нових цінностей.

З огляду на це вважаємо за необхідне регламентувати *загальні засади* політичних відносини, які затвердять загальні принципи, спрямування інституційного розвитку. Натомість їх деталізація має відбуватись по мірі відпрацювання певних відносин у процесі реальної політичної взаємодії. Спочатку нові інститути мають утвердитись у неформальній площині, лише потім, за необхідності, набути формально-юридичного статусу. Це забезпечить порівняно безболісне «звикання» до нових правил та узгодження останніх із переважаючими цінностями та традиціями.

Отже, інституційне правило – це внормований та загальновизнаний механізм обмеження політичної поведінки, заснований на соціокультурному та суспільно-історичному контексті формування, що робить невивідним відхилення від встановлених стереотипів і домовленостей. Зовнішній аспект утвердження правил ґрунтується на їх нормативному затвердженні та визначенні санкцій за порушення. Внутрішній – на переконанні в загальнообов'язковості правил, невивідності їх порушення.

Роль ціннісних передумов демократизації полягає в перетворенні інституційних правил у елемент політичної культури, стереотип політичної поведінки, неусвідомлений стимул політичної діяльності.

Конституційна інженерія тісно пов'язана з поняттям «інституційного дизайну». У нашому дослідженні використовуємо визначення *інституційного дизайну* як «динамічного процесу еволюційних змін традиційних «старих» інститутів та їх перетворення в сучасні, модернізовані, що базуються, переважно на демократичних формах їх існування» [45, с. 24].

Фактично інституційний дизайн позначає трансформацію політичної системи з позицій неоінституціоналізму. Інституційний дизайн може тлумачитись у відповідності до етапів трансформації політичного режиму, по-перше, як ухвалення нових правил політичної взаємодії, їх зовнішнє утвердження на рівні законів та інших нормативних актів, а також внутрішнє – шляхом переосмислення суспільних цінностей та зміни традицій. По-друге, інституційний дизайн розуміється як створення на основі нових правил офіційних організацій, системи їх взаємодії, регулювання та контролю за дотриманням норм. По-третє, поняття інституційний дизайн вміщує сентенцію формування лояльного ставлення громадян до правил та організацій [127].

Автор дисертації визначає інституційний дизайн як утвердження в політичну практику та суспільну свідомість певних правил, організацій та механізмів, що забезпечує конструктивні взаємозв'язки, легітимізацію всієї інституційної системи шляхом ствердження їх загальнообов'язковості.

До основних складових інституційного дизайну можемо віднести утвердження органів державної влади, конституційну та виборчу інженерію. Його призначення полягає у встановленні конструктивних взаємозв'язків політичних організацій, забезпечення ефективного виконання ними своїх функцій, легітимізації інституційної системи.

На наш погляд, державні інститути відіграють провідну роль саме на цьому етапі демократизації, що пов'язано із такими їх рисами як монополія на легальний примус, публічність державної влади. Пострадянський перехід

зазвичай асоціюється з процесами «роздержавлення». Однак неприпустимо ототожнювати його з послабленням державних інститутів. Вони мають надати стимули і очолити трансформаційні процеси. Інакше демократизація ускладниться некерованістю, спонтанністю, хаотичністю.

Розповсюдженою в політичній науці є теза про те, що слабкість державних інститутів посилює авторитарні тенденції. За С. Хоулом відсутність державних інститутів небезпечна для демократизації: «Роздержавлення» не стільки вирішує проблеми, скільки їх породжує» [584]. Це твердження вважаємо справедливим, оскільки в умовах демократії саме сильні державні органи здатні створити інституційні обмеження для хижацької конкуренції, протиборства політичних сил.

Подібні висновки формулюють С. Левітські й Л. Вей, які констатують парадокс режимних трансформацій, що полягає в увердженні авторитаризму, а не демократії, за умови слабкої держави і опозиції [588].

Організаційно інституційний дизайн передбачає вибір форми державного правління. Якщо йдеться про молоді демократії, то їх вони здебільшого обирають між однією з форм республіки – парламентської, президентської або змішаної. Як доводить політична практика, кожна з моделей інституційного дизайну має як свої переваги, так і вади.

Дослідження провідних конституціоналістів (М. Дюверже [162], Х. Лінца [297], С. Ліпсета [299], Дж. Сарторі [450]) щодо переваг та вад різних форм республіки узагальнимо на основі SWOT-аналізу (див. Додаток Г).

У науковій літературі можна знайти різноманітні аргументи сильних сторін і вад кожної моделі інституційного дизайну. Приміром, за даними статистики, у молодих демократіях частіше приживається парламентарний режим, ніж президентський [297].

На думку Дж. Сарторі, президентське правління є «слабким, схильним до нестабільності в зв'язку із можливим браком підтримки рішень президента парламентом. Навіть якщо президент має широкі повноваження, одна особа не може утримати ситуацію під контролем, не набравши риси диктатора», –

стверджує автор [450, с. 112].

З ним не погоджується Д. Горовіц, який вважає, що «Ситуація, за якої переможець отримує все, є похідним від типу виборчої системи, а не від абстрактного інституту президентства» [582, с. 28].

Так само суперечливими є факти політичної практики. Президенталізм у США ефективно утверджує демократію, тоді як її зразок у країнах Латинської Америки призвів до встановлення суперпрезидентських республік, а конституційний устрій президентської Веймарської республіки – до нацистського тоталітарного режиму.

Щодо змішаної форми республіки слід зробити деякі зауваження щодо того, що саме розуміється під цим терміном. Так, М. Дюверже вважав змістом напівпрезидентства «чергування фаз парламентського й президентського правління», «поєднання французького бонапартизму, американського президенціалізму й британської концепції сильного прем'єр-міністра» [162]. Дж. Сарторі розкриває сутність дуалістичної форми республіки як коливання в поділі влади, зумовлене розстановкою політичних сил у парламенті та своєрідній «двоголовій» виконавчій владі. В умовах наявності пропрезидентської парламентської більшості домінує президент. На прем'єр-міністра та уряд покладаються функції реалізації рішень, прийнятих на президентському рівні [162]. Нелояльний до президента склад парламенту надає пріоритет прем'єр-міністру. Остання ситуація поглиблює дуалізм виконавчої влади і призводить до обмеження конституційних повноважень глави держави.

Практична різноманітність змішаних республік спонукала стимулювала М. Шугарта і Дж. Кейрі запропонувати поділ напівпрезидентської форми на прем'єро-президентський і президентсько-парламентський типи, що відображають домінування одного з цих інститутів. Для їх характеристики автори розробили просторову шкалу із двох показників «вплив президента на уряд» і «вплив парламенту на уряд» [544, с. 108–109].

Загалом різні інституційні моделі мають як сильні, так і слабкі сторони. Зокрема, президентство представлене дихотомією стабільність та ефективність vs концентрація владних повноважень, напівпрезидентство – балансування vs дуалізм влади, внутрішньополітичні конфлікти, парламентаризм – гнучкість і плюралізм vs нестабільність. Кожна з них довела свою ефективність на практиці. Тому здійснюючи інституційний дизайн, молоді демократії мають врахувати особливості консенсусної та мажоритарної демократії. Перша вважається доцільною в умовах гетерогенної політичної культури, друга довела свою ефективність за гомогенної. Відповідно, вибір стартових загальних векторів інституційного дизайну звужується до двох як класичних моделей, згідно з якими мають бути затверджені основні засади парламентаризму, пропорційності виборів та багатопартійності або президентства, мажоритаризму та двопартійності залежно від суспільних особливостей.

До передумов вибору інституційного дизайну відносимо:

- Історичний досвід держав. Сучасна Німеччина, зважаючи на тоталітарну спадщину, рішуче відмовилась від президенталізму, надавши главі держави символічні функції, повністю підпорядкувавши владну вертикаль парламенту. Подібною логікою послуговувались й західноєвропейські держави, що утверджували парламентарні республіки в процесі лібералізації монархій. Натомість країни Латинської Америки прагнули дистанціюватись від колоніального минулого, обираючи президенталізм.

- Цивілізаційний вибір держави. Як стверджує М. Шугарт, інституційний вибір може бути зумовлений географічним розташуванням країни та її історичним минулим. Згідно з його дослідженнями країни Східної Європи та Балтики зробили вибір парламентської форми республіки в зв'язку з прагненням долучитись до європейських цінностей та геополітичного простору, вступити в Європейський Союз. Винятки географічного детермінізму інституційного дизайну М. Шугарт пояснює особистими короткостроковими інтересами політиків [544].

- Відповідність всіх елементів інституційної системи. Класичною для політичної науки є типологія політичних систем Г. Алмонда, згідно з якою президенталізму відповідає двопартійність та мажоритаризм виборів, парламентаризму – багатопартійність та пропорційність. Докладно характер взаємозв'язків між політичними інститутами розглядався вище.

- Гнучкість інституційного дизайну розуміється як здатність еволюціонувати під впливом зовнішніх умов. Вона забезпечується визначенням на рівні юридичних норм загальних засад політичного устрою [582].

- Прогнозування ефективності на основі закономірностей конструювання дизайну. Парламентарна інституційна система вважається доцільнішою в гетерогенних суспільствах, в умовах багатопартійності, глибоких ідейно-політичних та партійних розбіжностей [297]. При цьому парламентаризм буде ефективнішим за наявності парламентської більшості, а не коаліції партій в парламенті.

Президентська модель політичної системи виявляє найбільшу ефективність в умовах федеративного устрою, трансформації політичного режиму, великої території, політичної нестабільності, неоднорідного етнічного складу, надзвичайної ситуації, оскільки саме у вказаних випадках стане в пригоді концентрація влади в одних руках, що сприяє стабілізації влади, швидкому прийняттю рішень, нагальному вирішенню соціальних проблем. Зокрема Г. О'Доннел вказує, що президентство позитивно впливає на функціонування перехідних політичних систем, оскільки владні повноваження делегуються всенародно обраному президенту, який є як символом єдності нації, захисником її інтересів [356].

Отже, попри відсутність універсальних моделей інституційного дизайну, його вибір позиціонується автором як важливий елемент забезпечення *конгруентності* всіх політичних процесів, а сучасні світові тенденції передачі частини повноважень громадським інститутам, контрактні партнерські відносини між всіма політичними суб'єктами як ефективний метод оптимізації функцій органів державної влади.

Розуміння сутності демократичних правил глибше розкривається через визначення структурних елементів системи норм. Так, Е. Остром поділяє їх на операціональні правила, правила колективного вибору і правила конституційного вибору. Операціональні правила – це регламенти та стандарти, які щоденно впливають на управлінські рішення. Стратегічні засади процедур нормотворчості та оцінки ефективності норм називаються правилами колективного вибору. Правила конституційного вибору регламентують повноваження суб'єктів розроблення перших двох груп. «Найлегше зазнають змін операціональні правила, найважче – правила конституційного вибору. Однак важливим аспектом інституційного реформування є злагодженість і відповідність внесення змін до всіх трьох рівнів» [366, с. 271].

Співвідношення формальних та неформальних правил істотно відрізняється залежно від моделі політичної системи. Так, континентально-європейська модель пріоритетне значення надає конституційним нормам та принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Історично такий підхід сформувався завдяки швидким темпам розвитку держави порівняно із громадянським суспільством та здійсненню інституційних реформ «зверху».

Натомість англо-американська модель спирається на так звані «неписані» конституції, що представляють собою збірник найзагальніших конституційних приписів, та судових прецедентів. Вона зароджувалась в умовах доволі розвинутого громадянського суспільства, обмеження монархії та втручання держави в неполітичні сфери, захисту свободи особистості.

Розглянемо процес формування норм на прикладах конкретних демократичних інститутів. На думку А. Гринчака, існує зовнішній і внутрішній методи регулювання правового статусу та порядку діяльності політичних партій [135]. Перший характеризується наявністю спеціальних статей Конституції, присвячені політичним партіям (Ісландія з 1944 року, Італія з 1947, ФРН з 1949, Данія з 1953, Португалія з 1976 тощо) [534].

Внутрішній метод – це регулювання низки деталей функціонування партій статутами, затвердженими відповідними державними органами. Тобто, на рівні

Конституції і законодавства визначаються загальні положення конституційного статусу політичного інституту, а принципи діяльності деталізуються в статутах партій.

Низка нормативних документів є визначальним чинником демократичного характеру інституту лобізму. Наявність усталених норм його функціонування, легалізація та регламентація лобізму забезпечує визначення законних методів впливу лобістів на суспільство і владу та ефективні механізми контролю за дотриманням норм, наявність законодавчих бар'єрів проти зловживань та корупції, уникнення або мінімізації явища «тіньового» лобізму, попередження фактів позаправового тиску на органи державної влади. За таких умов лобістські організації зацікавлені в забезпеченні високого професіоналізму та відповідальності за розроблення державних рішень, відкритість суб'єктів лобіювання для громадськості.

Лобістська діяльність регламентується не тільки на національному, але й на міжнародному рівні. Приміром, загрози та гарантії проти нелегального лобізму викладені в рекомендації ПАРЕ в 2010 році «Лобіювання в демократичному суспільстві (Європейський кодекс поведінки при лобіюванні)» [120].

У системі норм регламентації лобізму важливе місце посідають Професійні кодекси етики [122; 632]. Вони містять принципи неупередженості, політичного нейтралітету, новизни, актуальності інформаційних повідомлень, обізнаності, коректності, толерантності поведінки, раціональності, переконливості та глибини аргументації, уникнення свідомого обману, високої індивідуальної та групової репутації як складові індивідуальних та професійних якостей лобіста.

Важливо звернути увагу на розмежування правової і політичної інституціоналізації у процесі становлення. Перша – це формальне визнання і затвердження, друга – вкорінення в суспільні відносини. Тільки в разі співпадання правової та політичної інституціоналізації можна говорити про

фактичну, а не формальну наявність політичного інституту і його здатність ефективно виконувати свої функції.

Розкриваючи сутність факторів формування норм, дотримуємось класифікації В. Полтеровича, який поділяє їх на фундаментальні, організаційні та соціетальні. Фундаментальні чинники він розуміє як «ресурсно-технологічні можливості й макроекономічні характеристики системи, організаційні – як закони і інструкції, соціетальні - очікування і стереотипи соціальної взаємодії» [390, с. 6].

Можемо виокремити внутрішні та зовнішні чинники формування правил. Внутрішні – це відповідність ціннісним установкам та традиціям, що передбачає добровільне підпорядкування. зовнішні означають наявність санкцій за недотримання встановлених правил, їх можемо ототожнити із правовими нормами. Ідеальний варіант їх співвідношення окреслюється терміном *валідності* норм, коли останні нібито вбудовані в систему соціального контролю. Розуміємо це поняття як синонім адекватності, повноцінності й достовірності. У такий спосіб зовнішні інституційні обмеження перетворюються на внутрішній імператив поведінки індивіда.

До базових інституційних передумов становлення демократичних інститутів відносимо:

Середовищні (виражають попередні умови демократизації):

- ідейна та соціально-політична готовність суспільства до демократизації, визнання економічної, соціальної, цивілізаційної доцільності демократичного вибору (інституційна зрілість);

- наявність соціальної бази певних інститутів – прогресивних соціальних груп або частини еліти, чисельного середнього класу;

- середній рівень ресурсного забезпечення, що дає змогу впроваджувати реформи, але не достатній для ефективно регульованої економіки та авторитарного управління;

Нормативні (особливості процесу конституційної інженерії та фази ухвалення рішень):

- еволюційний характер інституційного будівництва (поступовість), що передбачає мінімальне використання примусу у впровадженні змін дає можливість подолати інституційну невизначеність;

- дотримання певного курсу, консервативність законодавства, що сприяє впевненості в непорушності встановлених норм (послідовність);

- формулювання нових норм на основі багатостороннього консенсусу, згода основних політичних гравців щодо встановлених правил та невиконаність їх зміни для жодної із сторін (консенсус);

- чітке та неухильне дотримання встановлених демократичних процедур ухвалення політичних рішень, повага до результатів (легальність);

Ціннісні (виражають зміст встановлених правил):

- відсутність індивідуальних підходів до трактування правил політичної взаємодії, безособовий характер норм, їх пріоритет над інтересами і прагненнями різних соціальних груп (деперсоналізованість);

- відповідність ціннісним орієнтаціям переважної частини суспільства, підтримка з боку громадськості (легітимність);

- узгодженість норм із соціокультурним середовищем, врахування регіональних та національних особливостей функціонування політичних інститутів (конгруентність);

- внутрішній характер мотивації підпорядкування правилам (валідність).

Підсумувати названі критерії сприятливих передумов становлення демократії можемо у вигляді таблиці (див. таблицю 2.1.1.).

Таблиця 2.1.1. «Критерії передумов становлення демократії».

<i>Середовищні</i>	<i>Нормативні</i>	<i>Ціннісні</i>
Інституційна зрілість	Поступовість	Деперсоналізованість
Наявність еліти	Послідовність	Легітимність
Достатні ресурси	Легальність	Конгруентність
	Консенсус	Валідність

Складено автором.

Окреслену концептуальну модель розглянемо докладніше в контексті типологічних та національних особливостей становлення політичних інститутів та використаємо для аналізу наявності відповідних інституційних передумов та перспектив демократизації в Україні.

2.2. Особливості становлення інституційної системи в Україні

Процесу демократизації в Україні передував тривалий досвід недемократичних режимів. В умовах жорсткої заідеологізованості, соціальної зрівнялівки, закритості політичної системи СРСР формування ціннісних та соціальних передумов було практично неможливим. Єдиним показником назрілості інституційних трансформацій серед названих у попередньому пункті була системна криза та неефективність радянського режиму. Як еліта, так і маса розуміли, що стара інституційна система не уникне трансформацій, оскільки вичерпала себе як у політичному, так і економічному сенсі.

На наш погляд саме усвідомлення системної кризи спонукало більшість українських громадян підтримати ідею державної незалежності. На референдумі 1 грудня 1991 року 90,3 % громадян підтримали ідею відокремлення від СРСР. При цьому більшість висловились «за» у всіх регіонах держави. Навіть у сучасній Україні показник ставлення до незалежності є значно гіршим (у 2017 році 76 % респондентів відповіли, що підтримали б цю ідею). А якби відповідний референдум відбувся в 2003 році, то незалежність взагалі не стала б реальністю, оскільки соціологічні дослідження цього року виявили 46,5 % українців готових голосувати за власну державу, натомість 23,7 % не визначилися, а 29,8 % – відмовились від цього [550].

Зважаючи на ці дані, можемо погодитись із твердженням дослідників, що центральною ідеєю і основним досягненням трансформаційних процесів була державність [235]. Саме міцні державні інститути, особливо в умовах слабкості інститутів громадянського суспільства, нормативної інфляції, мали стати основою для подальшої розбудови демократичної інституційної системи. Тому

вважаємо, що ідея державності мала стати світоглядною основою зрілості інституційного середовища, а державні інститути – основою інституційної легітимності та спадкоємності інституційного розвитку.

Водночас нестійкість підтримки ідеї власної державності свідчить про розчарування більшої частини населення в її потенціалі. На жаль маємо констатувати, що державна сфера стала ареною боротьби за всеохоплюючий контроль над суспільними відносинами, механізмом вкорінення неформальних авторитарних практик та їх поширення на інші інститути, джерелом гібридного ізоморфізму. Тому державність не стала позитивною інституційною передумовою демократизації політичної системи, основою для нашарування нових політичних інститутів.

Це зумовлено відсутністю інших середовищних чинників, зокрема слабкістю і нечисельністю прогресивної націонал-патріотичної частини політичної еліти, зволікання із виборами нового складу Верховної Ради, використання національної ідеї як засобу політичної риторики, відсутністю раціональних уявлень про демократичні цінності.

Більшість у Верховній Раді України першого скликання становили комуністи, яких ще називали «група 239» або «червоні директори». Проте була присутня й доволі чисельна (125 осіб) опозиція – «Народна Рада» [338]. Нові вибори до законодавчого органу відбулись лише в 1994 році в умовах гострої соціально-економічної кризи. Вважаємо це негативним фактором становлення демократії в Україні.

За результатами соціологічних досліджень на початку 90-х років демократію підтримували насамперед як механізм подолання соціально-економічної стагнації радянської політичної системи. 66 % громадян термін «демократія» співвідносять із правами людини, 60 % – відсутністю безробіття, 55 % – державною опікою пенсіонерів, 48 % – відсутністю корупції серед чиновників. Набагато рідше респонденти асоціювали демократію з її принципами свободи вибору, слова та волевиявлення [40]. За даними порівняльного дослідження рівня демократизації Д. Роуза і К. Херпфера

1996 року в Україні було 49 % «жорстких опонентів демократії», на противагу 21 % в інших перехідних державах Центральної та Східної Європи [515].

Ці дані свідчать про відсутність ідейних засад демократизації, неусвідомлене прагнення до демократії як до абстрактної необґрунтованої самоцілі, несформованість демократичних цінностей, слабку соціальну базу демократизації.

Як радянський спадок Україна отримала відсутність досвіду ринкового господарювання, несформованість середнього класу, що об'єктивно ускладнювало трансформаційні процеси.

Характеризуючи особливості конвергентних передумов інституційного середовища можемо зазначити насамперед належність України до європейського цивілізаційного та геополітичного простору, досвід участі в міжнародних організаціях (наприклад, ООН). Після розпаду Радянського Союзу наша держава опинилась на перетині двох блоків, що борються за світове панування. Це з одного боку забезпечило їй міжнародну підтримку, насамперед дипломатичну, фінансово-економічну. З іншого – зробило жертвою агресивного втручання впливових на світовій арені гравців у внутрішньополітичні питання. З огляду на це очевидно наша держава мала б одразу визначитись із ключовим вектором зовнішньої політики. Однак позаблоковість та нейтралітет ще й досі залишаються дискусійними проблемами українського політикуму.

Варто зауважити, що багато демократичних реформ в Україні здійснювалось в рамках євроінтеграційного курсу. З метою імплементації положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, реалізації міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [350] удосконалювалась нормативно-правова база, створювались спеціальні організаційні утворення, приміром Платформа громадянського суспільства Україна – ЄС [385, с. 4]. До сприяння євроінтеграційним процесам долучаються європейські та міжнародні неурядові організації на зразок правозахисників Amnesty International, Human Rights

Watch під егідою ОБСЄ, що стимулює розвиток і вітчизняних інститутів громадянського суспільства.

Водночас Україна стає ареною переслідування зарубіжними державами власних національних інтересів. А запропоновані міжнародною спільнотою реформи не завжди відповідають місцевим особливостям та очікуванням, тому мають сприйматись як рекомендації, а не директиви.

Тобто, аналіз інституційної зрілості в Україні свідчить про низький рівень готовності суспільства до демократії, виражених незрілістю елітного середовища, нестійкістю громадянської підтримки реформ, ототожнення демократії із соціально-економічними гарантіями.

Вибір темпів здійснення реформ в Україні був зроблений на користь градуалізму в сенсі їх розтягнутості в часі, але не трансформації старих інститутів. Детальний аналіз переваг та вад цієї стратегії [265, с. 47] вказує на те, що в деякій мірі це було об'єктивно з погляду уникнення потенційної загрози серйозних конфліктів і втрат, розподілення ресурсів для реформування на тривалий період. Водночас не було забезпечено трансформації попередніх інститутів, а соціальних потрясінь українському суспільству в 1990-х роках все одно уникнути не вдалося. Тому поступовість трансформації нагадувала зволікання із реформами, викликана нерішучістю та незрілістю політичної еліти в Україні, небажанням брати на себе відповідальність за наслідки радикальних реформ.

Безумовно, градуалізм у вітчизняних трансформаційних процесах продемонстрував нездатність політичної еліти дотримуватись довготривалої стратегії політичного реформування та системності змін, а пристосування суспільства до нових умов спрямувалось не на застосування нових правил, а на їх ігнорування завдяки використанню старих відпрацьованих практик. Тому і на сучасному етапі актуальним залишається питання поглиблення та прискорення реформ.

Так чи інакше вважаємо недоцільним на сьогодні застосування стратегії «шокової терапії», оскільки це означатиме нівелювання досягнень політичного

розвитку впродовж років незалежності. Багато проблем інституційного становлення вирішилися природним шляхом. Приміром, оновлення політичної еліти та трансформація соціальної структури суспільства відбулися завдяки зміні поколінь. Тому заклики до радикального розриву із авторитарним минулим вважаємо не більше ніж політичною риторикою, спрямованою на популяризацію свого політичного бренду.

Водночас в умовах гібридності політичного режиму в Україні складності викликає й градуалістська стратегія «виращування» нових політичних інститутів в межах старої системи, оскільки нові правила виявляються неконкурентними, порівняно із старими. Вони діють як паралельні реальності, зумовлюючи балансування системи між авторитаризмом і демократією залежно від ситуації. Тому пропонуємо особливу увагу звернути на необхідності надати новим інститутам якостей, що поліпшать їх конкурентоспроможність і дасть змогу «витіснити» або трансформувати в напрямі демократії неформальні правила.

Отже, розглядаючи сутність нормативних передумов в контексті сучасних українських реалій слід особливо наголосити на розумінні поступовості змін як послідовності, їх відповідності єдиній стратегії реформування, примноження і розвиток результатів політичних процесів на попередніх етапах державного будівництва.

Здебільшого трансформаційні процеси відбувались за логікою *реформи згори*, коли партійно-номенклатурна еліта почала впроваджувати поверхові, половинчасті зміни, прагнучи зберегти свій вплив. Попри те, що реформи відбувались під тиском громадськості в ході акцій громадянської непокори, зміни передбачали лише часткові поступки влади. Так у 1990 році «Революція на граніті» висунула низку революційних для свого часу вимог: дострокове припинення повноважень Верховної Ради УРСР, призначення нових виборів на багатопартійній основі восени 1991 року, відставка голови Ради Міністрів України, прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; недопущення підписання нового Союзного договору; повернення в Україну

солдатів, які проходять строкову службу за межами держави, і забезпечення проходження служби на території республіки юнакам подальших призовів [417].

Проте виконано була лише вимога відставки Віталія Масола [395]. Укладення Союзного договору Постановою було визначено як «передчасний захід», якому мала передувати стабілізація політичної і економічної ситуації на засадах правової суверенної Української держави і нової Конституції.

Передбачалось також створення 1 грудня 1990 року тимчасової комісії для розгляду на сесійному засіданні ВР УРСР висновків Державного арбітражу УРСР, Міністерства юстиції УРСР і Державного комітету УРСР з економіки питання націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України.

Закони України «Про проходження строкової військової служби громадянами України на території республіки» від 30 липня 1990 року [185] та «Про альтернативну (невійськову) службу» [183] мали внормувати проходження строкової військової служби громадянами України поза її межами тільки за добровільною згодою призовника.

Вирішення названих питань, так само як ухвалення законів про вибори на багатопартійній основі, про статус народного депутата, про референдум, про громадські об'єднання та організації, проведення референдуму про довіру до Верховної Ради і її дострокові вибори, затягнулось на роки.

Наслідком загальнонаціонального страйку шахтарів 1993 року стали зміна вищих органів державної влади, часткове погашення заборгованості із заробітної плати, задоволення інтересів директорів шахт, зокрема державні дотації на розвиток шахтарської галузі замість підняття рівня мінімальної зарплати і надання регіональної автономії Донбасу. Ці рішення до сьогодні становлять для української держави проблему економічної нерентабельності шахтарської галузі та соціальну напруженість східного регіону.

Вимоги мітингувальників акції «Україна без Кучми» 1999 року, зокрема відставка глави держави й керівництва силових відомств, незалежне розслідування справи журналіста Георгія Гонгадзе взагалі були проігноровані.

Вони закінчились проведенням показового референдуму, ініційовані президентом Л. Кучмою.

Внаслідок організованих та інституціоналізованих акцій «Помаранчевої революції» під керівництвом представників парламентської опозиції, громадських організацій і рухів вдалося досягти переходу до парламентсько-президентської форми правління, проведення «третього» туру виборів Президента України із зміненним виборчим законодавством та новим складом Центральної Виборчої Комісії. Здавалось, мета недопущення фальсифікації результатів виборів повністю досягнута. Але згодом громадськість охопила хвиля розчарування, оскільки не було проведено ефективних антикорупційних заходів, належного розслідування в справі Г. Гонгадзе, а ефективності управління заважала відсутність консенсусу серед правлячих еліт.

Формально були виконані й всі ці вимоги «Революції Гідності». Було підписано Угоду про Асоціацію з ЄС, уряд та президент відправлені у відставку, відмінені «диктаторські закони» від 16 січня 2014 року, звільнено Ю. Тимошенко, відновлено Конституцію України в редакції 2004 року, ухвалено Закон України «Про очищення влади». Але очікуваного поглиблення названих реформ так і не відбулося, про що свідчить поразка правлячих політичних сил на виборах 2019 року.

Про вирішальну роль правлячої еліти в становленні інституційної системи України свідчить факт залежності успіху акцій громадянської непокори від її готовності йти на компроміс. В усіх випадках успішних акцій громадянської непокори існували політичні сили зацікавлені в розхитуванні інституційного порядку. Приміром, Л. Кучма рішуче розігнав шахтарський страйк 1998 року, але зберігав нейтралітет під час Помаранчевої революції. Очевидно, у другому разі він не був зацікавлений у збереженні існуючого режиму. Це свідчить про використання акцій громадянської непокори як технології боротьби за владу. Отже, акції громадянської непокори служили інструментом ротації владної еліти та досягнення інтересів впливових груп. Це

посилює де легітимацію політичних інститутів і доводить мінімальну роль громадськості як рушійної сили інституційних перетворень.

Була обрана тактика поступових реформ, але серед нормативних передумов була відсутня спадкоємність політичного процесу, бракувало єдиної стратегії суспільно-політичних перетворень. На наш погляд, деструктивна енергія протесту і революційних перетворень мала бути спрямована проти тогочасної еліти в її особистісному, а не інституціоналізованому вимірі. Так, після проголошення незалежності мали бути проведені вільні демократичні вибори, оновлено склад парламенту, піддано люстрації представників колишнього режиму. На жаль, цих кроків вчасно не було здійснено. Від виборів до виборів партійна номенклатура продовжувала свою каденцію. Натомість відбувся демонтаж всіх радянських організацій, навіть недержавних, далеких від злочинів комуністичного режиму. Приміром, наймасовіша та найвпливовіша радянська громадська організація – профспілка, володіючи значними ресурсами, сталою матеріальною базою, налагодженими зв'язками з державними органами та досвідом, мала перспективу на гідне представництво інтересів різних професійних груп. Однак впродовж років незалежності її вплив на перебіг соціальних процесів постійно зменшувався. Це зумовлено нездатністю пристосуватись до нових умов, зокрема регулювати трудові відносини на недержавних підприємствах, вирішувати проблеми «тіньової» зайнятості, трудової міграції, порушення трудових прав керівниками приватних підприємств. Як наслідок чисельність членів профспілок порівняно з 2016 роком зменшилась на 432 тис., або на 7,3 % [554].

І навіть так званий Закон України «Про люстрацію» 2014 року [198] стосувався організаційних структур, а не персоналій. Було припинено діяльність двох впливових політичних партій, що призвело до нової хвилі партійної нестабільності, повторного структурування партійного спектру. Водночас багато членів цих партій продовжують свою політичну кар'єру, створивши або приєднавшись до інших політичних організацій. Отже, люстрація зачепила формальні, а не змістовні аспекти.

У результаті проведення змін лише під тиском громадськості перехідні процеси в Україні відбуваються за логікою циклічної моделі, чергуючи демократичний поступ і авторитарний регрес. Це доводить місце України в рейтингу демократизації Freedom house. У 2010 році рівень демократії у нашій державі оцінювався в 3,61 бали, 2011 – 3,39, 2012 – 3,18, 2013 – 3,14, 2014 – 3,07, 2015 – 3,25, 2016 – 3,32, 2017 – і 3,39, 2018 і 2019 – 3,36 (оцінки рейтингу стосуються узагальнення в звіті подій попереднього року) . У доповіді за 2020 рік було відзначено зростання до 3,39, зумовлене мирною передачею влади і обранням нового президента [573].

Швидка ламка всіх попередніх інститутів та відносин, поверхові, але всеохоплюючі зміни свідчать про конкурентність політичних трансформацій в Україні. Єдина особливість становлення нового політичного режиму, що суперечить конкурентній моделі трансформації – це збереження влади старою елітою, яка за результатами виборів 1990 року здобула більшість. Склад Верховної Ради було істотно оновлено лише в 1994 році, коли до українського парламенту потрапило 85 % нових депутатів (показник рекордний за всі роки незалежності). Надалі склад Верховної Ради оновлювався достатньо динамічно. $\frac{2}{3}$ народних депутатів виконували свої обов'язки одне скликання, 470 осіб – два. Тільки окремі особи отримували депутатський мандат сім (Ю. Тимошенко, В. Пинзеник, А. Деркач, О. Абдуллін, С. Соколов, Ю. Іоффе та М. Джемільєв) та вісім (Ю. Звягільський, І. Кириленко) разів поспіль. Найменше оновився склад VI скликання – на 36 % [54].

Користуючись класифікацією У. Стріка і К. Телена, відзначимо поєднання одразу декількох варіантів взаємодії старих і нових інститутів. Заміщення, яке означає тотальний демонтаж старих інституційних правил внаслідок радикальних змін або тривалої конкуренції, зумовлює формальний і фасадний характер демократичних інститутів. Зокрема, проголошено та конституційно затверджено основні права людини і громадянина, однак бракує економічних та соціальних ресурсів для їх гарантування. Відповідно інститут прав людини залишається декларацією.

Зміна змісту старих інститутів та ігнорування нових умов у зовнішньому середовищі (зміщення) відбувається в разі слідування політичними суб'єктами старим неформальним практикам, недотримання формальних правил як простішим і зручнішим методам досягнення своїх цілей. Приміром, корупція ще в авторитарний період міцно укорінилась у свідомості широких верств населення та політичній практиці як механізм отримання швидких результатів у вирішенні широкого кола питань.

Нашарування означало феномен подвійної інституціоналізації. Коли старі інститути не зникли внаслідок неефективності нових, а закріпились у соціально-політичній практиці як паралельні структури. Скажімо, офіційний публічний процес формування коаліцій

Конверсія (перетворення) як нове розуміння та використання старих інститутів та правил виявляється, коли демократичні інститути використовуються для досягнення недемократичних цілей, легітимації влади та утвердження панівного становища.

Пактовий характер ухвалення рішень передбачав лише тимчасовий компроміс основних політичних гравців, що зумовлювало постійний перегляд встановлених правил, половинчасті реформи. Низка законів України, включаючи всі редакції Конституції України, піддавались критиці та ставилось питання про їх зміну одразу після ухвалення. Це знижує рівень легітимності не тільки конкретного інституту, але й системи загалом. Компромісний характер політичних рішень призводив до того, що встановлені правила цілком не влаштовують нікого. Елітарність, закритість та бюрократизованість процесу конституювання правил є причиною низької конгруентності, оскільки законотворчість далека від врахування реальних суспільних інтересів.

У зв'язку з цим дослідники вказують на імітаційний характер інституційних перетворень. Як зазначає А. Бобрук, «становлення українських інститутів перетворився на всезагальну імітацію, як прояв соціально-політичної мімікрії». Закони при цьому мають декоративне значення. Персональні контакти повністю або частково підміняють формальні правила [34, с. 177].

Кожний конституційний документ був наслідком гострого протистояння та укладався під загрозою переростання у відкритий конфлікт. Так, Декларація про державний суверенітет була укладена під впливом Серпневого путчу в Москві. Ухваленню Конституції України передувало укладання 8 червня 1995 року Конституційного договору, що відображав компроміс між Верховною Радою України та Президентом України і визначав особливості організації та функціонування державної влади.

Змішаний характер політичної системи в Конституції України 1996 року було затверджено в результаті тривалого протистояння та ситуативної політичної угоди. Поштовхом до її ухвалення став широкий компроміс «червоних директорів» («державники», очолювані Л. Кучмою), «партократів» (на чолі з О. Морозом) та націонал-демократів, спрямований на вирішення суспільно-політичної кризи. Перші прагнули зміцнити президентську вертикаль, другі – зберегти деякі засадничі принципи соціалізму та відстояти парламентаризм, треті – утвердити національні атрибути державності. Внаслідок такого еkleктичного поєднання з'явився Основний закон України, високо оцінений юристами та світовою громадськістю за демократичність, але складно застосовуваний у політичній практиці.

Так само в умовах кризи та під тиском громадськості здійснювались інституційні зміни в Україні 8 грудня 2004 року. Фактично вони стали наслідком виборчого колапсу, а тому ухвалювались поспіхом для швидкої стабілізації ситуації в країні. Деякі публіцисти Конституційну реформу називали компромісом попереднього президента (Л. Кучми) та майбутнього (В. Ющенко, у результаті чого новий глава держави зміг отримати владу, але із значно меншими повноваженнями).

Як тимчасовий компроміс політичних еліт без участі громадянського суспільства можемо розглянути і виборче законодавство в Україні. За висловлюванням Р. Балабана, суспільство в цьому процесі відіграє парадно-фасадну функцію [14].

У 1994 році Закон України «Про вибори народних депутатів» був ухвалений після голосування за нього у Верховній Раді 8 разів, доки він нарешті не отримав мінімальну кількість необхідних 226 голосів народних депутатів [333, с. 134].

У 2014 році за чотири місяці до дня голосування був обговорений Закон України «Про місцеві вибори» за участю громадськості, експертів та представників регіонів. Проте ухвалений був інший законопроект без відповідного обговорення та консультацій [28].

Ухвалення Виборчого кодексу вражає своєю тривалістю. Його ухвалення було прописано коаліційною угодою п'яти парламентських фракцій було анонсовано в 2014 році [494]. Але на тривалий час про нього ніби забули. Перше читання цього законопроекту відбулось лише в 2017 році. Друге читання відбулось уже за наступного скликання парламенту 11 липня 2019 року. Нарешті 19 грудня 2019 року Виборчий кодекс був підписаний президентом [205]. Однак тривалість законодавчого процесу не вплинула на якість розроблення. Остання редакція після доопрацювання на основі зауважень президента істотно відрізнялась від попередньої. Оскільки рекомендації глави держави були доволі абстрактними, депутати необґрунтовано, на наш погляд, скоротили обсяг кодексу, зокрема виключили розділ про ЦВК.

Українське законодавство містить низку гарантій конституційної стабільності. Для ухвалення рішення про внесення змін до більшості розділів конституції його має попередньо схвалити більшість та проголосувати на наступній черговій сесії дві третини від конституційного складу Верховної Ради України. Виняток становлять розділи «Загальні засади», «Вибори. Референдум» і «Внесення змін до Конституції України». Вони можуть змінюватись на основі законопроекту, поданого президентом або двома третинами парламенту та мають затверджуватись всеукраїнським референдумом. Взагалі заборонені зміни, які передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини, спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності [254].

Конституція України передбачає, що повторний розгляд відхиленого законопроєкту про внесення змін можливий не раніше, ніж через рік. Якщо ж йдеться про згадані «укріплені» статті, то вони можуть виноситись на голосування Верховної Ради наступного скликання. Одне й теж скликання українського парламенту не може змінювати однакові положення Конституції України. Крім того, в Україні існує спеціальний орган, покликаний контролювати законність внесених змін – Конституційний Суд України [254]. Попри наявність цих норм Конституцію України змінювали згідно із законами 7 разів і 9 разів коригували її редакцію [41]. Щоразу вона відображала компроміс певних політичних сил та боротьбу правлячої верхівки за збереження впливу.

Загалом маємо всі підстави стверджувати, що офіційні інститути в Україні цілком легальні, оскільки їх діяльність регламентована законодавством, але це не забезпечує чіткого дотримання норм закону в політичній практиці. Легальні процедури ухвалення рішень часто приносились в жертву політичній доцільності. Для аргументації цього твердження варто згадати такі світові конституційні новели як «третій» тур виборів президента або конституційні зміни на основі рішення конституційного суду (30 вересня 2010 року Конституційний Суд України скасував конституційну реформу 2004 року) або його відміни шляхом голосування у Верховній Раді України в 2014 році.

Третій тур виборів або точніше повторне голосування другого туру став наслідком судового позову одного з кандидатів на виборах В. Ющенко та визнання судом його правомірності в зв'язку з наявністю фактів порушення законів і Конституції України. Але замість призначення нових виборів було переголосовано лише другий тур при цьому за нового складу ЦВК та прийнято зміненого виборчого законодавства.

Конституційна реформа 2014 року була здійснена за безпрецедентною в світовій і вітчизняній практиці процедурою – ухваленням Закону Верховної Ради України щодо визнання рішення Конституційного Суду України 2010 року незаконним. У такий спосіб було відновлено чинність Конституції у

редакції 2004 року і відповідно парламентсько-президентську форму республіки. Попри громадську підтримку цього рішення, порушення звичного усталеного процесу спричинило суперечки щодо легітимності конституційних змін та привід для повторного використання спрощеної процедури ухвалення політичних рішень. Докладно ця проблема розглядається в публікації В. Гапоненко [105].

Спірним є питання про завершення в Україні етапу консолідації. Безумовно, на сьогодні завершилось становлення всіх демократичних інститутів. Здебільшого вітчизняне законодавство містить всі традиційні європейські демократичні норми і принципи. Так, інститут парламентаризму та його пріоритет у системі вищих органів державної влади затверджує Конституція України, а демократичні норми щодо особливостей його функціонування, забезпечення гласності та відкритості законотворчості, дотримання норм депутатської етики – Закон України «Про Регламент Верховної Ради України». Інституціоналізованість політичних партій засвідчується Конституцією України [254], Законом України «Про політичні партії в Україні» [199].

Гарантії місцевого самоврядування та самоорганізації населення затверджує ст. 7 Конституції України, де пріоритетне значення управління на місцевому рівні надається територіальній громаді [254, ч. 3 ст. 143], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 рік), що визначає правовий статус суб'єктів місцевого самоврядування [197], Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015 рік) [192], Концепція реформування місцевого самоврядування в Україні (2014 рік) [255], які визначають напрями, механізми і терміни проведення реформи децентралізації. Проголошено паритетність безпосередніх і представницьких форм місцевої демократії, демократичні цілі розвитку місцевого самоврядування, зокрема підтримку повноцінного життєвого середовища громадян, задоволення їхніх інтересів на відповідній території, надання доступних публічних послуг високої

якості, розвиток інститутів прямого народовладдя, забезпечення співпраці держави та територіальних громад.

Громадські організації здобули офіційний статус в Україні згідно Закону України «Про громадські об'єднання» [190], Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», який визначає порядок державної реєстрації громадських організацій [191], а також низки підзаконних актів, зокрема Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [340].

Конституція України містить гарантії функціонування комунікаційних інститутів – свободи слова, вільного висловлювання своїх думок, поглядів і переконань, використання і поширення усної та письмової інформації [254]. Деталізує відносини в цій сфері Закон України «Про інформацію», що дає визначення основним термінам і принципам інформаційних відносин (відкритість, доступність, достовірність, повноту інформації, збереження та захисту особистої інформації, інформаційної безпеки, рівноправність інформаційних відносин) [196], а також низка нормативних актів щодо конкретних галузей комунікативних інститутів («Про Національну програму інформатизації», «Про науково-технічну інформацію», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення та радіомовлення», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про інформаційні агентства», «Про зв'язок»).

Водночас слід зазначити затягнутість процесу нормативного становлення, наявність низки законопроектів, жоден з яких не підтримується більшістю. Приміром, не був прийнятий проект змін до Конституції України П. О. Порошенка, що стосувався посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування як права й спроможності жителів громад прямо та опосередковано самостійно вирішувати питання місцевого значення [406]. Так само було знято з розгляду проект змін до Конституції України розвитку місцевого самоврядування в Україні № 2598, що передбачав створення

інституту префекта та власних виконавчих органів замість РДА та ОДА [405]. Проте підняті в законопроектах питання і нині залишаються актуальними.

Подібним чином відбувається еволюція законодавства в сфері функціонування громадських організацій. Так, Закон України «Про громадські об'єднання» від 16.06.1992 року [181] регламентував діяльність всіх об'єднань, включаючи політичні партії. Тому об'єктивно постала потреба конкретизації засад діяльності різноманітних інститутів громадянського суспільства. Однак основні принципи утворення і діяльності громадських об'єднань, зокрема добровільність, самоврядність прозорість, відкритість, публічність, незаангажованість, рівність перед законом свобода вибору території діяльності, були визначені лише в 2012 році. Він отримав схвальні оцінки експертів завдяки спрощенню реєстраційних процедур організацій громадянського суспільства, скорочення їх тривалості до трьох днів для громадської організації і одного дня для благодійної, необхідності перереєстрації впродовж 5 років, надання можливості визначити свій статус як юридичної особи або неприбуткової організації, об'єднання юридичних осіб у громадські спілки та колективного членства, права звертатись до органів державної влади з пропозиціями, скасування державного контролю статутної діяльності громадських організацій [548, с. 91].

Загалом дослідники відзначають «кризовий процес формування політичних інститутів, домінування неформальних механізмів розв'язання політичних завдань та «політика з позиції сили», що перешкоджають консолідації демократичного режиму [485, с. 35]. Іншими словами всі інституційні реформи здійснювались «навздогін» під впливом тиску громадськості, тому робились поспіхом та не призводили до реальної зміни політичних відносин.

Також слід зауважити, що правова інституціоналізація випереджає політичну [207]. Як наслідок утверджені норми досі не стали реальністю політичної практики. Попри наявність прогресивних правових норм в усіх ключових інституційних сферах, варто зазначити суперечності їх реалізації на

практиці. Пояснюємо це тим, що інституціоналізація в Україні відбулась тільки на рівні конституційно-правових норм, залишивши без уваги колективні та операціональні правила. Невідповідність і неузгодженість між ними зумовлюють істотні відмінності в нормотворчості та нормозастосуванні. Як наслідок правові норми залишаються пустими деклараціями. Іншими словами норми не набувають характеру загальновизнаного правила, не мають внутрішнього ціннісного вкорінення в масовій свідомості.

До основних ознак системи політичних цінностей українців можемо віднести такі:

- відсутність раціональних уявлень про свободу і демократію. Свобода сприймається як вседозволеність, що не має меж, не підкріплена відповідальністю, повагою до прав інших, законослухняністю. Це тягне анархічне уявлення про державу та її інститути, унеможлиблює співпрацю громадських і державних інститутів.

Демократія розуміється як механізм подолання радянської кризи політичної системи, інструмент вирішення соціальних проблем та досягнення економічного добробуту. Історично демократія не сприяла соціально-економічному розвитку, а навпаки була його наслідком. На сьогодні, попри різні теоретичні підходи до причинно-наслідкових зв'язків демократії та економічного зростання, очевидно, що ці досягнення можуть бути лише побічним ефектом ефективного політичного управління на основі загальної поваги до встановлених правил. Тому громадян України чекало глибоке розчарування в потенціалі демократії, яка й теоретично могла забезпечити тільки рівність можливостей, а на практиці стикнулася із масовою неповагою і небажанням підкорятись правилам.

- Державний патерналізм – пріоритет захищеності, гарантованості, відсутності ризиків над індивідуальною свободою, слабкість індивідуальної відповідальності та ініціативи, соціальна апатія та аполітичність, безініціативність, вороже ставлення до підприємницької діяльності, що цілком суперечать ідеалам ліберальної демократії. Простими словами державний

патерналізм означає схильність очікувати від держави вирішення всіх своїх проблем, зокрема й тих, що не належать до компетенції держави. Як наслідок посилюється ентропія інститутів та цінностей, оскільки інституційні атрибути патерналізму були демонтовані, але залишились складовою політичної культури громадян.

- Ідейно-політичні та суспільні розколи, об'єктивною причиною яких є ефект маятника: руйнація ідеологічних догматів комунізму, примусової однорідності зумовила свою протилежність – ескалацію пригноблених інтересів та ідентичностей. Суб'єктивний бік гетерогенності політичної культури становить прагнення політичних сил стимулювати суперечності для забезпечення підтримки на виборах. З цієї метою використовуються фундаментальні політичні цінності як гасла політичної боротьби. Приміром, національні почуття стають основою політичної риторики, легітимації дій влади, перекладання відповідальності на внутрішнього і зовнішнього ворога. Це провокує розкол суспільства за мовною, регіональною ознакою тощо.

Попри наявність позитивних зрушень у напрямі ціннісної та ідейної консолідації, продемонстровані результатами доволі монолітної спрямованості голосування на виборах 2014 і 2019 років порівняно із жорстким протистоянням між виборчими перевагами західних та східних регіонів України в 2012 році, штучна актуалізація соціокультурного поділу досі не вичерпала себе [375, с. 89].

Нарешті ще однією суперечністю становлення політичних інститутів в Україні є неузгодженість правової інституціоналізації взаємопов'язаних інститутів. Приміром, зміни форми республіки не були синхронними зі зміною Регламенту Верховної Ради України, виборчого законодавства тощо.

Про неконсолідованість інституційної системи свідчать факти персоніфікованого характеру правил, що виявляється зокрема в практиці переписування норм під конкретних президентів, подвійної моралі. За таких умов не спрацьовує формула гри «з ненульовою сумою», оскільки впливові політичні сили, усвідомлюючи ситуативність відпрацьованих норм, не

зацікавлені у встановленні справедливих стабільних універсальних правил. Кожна політична сила впевнена, що зі зміною конфігурації політичних акторів взаємодія буде принципово іншою, попередні правила вже не будуть розповсюджуватись на нині правлячу групу і трансформуються залежно від кон'юктури. Тобто, початок кожного політичного циклу «з нуля» робить недоцільним ретельне відпрацювання правил, вигідних для всіх. Це свідчить про персоналізований характер гібридних правил.

Також безумовним є факт відсутності внутрішніх мотивів підпорядкування встановленим правилам, недовіри до політичних інститутів. За даними соціологічних досліджень рівень легітимності варіюються за всі роки незалежності в межах від'ємних значень (кількість респондентів, що не довіряють політичним інститутам перевищує тих, які довіряють).

Це наслідок швидкої руйнації старої системи інститутів, що зумовила відсутність будь-яких джерел легітимності. Оновою довіри не можуть бути старі інститути, бо вони повністю себе дискредитували. Але й нові інститути не виявили належної ефективності для того, щоб забезпечити собі стабільну підтримку. Ідеологічний вакуум, нормативна інфляція, відсутність досвіду державного управління унеможлиблюють формування ідеологічного, раціонального, технократичного типу легітимності. Національна легітимність надто слабка через тривалий період політики русифікації та виховання космополітизму в радянські часи.

Безумовно, легітимність в Україні має яскраво виражений персоналізований характер. Громадяни більше довіряють конкретним персоналіям, а не інститутам. Це твердження можемо проілюструвати тим фактом, що на початку своєї каденції президенти мають високі рейтинги, але швидко їх втрачають. За результатами досліджень аналітиків порталу «Слово і діло» засвідчує, що жоден Президент України, приходячи до влади з достатньо високою народною підтримкою, не зміг зберегти її до кінця своєї каденції [422].

На наш погляд це можна пояснити популістськими програмами, які приваблюють електорат актуальними обіцянками, які згодом розчаровують своєю нездійсненністю, відсутністю ресурсів для їх впровадження в життя.

Це свідчить, що найлегше в Україні сформувати харизматичний тип легітимності. Однак він становить загрозу маніпулювання масами, популізму, персоналізованого характеру політичних інститутів. Українські президенти часто декларують наміри здійснення заходів, що виходять за межі їх компетенції, перекладаючи відповідальність за відсутність результатів на інші вищі органи державної влади. Тому легітимність Верховної Ради та Кабінету Міністрів України має ще нижчі показники.

Варто додати, що делегітимація інституту парламентаризму зумовлена його публічним характером. Як стверджують дослідники, парламент є відображенням суспільних та внутрішньополітичних конфліктів. В очах громадськості він часто постає як «полігон для протиборства» або «колективний суб'єкт у боротьбі за владу» [302]. Досить згадати хоча б бійки в сесійній залі, блокування парламентської трибуни, демонстративні демарші певних політичних сил.

Стрімко знижується рівень підтримки інституту політичних партій. Впродовж 2001-2016 років частка громадян, які повністю довіряли політичним партіям, не перевищувала 4 % [420, с. 181]. У 2017 році 12 % респондентів заявляли про відсутність політичних партій, які вони підтримували б хоча якоюсь мірою [375]. У лютому 2020 року баланс довіри і недовіри до політичних партій становив – 53,2 % [368]. Цей факт зумовлений неефективним виконанням партією своїх функцій. Таке твердження підтвердили 73 % громадян. 72 % респондентів заявили, що партії відстоюють не їхні інтереси, а фінансових і бізнесових груп [420, с. 186].

Легальність в Україні часто приноситься в жертву політичній доцільності. Зокрема в парламенті регулярно виникають суперечки щодо дотримання законодавчої процедури. З одного боку – це використовується як механізм оскарження ухвалення не вигідних певній політичній силі рішень.

Парламентська меншість, програвши чергове голосування, заявляє про порушення процедури обговорення законопроектів, самого голосування. З іншого – деталі процедури дійсно часто нехтуються з різних причин. Приміром, у 2019 році парламентська більшість звітувала про рекордні темпи ухвалення законів. При цьому не надто офішується, що швидкість ухвалення відповідних рішень досягається завдяки скороченню часу для додаткового опрацювання нормативних документів, врахування зауважень експертів та пропозицій різних сторін. У Лабораторії законодавчих ініціатив підраховали, що 26 % законів, ухвалених Верховною Радою IX скликання, пройшли тільки одне читання [490].

Також часто дотримання законодавчої процедури мало імітаційний характер. Приміром, Закон України «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України» [189] у вересні 2019 року був ухвалений завдяки штучному «створенню» двох чергових сесій: 29 серпня 2019 року відбулось попереднє схвалення законопроекту на першій сесії тривалістю в один день, а вже за два дні в межах другої сесії Закон ухвалили остаточно [239]. У такий спосіб процедуру внесення змін до Конституції було грубо порушено і в подальшому виникли складності в реалізації поправок на практиці, оскільки механізми імплементації норм Закону були розкритиковані фахівцями [480].

На наш погляд, норми є не цілком конгруентними в зв'язку з використанням західноєвропейських зразків політичного управління без належного обґрунтування їх доцільності. Саме це стає причиною дефектності української демократії, що розуміється як «відхилення від стандартів демократичного врядування, скопійованих із сучасних політичних систем ліберально-конституційних демократій» [432, с. 116].

Вітчизняна практика забезпечення валідності норм стикається з проблемою невідповідності зовнішніх і внутрішніх мотивів підпорядкування правилам. У більш широкому контексті вона становить дихотомію формальних і неформальних правил. У політичній науці явище суперечності формальних і

неформальних політичних інститутів описують поняттям «*неформальної інституціоналізації*». Вона розуміється як «витіснення формальних інститутів неформальними правилами» [287, 540–542] або «безперервний процес систематичного «псування» інститутів під час інституційного будівництва та подальшої еволюції» [316, с. 10, 18].

Варто наголосити, що йдеться не про шкідливість неформальних інститутів, а лише про їх недемократичний характер, несумісність з офіційними правилами. І навпаки, ефективність політичного інституту неможлива без поєднання формальних та неформальних аспектів функціонування. Адже формальні приписи не можуть внормувати всі без винятку політичні випадки.

Близьким за змістом є концепт «подвійної інституціоналізації», яким позначають співіснування старих і нових інститутів як стабілізаційний чинник перехідного суспільства [124].

Неоінституціоналісти стверджували пріоритет формальних інститутів в умовах демократії, оскільки наявність неформальних авторитарних, найчастіше клієнтелістських правил всередині формальних інститутів призводить до вкорінення гібридного режиму. За В. Меркелем і А. Круассаном, виживання політичної системи впродовж тривалого проміжку часу за рахунок неформальної інституціоналізації «стимулює корупцію та персональне зловживання владою, зумовлює нерівність політичної репрезентації соціальних інтересів через контроль за позаправовими ресурсами», що ускладнює, або взагалі унеможлиблює реформування гібридних режимів [322, с. 25].

Г. О'Доннел справедливо застерігає від «широкого розповсюдження корупції в державному апараті, переважання стратегій максимізації прибутку індивідів чи елітних картелів над формальними правилами» [607, р. 78].

Тобто, подвійна інституціоналізація загрожує утвердженням гібридної політичної системи, особливо в умовах суперечливості формальних та неформальних інститутів, інституційної невизначеності.

У перехідних політичних системах в умовах нормативного вакууму і стрімких суспільних змін саме неформальні правила є механізмом адаптації до

зовнішніх викликів, основним чинником стабільності політичної системи. Погоджуємось із висновком К. Лавренової щодо гібридних режимів, які функціонують завдяки поєднанню демократичних і авторитарних інститутів, комбінації формальних і неформальних стимулів й стримуючих чинників їх взаємодії [287].

В Україні інститути радянського суспільства давно втратили легальність, але займають чільне місце в структурі суспільної свідомості. Її складовими є ідеологія державного патерналізму, збереження державної власності на великі підприємства, соціалістичні пільги для населення, привілеї правлячої верхівки тіньовий ринок, блат, корупція, подвійна мораль тощо. Конфлікт старих і нових цінностей, несумісність формально проголошених прав та можливостей їх реалізації зумовлюють схильність до соціальних конфліктів. Тобто, неформальні інститути не зазнали трансформації у процесі становлення нової інституційної системи, що перешкоджає формування валідності, зумовлює відсутність внутрішніх мотивів підпорядкування новим нормам, неконсолідований характер демократизації.

Численні дослідження свідчать про невідповідність ціннісних орієнтацій українців встановленим формальним правилам. Йдеться насамперед про низький рівень політичної культури, зокрема обізнаності у фундаментальних поняттях та процесах політичної сфери. Приміром, 60,3 % респондентів нічого не знають про відмінності між правими та лівими партіями проти 5,4 %, які знають про це добре [375].

Деструктивними, на наш погляд, є спрощене розуміння свободи і демократії, ідеологічний вакуум, нерозвинуті почуття індивідуальної відповідальності, автономності, стереотипізованість поведінки та життя, нетолерантне ставлення до іноземців [81; 94; 107; 109].

Несумісною з демократичними ідеалами вважаємо відсутність громадської ініціативи, апатичність українців, схильність до державного патерналізму. Так, лише 23 % висловили готовність працювати в партії на громадських засадах, 36 % – волонтерами у виборчій кампанії, 26 % –

підтримувати партію матеріально членськими внесками, 11 % – зробити великий разовий внесок у виборчий фонд партії [136], 37 % – взяти участь в управлінні своїм селом, селищем чи містом у разі розширення повноважень місцевої влади [136].

Соціологічні дослідження, що базуються на методології Р. Інглгарта, демонструють пріоритетність для українських громадян цінності Безпеки, на противагу незначущості цінності «Ризик-Новизна». Ймовірно про іншому не може бути в умовах гострого військово-політичного конфлікту, який вважають найактуальнішою проблемою 51,3 % респондентів [524].

Аналізуючи доцільність вибору *інституційного дизайну* в Україні слід згадати фактичну відсутність сучасного досвіду державного управління, що зумовило відсутність сталих традицій врядування. Ідеал одноосібної гетьманської влади, пострадянська схильність до «сильної руки» вступав у суперечність із демократичним минулим. Тобто, вже історично на теренах українських земель поєднувались різні суспільно-політичні цінності як у територіальному, так і в часовому вимірі. Тому в 2019 році, за даними соціологічного опитування в українському суспільстві достатньо велика кількість симпатиків як парламентаризму (6 % громадян України), так і президенталізму (14 %), але більшість (58 %) все ж виступає за змішану форму республіки [2].

Суперечності виникають і щодо цивілізаційної приналежності України. Зазвичай географічне розташуванням нашої держави та її історичне минуле спонукає говорити про поєднання рис політичної культури Сходу і Заходу. Проте євроінтеграційний вибір України мав би зумовити парламентарну модель політичної системи, що є більш розповсюдженою в Європі.

Тобто, суперечливі історичні та геополітичні віхи становлять об'єктивну сторону численних «експериментів» у конституюванні вітчизняного інституційного дизайну. Так, Україну можна було визначити як парламентарну республіку в період із 16 липня (дата ухвалення Декларації про державний суверенітет) до 1 грудня 1990 року, коли на Всенародному референдумі був

схвалений Акт проголошення незалежності України та обраний президент, а форма правління трансформувалась до парламентсько-президентської. За Конституційним договором між Верховною Радою і президентом від 8 червня 1995 року відбулася зміна прерогатив вищих органів влади в бік президентсько-парламентської республіки, що було затверджено і Конституцією України в редакції 1996 року.

Після набуття чинності змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року наша держава повернулася до парламентсько-президентської моделі, 30 вересня 2010 року – знову стала президентсько-парламентською. Нарешті в лютому 2014 році було відновлено парламентсько-президентську форму республіки. Якщо врахувати, що в складі СРСР Україна була президентською республікою, то за доволі нетривалий проміжок часу наша держава випробувала всі можливі форми. Також зважаючи на те, що повноваження вищих органів влади змінювались із кожною конституційною реформою, інституційний дизайн набував нового характеру вісім разів.

При цьому жодна з випробуваних форм не уникла критики. Суперечливий і нетиповий статус інституту президентства в Україні був започаткований ще на етапі його запровадження змінами та доповненнями до Конституції УРСР 1978 року. Цей документ визначав президента «главою виконавчої влади України», що здійснює управління і спрямовує виконавчу діяльність Кабінету Міністрів України, очолює систему органів виконавчої влади і забезпечує їх взаємодію з Верховною Радою України. При цьому про факт значного впливу на Кабінет Міністрів України свідчило право президента скасовувати його акти, утворювати, реорганізовувати та ліквідувати міністерства, подавати на розгляд Верховної Ради проєкт держбюджету.

Попри право одноосібно призначати і звільняти окремих членів уряду, кандидатуру прем'єр-міністра мала бути затвердженою Верховною Радою. Тобто, вже на цьому етапі глава держави був «приречений» працювати із опозиційним до його політики главою уряду.

Водночас значні прерогативи президент мав і у впливі на законодавчу

гілку, зокрема міг брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради України, підписувати та ветоувати закони, мав право законодавчої ініціативи та видання указів із питань економічної реформи, що не типово для класичних президентських республік, але логічно з огляду на авторитарний політичний режим.

Перші роки незалежного державного будівництва посилили владу президента через інститут його представників на місцях (Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 року). Але прагнення в 1993 році збільшити свій вплив у подальшому, скасувавши посаду Прем'єр-міністра України та запровадивши натомість віце-президента, стикнулось із закономірним опором парламенту, який рішуче відхилив подібну інституційну реформу. Це призвело до серйозної політичної кризи і зміни персонального складу вищих органів державної влади на позачергових виборах до Верховної Ради 27 березня та Президента 26 червня 1994 року.

Розширення повноважень президента властиве й Конституційному договору, за яким він отримав статус глави держави і виконавчої влади, право одноосібно формувати склад уряду. Натомість Верховна Рада України мала право оголосити вотум недовіри уряду загалом чи окремим його членам.

Слабкою стороною форми правління, встановленої Основним законом України від 28 червня 1996 року завдяки компромісу президента Л. Кучми та лівих сил у Верховній Раді, була насамперед відсутність належної регламентації порядку і послідовності формування Кабінету Міністрів України, зокрема призначення Прем'єр-міністра України, що стало поштовхом до перетягування повноважень і перекладання відповідальності за результати управлінської діяльності. Також суперечності виникали між обраним народом президентом та парламентською більшістю, що представляють різні партії.

По-друге, у період президентства Л. Кучми протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади було зумовлене тим, що президента було виведено за межі виконавчої гілки влади, однак не створено належних інституційних

обмежень для політичного впливу глави держави на парламентську більшість та перебільшення своїх конституційних повноважень.

Суперечності реалізації конституційної реформи 2004 року були пов'язані з відсутністю стабільної парламентської більшості, відсутність сильних політичних партій, недотримання укладених угод між різними парламентськими силами. Основні вади запровадженої форми інституційного дизайну зводимо до подвійної підзвітності уряду, внутрішньо суперечливого порядку формування Кабінету Міністрів України, що зумовлює залежність прем'єра від парламенту тільки один раз – за призначення, «розколу» урядової команди через право президента призначати двох міністрів, ймовірності протистояння між коаліцією депутатських фракцій у парламенті та главою держави, відсутності правових норм щодо перспектив діяльності Кабінету Міністрів України в разі розпаду парламентської більшості.

Реформа 2010 року справедливо розглядалась як авторитарний реванш спрямований на підпорядкування президенту всієї владної вертикалі через політичний тиск на підконтрольну парламентську більшість, що швидко спричинило загострення ситуації та вибух народного невдоволення. Наслідки цієї політичної кризи суспільство відчуває до цього часу, попри зміну інституційного дизайну.

На сучасному етапі конституювання інституційного дизайну досі не завершилось, оскільки відкритими залишаються питання про розмежування повноважень глави держави та глави уряду, адміністративно-територіальний устрій, завершення реформи децентралізації, відпрацювання на практиці нових виборчих процедур тощо.

Загалом погоджуємось із твердженням про те, що українську політичну систему доволі складно типологізувати у відповідності до класичних моделей, оскільки політичний процес та структурування політичного простору України характеризуються «суперечливим поєднанням обох названих моделей демократії [256]. І дійсно гнучкий поділ влади, багатопартійність та пропорційне представництво партій у Верховній Раді зближує вітчизняну

інституційну систему з континентально-європейською консенсусною моделлю. Натомість вибори президента за системою відносної більшості та відносини між владою та опозицією – з англо-американською.

З огляду на гетерогенність політичної культури українців доцільнішим виглядає парламентаризм як модель політичної системи. Однак це твердження справедливе тільки в умовах наявності монобільшості, оскільки коаліційна конфігурація парламенту є доволі нестабільною. Подібні висновки можемо продемонструвати завдяки SWOT-аналізу сучасного інституційного дизайну України (див. таблицю 2.2.1.).

Таблиця 2.2.1. «SWOT-аналіз сучасного інституційного дизайну України

<p style="text-align: center;">STRONGS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - плюралізм (велика кількість акторів політичної діяльності) - неокорпортивізм у відносинах держави і громадянського суспільства; - інтегрованість політичної системи в міжнародні відносини. 	<p style="text-align: center;">WEAKNESS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - авторитарна інерційність політичного розвитку; - монополістська модель розподілу влади; - слабка позиція опозиції; - відсутність зворотнього зв'язку між політичною системою та суспільством; - фактична нерівноправність у міжнародних відносинах.
<p style="text-align: center;">OPPORTUNITIES</p> <ul style="list-style-type: none"> - запровадження пропорційної системи виборів із відкритими списками; - розпочато процес децентралізації; - структурування Верховної Ради на основі монобільшості. 	<p style="text-align: center;">THREATS</p> <ul style="list-style-type: none"> - нелегітимність влади; - олігархізація та корупція на місцях; - форсоване ухвалення популістських рішень та затягування непопулярних.

Складено автором.

Суперечливість названих факторів становлення демократії вказує на те, що навіть конструювання інституційного дизайну в процесі боротьби основних політичних акторів за вплив методом «спроб і помилок» дало змогу встановити оптимальну на сьогодні модель. Це вказує на оптимальність інституційного дизайну у формальній площині та актуалізує необхідність його вкорінення і впровадження в життя. Зіставлення цієї таблиці із відповідним аналізом попередніх етапів державотворення (див. додаток Г) свідчить про повільний, але висхідний розвиток, наближення до континентально-європейської моделі.

Отже, в українських реаліях інституційні передумови становлення демократизації або відсутні, або набувають специфічного вияву. Так, відсутня стійка усвідомлена підтримка цінностей демократії як із боку політичної еліти, зосередженої на міжособній боротьбі, так і з боку громадськості, що використовується як інструмент внутрішньополітичних конфліктів. Поступовість реформ нівелюється їх непослідовністю та поверховістю, імітаційністю. Консенсус підміняється тимчасовим ситуативним компромісом політичних еліт, що не враховує позицій громадськості. Легальність ототожнюється з юридичним закріпленням норм, що аж ніяк не впливає на реальну політичну практику ігнорування офіційних приписів. При цьому закони вільно трактуються і навіть переробляються під себе окремими особистостями. Тому інститутам не довіряє більшість громадян. Конгруентність стикається з проблемою захоплення західними зразками і досвідом. Більшість громадян дотримується норм тільки з необхідності або примусу, а політична еліта змінює їх у своїх інтересах.

Вплив згаданих особливостей передумов на процеси демократизації в Україні можна прослідкувати на прикладі становлення окремих інституційних сфер. Так державні інститути діють за подвійними стандартами: за демократичним фасадом приховані закриті для громадськості тіньові напівлегальні схеми та форми взаємодії.

Інститут президентства за конституційним статусом покликаний забезпечувати єдність нації, здійснювати арбітраж на загальнодержавному

рівні, узгоджувати діяльність всіх гілок влади. Натомість на практиці президенти прагнуть до домінування та втручання в сфери, що не належать до їх компетенції. Неформальний бік функціонування президентства включає набір таких показників як: вплив на формування лояльної до глави держави коаліції, частота й причини використання права вето, структура й чисельність президентської адміністрації, інших дорадчих органів. Негативну роль у процесі демократизації політичної системи відіграє неопатрімоніалізм, непотизм.

Функціонування парламентаризму як вищого представницького органу вказує на необхідність вдосконалення форм позаконституційної регламентації парламентських взаємодій та подальшого структурування, особливо в контексті формування парламентських коаліцій та фракцій. Формальний бік його здатності забезпечувати демократизацію політичної системи зумовлений його конституційним статусом, зокрема розподілом повноважень із представницькими та виконавчими органами, правом законодавчої ініціативи, розпуску парламенту.

На спроможність парламентаризму сприяти процесам демократизації впливають із формальної точки зору структура парламенту, характер формування парламентських коаліцій, тип партійної та виборчої системи. Неформальні аспекти парламентаризму як інституту демократії включають наявність закритих правлячих коаліцій, здатність до укладення коаліційної угоди, визначення правил роботи парламенту конкретного скликання, зокрема проведення дебатів, фракційної дисципліни.

Загалом неформальні правила дають змогу вищим органам влади значно перевищувати свої конституційні повноваження, а нормативні обмеження виявляються недостатньо дієвими без впливу недержавних інститутів.

Громадські інститути посткомуністичного періоду можемо умовно розподілити на три групи. Перша – це старі етатистські громадянські структури, що служили режиму СРСР для імітації народовладдя. Після зміни політичного устрою вони зникли або склали основу організацій,

підпорядкованих державним інститутам [295]. Друга – нелегальні організації, що сформувались в умовах боротьби проти радянського авторитаризму та були опозиційними до державних органів. Будучи носіями демократичних цінностей та прогресивних змін вони використовували тільки деструктивні методи, що виключали співпрацю з державою. Третя група – це нові організації, що виникали паралельно з національними державними структурами, мали політичну спрямованість, фінансувались за рахунок іноземних спонсорів, а тому є слабо організованими. Тобто, жодна з груп не здатна повноцінно контролювати та збалансовувати повноваження державних інститутів.

Результатам аналізу наявності інституційних передумов становлення демократії можемо дати оцінку «незадовільно», «задовільно», «добре» та «відмінно» відповідно до наявності та сили прояву та підсумувати у вигляді таблиці. Оцінюючи загальний стан передумов становлення демократизації на «трійку» (див. таблицю 2.2.2.), можемо констатувати незавершеність формування насамперед ціннісних чинників. Тобто, консолідація демократії досі не відбулася, а демократична інституціоналізація має незавершений характер. А відповідь на питання про завершення гібридної інституціоналізації потребує детальнішого розгляду динаміки інституційної системи України.

Таблиця 2.2.2. «Оцінка наявності передумов становлення демократії в Україні»

Назва передумови	Оцінка в Україні
інституційна зрілість	«задовільно»
поступовість	«відмінно»
Послідовність	«незадовільно»
Консенсус	«незадовільно»
Легальність	«задовільно»
Деперсоналізованість	«задовільно»
Легітимність	«задовільно»
Конгруентність	«незадовільно»
Валідність	«незадовільно»
Загальна оцінка передумов становлення	«задовільно»

Складено автором.

Отже, становлення демократії в Україні можна охарактеризувати як половинчате, у результаті якого зовні існують всі атрибути нового демократичного інституційного порядку, проте всередині зберігаються старі відносини та процедури.

Висновки до другого розділу

Передумови становлення демократії ототожнюємо із формулюванням безособових загальновизнаних справедливих правил. Правила сприяють становленню демократії шляхом забезпечення правової однозначності й подоланню інституційної невизначеності, добровільній згоді підпорядковуватись їм та наявності внутрішніх стимулів дотримання правил, впевненості в юридичній рівності та дієвості норм.

Конкретизувати передумови становлення можемо шляхом визначення об'єктивних критеріїв сприятливого інституційного середовища інституційної зрілості, а також суб'єктивних чинників процесу прийняття та змісту правил.

Теоретичне конструювання найбільш сприятливих зовнішніх передумов демократизації дає змогу виокремити такі детермінанти як наявність соціальної бази підтримки нових правил як серед політичної еліти, так і громадськості, достатня кількість соціальних, економічних і культурних ресурсів, сприятлива геополітична ситуація.

Для демократичного характеру процесу встановлення правил найкращим варіантом буде дотримання лінійної кооперативної реформістської моделі реформи згори та градуалістської стратегії нашарування нових і старих інститутів, що забезпечить спадкоємність політичного розвитку та суспільний консенсус.

Передумови становлення доцільно поділити на нормативні та ціннісні й висунути до них вимоги стабільності, легальності, деперсоналізованості, легітимності, конгруентності, валідності. При цьому вони мають бути забезпечені на всіх рівнях правил. Нормативні передумови визначають

особливості зовнішньої мотивації підпорядкування правилам, що зводяться до низки факторів, зокрема темпів реформування, вибору стратегії, моделі, ініціатора демократизації. Ціннісні чинники зумовлюють визначення змісту правил та внутрішньої мотивації їх дотримання, що часто розуміється як консолідована або завершена демократизація. Критеріями їх наявності є безособовий характер норм, їх пріоритет над інтересами і прагненнями різних соціальних груп, відповідність ціннісним орієнтаціям переважної частини суспільства, підтримка з боку громадськості (раціональний тип легітимності), узгодженість норм із соціокультурним середовищем, врахування регіональних та національних особливостей функціонування політичних інститутів, внутрішній характер мотивації підпорядкування правилам. Наявність ціннісних передумов демократизації становлять основу політичної інституціоналізації та консолідації політичних інститутів.

Конституювання чинників інституційної зрілості відбувається в процесі інституційного дизайну, пов'язаного з утвердженням у політичній практиці та суспільній свідомості правил, організацій і механізмів, встановлення їхніх конструктивних взаємозв'язків, з метою забезпечення ефективного виконання ними своїх функцій, легітимізації всієї інституційної системи. Чинниками вибору інституційного дизайну є історичний досвід держави, її цивілізаційна приналежність, здатність забезпечувати відповідність всіх елементів інституційної системи, гнучкість та здатність еволюціонувати під впливом зовнішніх умов, враховувати об'єктивні закономірності конструювання дизайну, а також переваги і вади парламентаризму та президенталізму.

Аналіз визначених передумов становлення демократичних правил до вітчизняних процесів конституювання та консолідації демократії вказує на основні прорахунки допущені на попередніх етапах інституційного будівництва, зокрема швидкий демонтаж попередніх інститутів, дискредитація ідей державності, збереження впливу старої політичної еліти, суперечливих особливостей історичного, культурно-цивілізаційного, геополітичного простору.

Так, модель становлення інституційної системи України можна охарактеризувати як циклічну, конкурентну і пактову, що є наслідком назрілих ідейних засад інституційних змін, але недостатньо розвинутих соціальних, економічних, культурних засад інституційного середовища, виродження градуалізму в зволікання, спадковості в половинчастість, дихотомії внутрішніх і зовнішніх стимулів підпорядкування правилам, зокрема пріоритет політичної доцільності над легальністю, випередження правовою інституціоналізацією політичної, нехтування принципів конституційної стабільності, невідповідності рівнів встановлених правил.

Вітчизняний інституційний дизайн є поєднанням гнучкого поділу влади, багатопартійності та пропорційного представництва партій у Верховній Раді згідно з континентально-європейською консенсусною моделлю та мажоритарного принципу відносної більшості виборів президента та відносини між владою та опозицією – з англо-американською. Гетерогенність політичної культури українців доцільнішим робить парламентаризм як модель політичної системи, але за умови монобільшості, оскільки коаліційна конфігурація парламенту є доволі нестабільною.

Загалом попри формальне утвердження всіх атрибутів демократії в Україні, вважаємо незавершеним формування насамперед ціннісних чинників, консолідації та демократичної інституціоналізації, у результаті чого зовнішні нового демократичного інституційного порядку співіснують із старими відносинами та процедури.

РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Теоретичні підходи до вивчення інституційної динаміки та стабільності як передумов демократизації

Встановлення демократичних політичних інститутів не вичерпує поняття демократизації, оскільки демократичні правила та організації самі по собі не здатні забезпечити стабільність та ефективність демократії. Як доводить політична практика інституціоналізація демократії не гарантує відсутність зворотних трансформацій. Стикнувшись із проблемами складного соціально-економічного становища, гострими соціальними конфліктами, політичними кризами, громадяни відмовляються від свободи, відкритості й плюралізму на користь порядку, безпеки, дисципліни. Отже, відбувається ре демократизація. Інший варіант розвитку подій це подвійна інституціоналізація, коли демократичні правила мають формальний характер і лише імітують процеси демократизації.

Обидва випадки актуалізують питання про умови «виживання» та дієвості демократичної інституційної системи. Відповідь на нього вважаємо доцільним шукати в організаційних механізмах забезпечення стабільності інституційного порядку, постійного підтримання демократичного характеру встановлених правил, їх конгруентності, валідності, тобто інституційних передумовах *розвитку* демократичного вектору політичного розвитку.

Механізми досягнення стабільності демократичних політичних систем є однією з ключових проблем політичної науки. В. Лагутін визначає політичну стабільність як «динамічний стан, за якого існує усталена збалансованість інтересів, відповідність та усталеність різних сфер суспільства [288].

О. Руденко вважає стабільність результатом «динамічного розвитку підсистем суспільства в межах їх ієрархічної взаємодії, в якому відбувається трансформація стійкості, єдності та цілісності суспільства [438, с. 6].

Тяжіння до стабілізації є однією із фундаментальних ознак політичної системи. Інституційна динаміка підпорядкована ефекту *гістерезису*. Він означає залежність руху інституційної системи від попередньої траєкторії і докладно розглядається в межах концепції «path-dependence». З одного боку гістерезис забезпечує спадкоємність інституційної системи, оберігає її від тотальної ламки політичних інститутів, радикальних змін.

Водночас вплив неефективних старих інститутів зумовлює утвердження та функціонування гібридних політичних режимів і дефектних демократій. Тобто на практиці виявляється доволі складно змінити навіть неефективні політичні інститути. Це явище дослідники описують за допомогою понять «трансформаційної кризи», «колії залежності», «інституційної пастки».

Тому до передумов підтримання демократизації відносимо необхідність трансформації старих політичних інститутів відповідно до нових умов. Саме такий сценарій збереження стабільності інституційної системи забезпечує еволюцію демократії та спадкоємність інституційного розвитку.

Протилежний погляд становить твердження про те, що імітаційний характер демонтажу старих інститутів становить перешкоду демократизації, оскільки старі та нові інститути вступають у стійкий деструктивний конфлікт. Проте вважаємо можливим обидва шляхи інституційних перетворень у забезпеченні стабільності.

На наш погляд, критерієм демократичної стабільності є здатність до мирного інституціоналізованого вирішення суспільних суперечностей. Визнаною перевагою демократії є мінливий характер політичної стабільності. Інституційна система постійно змінюється завдяки конкуренції політичних лідерів та їх ідей. Основа демократичної стабільності – це згода всіх сторін дотримуватись встановлених правил, що сприяє саморозвитку та саморегулюванню системи виключно демократичними методами. За влучним висловлюванням Й. Шумпетера, здатність інституційної системи вирішувати політичні проблеми без застосування недемократичних методів та механізмів є основною умовою демократизації [546].

Тому систему передумов *підтримання* демократизації визначаємо як сукупність чинників самовідтворення встановлених правил у часі на організаційному рівні, що сприяють стабільності та розвитку політичних інститутів за будь-яких умов. Вони забезпечують еволюційний розвиток інституційної системи, що робить недоцільним її зміну загалом. Гнучкість демократичних інститутів становить основу для стабільності. Тобто, динаміка політичних інститутів включає два пов'язаних між собою аспекти: забезпечення поступу і стабільності водночас. З огляду на це класифікуємо передумови підтримання на динамічні та стабілізаційні.

Поєднання стабілізаційних та динамічних чинників лежить в основі організаційної структури багатьох інститутів демократії. До визнаних демократичних ознак будь-якої політичної організації відносять виборність, колегіальність, представництво, добровільність, децентралізацію. Приміром, організаційна структура партії має бути доволі гнучкою, щоб пристосовуватись до актуальних викликів та стабільною – щоб утримувати традиційний електорат та займану нішу політичного ринку, забезпечувати внутрішньопартійний баланс сил. Тому партії вигідно забезпечувати оновлення партійної верхівки, лібералізацію членства, посилення автономії місцевих осередків, добір кандидатів на державні посади від політичної партії всіма її членами на загальних зборах.

При цьому підтримання балансу між змінюваністю і стабільністю має забезпечуватись на всіх рівнях організаційної структури. У разі з політичною партією це передбачає гнучкі механізми внутрішньопартійної демократії – розподіл повноважень, залучення нових членів, висунення кандидатур на вибори і державні посади, відносини між партією та її членами в органах влади, взаємодії з виборцями.

Для того, щоб норми були конгруентними в умовах нестабільного зовнішнього середовища вони мають постійно пристосовуватись до нових умов, зберігаючи при цьому системні характеристики. Детермінанти процесів

адаптації інституційної системи до зовнішніх викликів назвемо *передумовами стабілізації*.

Як стверджують представники *системної теорії* демократії (Н. Луман [306], К. Дойч [157] і ін.), демократичні інститути мають значно кращі адаптивні властивості завдяки балансу стабільності й розвитку. Якщо авторитаризм штучно із застосуванням примусу консервує сформовані відносини, то це врешті призводить до стагнації політичної системи та всеохоплюючої кризи. Натомість пристосованість демократичної системи забезпечується наявністю різних механізмів задоволення інтересів багатоманітних соціальних груп, широкого вибору альтернатив суспільного розвитку, конкуренції ідей та програм у процесі ухвалення найвигіднішого консенсусного політичного рішення. Демократичний метод дає змогу всебічно розробляти проєкти державного управління, забезпечувати ротацію представників влади, оновлення кадрів завдяки суперництву різних політичних сил. Загалом в контексті системної та синергетичної парадигм демократію можна розуміти як баланс інтересів, політичних сил, політичних інститутів.

Деякі дослідники (наприклад, З. Бжезінський) висували тезу про те, що тоталітарний режим не спроможний змінюватись, еволюціонувати і що його можна тільки знищити ззовні. Це доводить переваги демократії у динамічній площині. Однак, на наш погляд, будь-якій інституційній системі притаманні атрибути, що забезпечують стабільність і розвиток водночас.

На думку А. Романюка стабільність політичних інститутів має широкі межі, які передбачають як заплановані, так і спонтанні інституційні зміни внаслідок впливу зовнішніх викликів: «Зміни/події в оточенні щодо інституту встановлюють для нього набір можливостей та загроз» [430, с. 196]. Реагуючи на зовнішні імпульси, інститут проходить фази зміни, розвитку або занепаду. На цьому ґрунтується механізм динаміки та оновлення інституційної системи.

Тобто важливою передумовою демократизації є налагодження інструментів саморозвитку та самовдосконалення політичних інститутів, відкритості інституційної системи для подальшої динаміки. Отже,

об'єктивними (зовнішніми) причинами інституційної динаміки є адаптація до викликів середовища.

Проілюструємо механізм стабілізації на прикладі конкретних політичних інститутів. Ідеологічна гнучкість партії забезпечується наявністю трьох її рівнів – концептуального, програмного та актуалізованого. Їх взаємозв'язок забезпечує гнучкість партійної ідеології, що буде консервативною і динамічною водночас. Незмінні фундаментальні принципи легко пристосовуються до сучасних умов та преференцій виборців у програмних положеннях або конкретних політичних стратегіях ідеології корелюються між собою.

Отже, ефективне функціонування політичних інститутів можливе завдяки нерозривній єдності стабільності та змінюваності. Розглянемо докладніше передумови інституційних змін в умовах демократії.

Засновник теорії інституційних змін Д. Норт поставив питання про внутрішні чинники інституційної динаміки. Логіка пристосування – сприйняття інститутів більшістю та не вигідність змін [355]. За Д. Нортом, умовами інституційної рівноваги є «задана міцність позицій гравців у відстоюванні своїх інтересів та сукупність довірливих трансакцій». За таких умов «жоден із гравців не вважатиме вигідним виділяти ресурси на переформулювання угод» [355, с. 110].

Згідно з *теорією раціонального вибору* причиною змін інституційної системи може бути і *бажанням провідних політичних суб'єктів* закріпити своє панівне становище. Як влучно висловився Д. Норт, «нестійкість «правил гри» сприяє максимізації різниці між прибутками та витратами скарбниці й підтримується могутніми групами зі спеціальними інтересами» [355, с. 32]. З метою ввести додаткові обмеження для «слабких» гравців, знизити ризик поразки на виборах і покращити власний електоральний результат вносяться дедалі нові поправки в законодавство. Це дестабілізує інституційну систему колективної дії з управління і легітимації влади [168, с. 38].

Тобто, варто забезпечити *неупереджене* інституційне реформування, що ґрунтується на об'єктивній потребі змін. Також критерієм демократичних

інституційних змін має бути підтримання інституційної *багатоманітності* через складність прогнозування, які саме інститути стануть ефективними в майбутньому через інституційну невизначеність.

Тобто, згідно з таким визначенням важливо дотримуватись правил, що управляють процесом зміни правил [627] та підтримувати договірні відносини шляхом гарантій виконання контрактів, оскільки це сприяє зменшенню невизначеності угод, відстоюванню реальних прав та зобов'язань сторін [46].

Своєю чергою контрактний характер інституційних відносин ґрунтується на здатності суспільства формувати соціальний капітал. Він визначається як «певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним» [242, с. 28] або усі соціальні надбання (структури та норми та навички діяльності), які примножують міру солідарності в суспільстві [506]. «Нездатність співпрацювати для загального добра» Р. Патнам вважає основною перешкодою демократії [378, с. 209].

Досягнення інституційної рівноваги можливе, за В. Полтеровичем, шляхом індивідуальних преференцій, санкцій за недотримання та ефекту координації. У першому разі йдеться про співпадіння ціннісних індивідуальних установок із встановленими правилами. У другому – функціональну законодавчу базу і судову систему. Останній ґрунтується на принципі більшості: чим більша кількість людей слідує певним нормам, тим вигідніше їх дотримуватись [390, с. 9]. Тобто, здатність забезпечити валідність та дієвість правил свідчить про наявність передумов підтримки встановленого інституційного порядку.

Реалізації нормативної стабільності сприяє впровадженню організаційних гарантій принципів правової держави, зокрема *верховенства права*. В інституційному вимірі його сутність полягає у відсутності зловживань та політичного трактування законів, запобіганні конфліктам, уникнення ситуацій коли «демократична форма правління може породжувати законодавчі потвори» [546, с. 481]. Тобто, нормативна стабільність в умовах демократії покликана

забезпечити її деполітизованість, неупередженість, повагу до законності з боку представників політичної еліти та суспільства

Механізм ефекту координації докладніше розкривається тим фактом, що кожна норма, яка виявляється пов'язаною з багатьма іншими правилами. Підпорядковуючись ефекту ланцюгової реакції, стимульований напрям змін буде розвиватись «по інерції». Тому відмова від підпорядкування цій нормі спричинить низку інших змін, а отже, і великі витрати.

Із цього твердження можна зробити висновок що *інерційність* політичних інститутів сприяє цілісності та узгодженості змін різних рівнів інституційної системи, а також дотримання єдиної стратегії реформування. Також інерційність інституційного розвитку забезпечує відсутність соціокультурних розривів (спадковість) інституційної системи, Неформальні інститути є більш інертними, а тому і стійкішими до дестабілізаційних впливів.

Також особливістю інституційної системи, що її стабілізує є здатність накопичувати певні імпульси. Це так званий кумулятивний ефект політичних інститутів. Розробці поняття «кумулятивна причинність» присвячені праці Т. Веблена, який розглядає її як причинну взаємодію численних феноменів, що підсилюють один одного, не лінійні причинно-наслідкові, а функціональні зв'язки та взаємозалежності, зворотна та побічна дія певних чинників, цілепокладання та соціально-психологічні детермінанти [50]. Термін «кругова причинність» із близьким значенням використовує і Г. Мюрдаль [334].

Дослідники використовували поняття кумулятивного ефекту для пояснення регіональних розривів у розвитку і збільшення нерівності між країнами. В контексті нашого дослідження феномен кругової причинності сприяє розкриттю закономірностей взаємозалежності процесів інституційного розвитку, кумулятивного характеру змін та перспектив прискореного руху в певному напрямі.

Вважаємо, що інституційні зміни можуть бути поступовими чи дискретними. З позицій системної теорії змістом першого варіанту інституційної динаміки є зміна структури інституційної системи та характеру

взаємозв'язків між її елементами. Сутність поступових змін зводиться до безперервного відбору найбільш прийнятних форм та інституцій, їх удосконалення самою системою. Передумовою таких змін є насамперед система взаємозв'язків між інститутами. Як стверджує Г. Мюрдаль [605], завдяки процесу *взаємодії* уся система отримує імпульс до змін.

Зазвичай дискретній зміні інституційної системи передують інституційна криза, зумовлена зміною потреб та інтересів суб'єктів, формування нового рівня відносин, порушення оптимального балансу сил. За таких умов витрати на заміну існуючих правил знижуються. Криза стає причиною інституційного вакууму, коли попередні норми й правила ігноруються через неадекватність сучасним умовам, подвійних стандартів поведінки, активізації конкуренції між інституціями, особливого значення неформальних інститутів.

Формування нових правил може відбуватися шляхом імпорту зарубіжних зразків інституційної системи, зміни моделі інституційного будівництва, легалізації домінуючих неформальних правил.

Тобто, утвердження демократичних інститутів залежить від наявності в них ознак системності, сумісності між собою. Цю передумову назвемо *комплементарністю*. Це поняття акцентує увагу на взаємозв'язку, взаємообумовленості та доповнюваності систем. У науковій літературі інституційна комплементарність визначається як «взаємозв'язок окремих інститутів та їх груп у рамках інституціональної системи, що забезпечує її функціонування як єдиного комплексу» [298, с. 62]. Комплементарність інститутів означає посилення ефективності один одного і нездатність діяти окремо.

В. Липов виділяє два різновиди комплементарності: вертикальну (ієрархічну) та горизонтальну. Перша означає залежність від інститутів вищого рівня. Друга – наявність спільного принципу функціонування інститутів однієї групи, що також називають інституційним ізоморфізмом [298].

Отже, стабілізація інституційної системи відбувається завдяки взаємозалежності її елементів, природного тяжіння системи до самозбереження

і встановлення рівноваги. Комплементарність політичних інститутів зумовлює єдність системи, оскільки жоден з елементів не може забезпечити виконання її функцій окремо. Кумулятивність посилює ефект злагодженої роботи всіх організацій інституційної системи. Інерційність відповідає за рух системи у визначеному напрямі.

Демократична стабільність має доволі мінливий характер, але вона створює передумови для еволюції суспільства без істотних соціальних потрясінь. Тому невід'ємним елементом стабільності є інституційні зміни. Критерій демократичної динаміки – це встановлення інституційної рівноваги. Це вказує на необхідність наявності таких передумов як плюралізм та неупередженість. Плюралізм розуміється як багатоваріантність та багатовекторність інституційного розвитку, що дає змогу маневрувати в умовах інституційної невизначеності, коригувати обраний курс. Неупередженість означає відсутність суб'єктивних стимулів реформування, штучного впливу на інституційну динаміку в інтересах певних груп.

Тобто, найкращим варіантом інституційної динаміки є її *саморозвиток*. Він стає можливим за умови успішного вкорінення, природного походження та конгруентності правил. Перевагами саморозвитку є мінімізація наслідків інституційної невизначеності, забезпечення інерційності розвитку і досягнення кумулятивного ефекту [88].

Основним критерієм інституційних змін є їх *системний комплексний характер*, що сприятиме узгодженій, симетричній діяльності політичних організацій у майбутньому.

Нарешті важливою складовою динаміки політичної системи є взаємозв'язки між її елементами. Узагальнимо детермінанти процесу формування ефективних конструктивних взаємозв'язків між різними сферами поняттям «*передумови ізоморфізму*».

Теоретиками інституційного ізоморфізму П. Ді Маджіо та В. Пауел він визначається як процес трансформації і зближення політичних інститутів завдяки постійній взаємодії. Автори виділяють такі передумови інституційного

ізоморфізму, як «посилення взаємодії організацій; виникнення міжорганізаційних структур (союзів, об'єднань організацій); зростання рівня інформаційного навантаження на організації; ідентифікація організацією себе як частини організаційного поля, що сприяє їх активній взаємодії з іншими організаціями» [155, с. 73].

Ізоморфізм може здійснюватися декількома шляхами:

- внаслідок формального чи неформального тиску з боку інших інститутів-організацій;
- у наслідок виникнення проблем з легітимністю;
- шляхом наслідування зразків інших інститутів у разі невизначеності;
- внаслідок професіоналізації та спеціалізації інститутів у певній сфері для підвищення своєї ефективності.

Найвищий рівень інституційних взаємозв'язків становить система поділу влади, стримувань і противаг, розмежування повноважень вищих органів державної влади. На сьогодні принцип поділу влади не зводиться до взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілки влади. Процеси глобалізації, децентралізації, інформатизації зумовлюють особливу роль інститутів громадянського суспільства в системі стримувань і противаг. Однопартійна парламентська більшість дає змогу одній політичній силі повністю контролювати всю владну вертикаль. Це є запорукою ефективного впровадження єдиної стратегії розвитку. Натомість перешкодою узурпації влади є опозиція. У зв'язку з цим Г. Кречмер указував на виникнення нової лінії розподілу влади – між урядом та опозицією [270].

Тобто, сучасний поділ влади забезпечується не тільки формальним розмежуванням повноважень між виконавчою, законодавчою та судовою гілками, але й шляхом надання офіційного статусу опозиції, залученню громадського сектора до управління, децентралізації владних повноважень [76, 98].

На практиці вищі органи влади прагнуть до домінування та уникнення встановлених конституційних обмежень. Здебільшого це стосується інституту

президентства. Його вплив на перебіг політичних процесів залежить від складу парламентської більшості. Якщо більшість лояльна до президента, то він може призначити бажану кандидатуру на пост глави уряду, а також відправити його у відставку через законодавчий орган, навіть не маючи для цього відповідних конституційних повноважень. У такому разі прем'єр-міністр може змінюватись декілька разів. Так у Франції за 7, а згодом за 5 років своєї каденції президенти звільняли глав урядів із посади двічі або тричі [399]. Ситуація когабітації [301] (відсутність у глави держави підтримки парламентської більшості) зумовлює домінування прем'єр-міністра.

Зазвичай незалежно від розстановки сил у парламенті, президенти застосовують політичні технології для формування лояльної коаліційної більшості – ведуть переговори з депутатами щодо підтримки його програм і законодавчих ініціатив в обмін на патронаж. В умовах слабкої фракційної дисципліни глава держави цілком може створити штучну пропрезидентську більшість за рахунок представників різних партій.

Американські спеціалісти з конституційного права до механізмів тиску президента на парламент відносять право вето. Навіть загрозою його застосування глава держави впливає на законодавців, вказуючи на власні пріоритетні політичні рішення, демонструючи своє ставлення до законопроєкту [489]. У процесі промульгації законів президенти можуть застосовувати так зване «приховане ветування, порушуючи встановлені конституційні терміни оприлюднення закону.

Здебільшого глава держави може застосувати так зване «кишенькове вето», ветуючи законопроєкт впродовж терміну його промульгації. Приміром, у США схвалений Конгресом в останні десять днів до закінчення сесії законопроєкт не вступає в силу, якщо в термін, необхідний для його підписання сесія Конгресу не відбувається. Тоді президент може не підписувати і не повертати законопроєкт на розгляд [626]. Завдяки цьому виду вето президент впливає на перебіг політичних подій, не просуваючи законопроєкти, які він не підтримує, що посилює його позиції у політичному полі.

Елемент політичного впливу глави держави містить його право на розпуск парламенту, що є типовою нормою для змішаних республік. Її застосування передбачає низку обмежень як щодо повноважень президента, так і щодо характеристик політичної системи. Зокрема, розпускати парламент не можна в умовах режиму надзвичайного стану. Часто обмежується кількість і терміни застосування права на розпуск парламенту. Так, може заборонятись розпуск законодавчого органу, якщо з моменту його обрання ще не минуло, у різних країнах, від шести місяців до року або наприкінці каденції президента. Також існують обмеження щодо підстав розпуску. Наприклад, австрійський парламент не може бути розпущений двічі поспіль з однієї й тієї ж причини. У багатьох державах для розпуску парламенту необхідна згода інших органів влади [150].

Водночас – в умовах сталого законодавства, ускладнення політичних процесів пріоритетне значення в системі органів державної влади надається виконавчій гілці. Це зумовлено необхідністю ефективного управління. Адже виконавчі органи влади розпоряджаються значними фінансовими, економічними та організаційними ресурсами. Їх призначення зводиться до сприяння точному і неухильному виконанню законів, кадрового забезпечення чиновницького, дипломатичного і консульського апарата, ухвалення підзаконних актів, здійснення права законодавчої ініціативи, вирішення бюджетних питань. В умовах надзвичайного стану виконавчі структури перебирають на себе значно більші повноваження [73,87].

У зв'язку з цим виникає потреба забезпечення *гарантій проти зловживань*. Останні можуть виникати в сфері функціонування силових структур, які задля національної безпеки розширюють свої повноваження, звужуючи водночас індивідуальні свободи громадян. Прикладом тут може бути антитерористичне законодавство.

Основною передумовою демократичного поділу влади вважаємо *професійність* уряду, що досягається завдяки дотриманню паритету між політичною і бюрократичною частиною бюрократії. Представники уряду,

обрані за квотою певної партії, прагнуть реалізувати передвиборчі програми і вплинути на усвідомлений вибір громадян в наступну виборчу кампанію, забезпечуючи зв'язок з електоратом [208, с. 284]. Натомість професійні чиновники становлять основу для фахового неупередженого стабільного виконання адміністративних функцій, упереджуючи політичні конфлікти між вищими державними органами, необґрунтовані відставки уряду із політичних міркувань.

Також конституційними механізмами *контролю* за діяльністю виконавчих органів є інститут політичної відповідальності (звітності) уряду перед парламентом або президентом, процедура виборів, яка передбачає схвалення електоратом певного політичного курсу.

Отже, *розмежування повноважень* між складовими політичної системи включає не тільки визначення конституційного статусу певного інституту, але й децентралізація, залучення інститутів громадянського суспільства до управління.

Другим рівнем взаємодії вважаємо взаємовплив різних складових Конституювання інституційної системи відбувається через утвердження певного типу політичної системи, структури органів державної влади.

Кожна із проаналізованих у попередньому розділі модель має свої переваги в контексті виділених ізоморфних передумов. Президентство робить акцент на автономності та спеціалізації інститутів, напівпрезидентство – на балансуванні інституційних відносин, парламентаризм – на гнучкості та консенсусі. Тому можемо припустити, що на вибір моделі інституційного дизайну може вплинути виділення найгостріших суперечностей демократизації.

Сказане не означає, що інституційний дизайн може бути виділений довільно. Тому справедливим виглядає твердження, що «творці нової держави не можуть починати з чистого листка й на власний розсуд вибирати ключові характеристики інституційного дизайну» [473, с. 75].

Так само не може бути єдино прийнятної моделі партійної чи виборчої системи. Приміром, стабільна на перший погляд двопартійність може

призвести до інституційної кризи в зв'язку із прагненням меншин, усунутих від політичної конкуренції та впливу на владу, змінити правила гри. Натомість існують приклади тривалої стабільності багатопартійних систем в умовах гострих культурних, етнічних, релігійних і мовних розламів [296, с. 7].

Справедливо це й для виборчих систем. Мажоритаризм робить акцент на представництво в парламенті місцевих громад, забезпечення взаємозв'язку між депутатом та регіоном, але може посилювати напруженість у суспільстві, спотворювати волю виборців. Пропорційність адекватніше представляє інтереси різних суспільних груп, забезпечує партійну та ідеологічну структуру парламенту, однак сприяє коаліційності та нестабільності урядів.

Крім того жодна система підрахунку голосів не дає змогу уникнути певної похибки та «диспропорційного представництва». Про цю небезпеку застерігав ще французький просвітитель М. Кондорсе, який сформулював сутність виборчого парадоксу неможливості ухвалення узгодженого колективного рішення: існує ймовірність того, що буде ухвалено рішення, яке не підтримує жодний учасник процесу його ухвалення [249].

Сучасне звучання проблеми диспропорційного представництва представлене дослідженнями К. Ерроу та його теоремою про неможливість послідовної демократії [170], М. Балінського та П. Янга, які математично довели неможливість розподілення мандатів у повній відповідності до волевиявлення виборців («теорема Янга–Балінського») [637], «теоремою Гіббарда–Саттерсвайта» вказує на небезпеку стратегічного голосування за наявності трьох і більше альтернатив за будь-яких виборчих систем [3].

Попри це інститут виборів відіграє важливу роль як організаційне вираження передумов змінюваності та конкурентності інституційної системи. Його роль полягає в забезпеченні справедливого представництва інтересів різних соціальних груп, формування вищих органів державної влади, політичному структуруванню.

Тому виборча інженерія має базуватись насамперед на суспільно-політичних особливостях. Так англо-саксонські політичні системи характеризуються відносною ідейною однорідністю та згодою щодо більшості питань суспільно-політичного розвитку. Це зумовило встановлення мажоритарної системи виборів. Континентально-європейські країни в зв'язку з їх гетерогенністю встановлюють пропорційну систему виборів. Зважаючи на ці аргументи обґрунтованою для України є пропорційна модель виборчої системи.

У політичній науці існує декілька закономірностей зв'язку елементів інституційного дизайну. По-перше, характер функціонування системи державних інститутів від типу партійної системи. Особливо це твердження справедливе щодо парламентарних та напівпрезидентських форм правління, ефективність яких на пряму залежить від стабільної та сильної партійної системи [450]. Двопартійна система сприяє стабільності парламенту та уряду. Багатопартійність створює передумови коаліційного уряду та ситуативної парламентської більшості.

По-друге, взаємозалежність системи органів державної влади, партій та виборів. Вибори є мінімальним критерієм демократизації. Вони визначають як персональний склад, так і стратегічні напрями діяльності органів державної влади шляхом голосування за іміджі й партійні програми [411, с. 38], забезпечують рекрутування правлячої еліти, безпосередній громадський контроль за діяльністю суб'єктів політики, не продовжуючи термін каденції тих, хто не виправдав сподівань [546, с. 38], сприяють делегуванню владних повноважень народу [509], раціоналізації політичних конфліктів, раціонально-легального типу легітимації влади.

Вибори не можна віднести до жодної з класичних гілок влади, проте вони тісно пов'язані із кожною з них шляхом прямого чи опосередкованого формування персонального складу інститутів, визначення політико-ідеологічного спрямування державного курсу. Тому інститут виборів відносять до так званої «установчої влади», що становить окрему владну вертикаль [469].

Однак, за влучним висловом Дж. Сарторі, виборча система – інститут, яким легко маніпулювати [450]. Це пов'язано з тим, що виборче законодавство має схвалити проста більшість від складу представницького органу на противагу тривалості й складності конституційного процесу. Тому варто з особливою обережністю ставитись до змін виборчих законів, уникаючи перманентного реформування його окремих деталей. Вони можуть свідчити про спроби маніпулювання результатами виборів і є загалом недоцільними з огляду на необхідність відпрацювання порядку і процедури виборчого процесу, організації волевиявлення громадян.

Тому демократичний характер виборів покликані забезпечити самі органи державної влади, особливо виконавчі, шляхом формалізації виборчого процесу, забезпечення його відкритості, рівноправності всіх учасників, свободи вибору. Без цього інститут виборів швидко де легітимізується і перетворюється на формальність, імітацію демократії. При цьому майже не існує конституційно-правових гарантій проти застосування «адміністративного ресурсу» через об'єктивний вплив виконавчих органів влади на виборчий процес. Його можна попередити лише завдяки формуванню морально-політичних перешкод [411], забезпечення ефективного судового контролю виборчого процесу.

Взаємозв'язок партійної та виборчої системи розкривають закони М. Дюверже: мажоритарна система в один тур сприяє двопартійності, мажоритарна система в два тури – багатопартійній системі численних, гнучких, незалежних і щодо стабільних партій, пропорційність виборів – багатопартійності з негнучкими, незалежними і стабільними партіями [163].

Виборча інженерія як складова інституційного дизайну передбачає визначення порядку утворення виборчих округів, органу адміністративного контролю за виборчим процесом, наявності та розміру прохідного бар'єра, системи підрахунку голосів та розподілу мандатів. Кожен із цих показників може істотно впливати на результати виборів. Так явище виборчої геометрії та застосування технології «джеррімендерінгу» свідчить про можливість маніпулювати межами виборчих округів в інтересах певної політичної сили

завдяки різній площі округу та кількості виборців, компактному проживанні на території округу симпатиків певної партії або національних меншин. Тому важливо упередити появу «саламандри» запровадивши раціональні принципи формування округів та створивши перешкоди для їх довільної безпідставної зміни.

Вибір того чи іншого методу розподілу мандатів може сприяти зміцненню позицій лідерів (метод Імперіалі, метод д'Ондрта) або навпаки – партіям із низькими результатами (метод Сен-Ланге, датський метод) [530]. При цьому будь-який метод квот, що полягає в діленні голосів за партію на попередньо встановлену квоту, об'єктивно передбачає наявність нерозподілених мандатів через дробові значення в результатах підрахунків та розподілі мандатів партій, що не подолали виборчий бар'єр. У цьому разі перед законодавцем постає дилема: посилити впливовість домінуючих у парламенті партій, посиливши стабільність та ефективність останнього, або стимулювати конкуренцію всередині законодавчого органу.

Для досягнення цілей стабілізації структури парламенту існує інститут компенсаційних мандатів, що забезпечує відсоток гарантованих місць представницького органу для лідерів виборів. Його зворотним боком є посилення партійного домінування. Сумнозвісним прикладом застосування компенсаційних мандатів є Закон Ачербо часів фашистської Італії, який встановлював для переможця виборів квоту в 66 % місць в парламенті.

Тобто, виборчі квоти також мають бути захищені від кон'юктурної зміни та враховувати факт наявності диспропорції з метою попередження спотворення волі виборців.

Випробуваним методом структурування парламенту та зміцнення інституту партії є встановлення виборчого *бар'єра*. Водночас його рівень теж має отримати належне обґрунтування з погляду доцільності. Адже чим вищий виборчий бар'єр, тим більше голосів виборців не будуть враховані, а мандати перерозподіляться на користь лідерів виборчих перегонів. Це послаблює конкуренцію між партіями, звужує можливості для приходу до влади нових

політичних сил, зумовлюючи стратегічне голосування, коли виборці не підтримують потенційно непрохідні політичні сили.

Основним суб'єктом виборчого процесу вважають інститут політичних партій. У демократичному суспільстві партії забезпечують механізм політичної відповідальності, добору політичної еліти, пом'якшення соціальних суперечностей, взаємозв'язку державних та недержавних інститутів, представництва інтересів різних соціальних груп.

Третій рівень взаємодії – це співпраця місцевих та центральних органів влади. Сучасною тенденцією такої взаємодії є *децентралізація*, що розуміється як процес «делегування повноважень центральним урядом на місцевий рівень для оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації специфічних регіонально-локальних програм» [132, с. 152–153].

Процеси децентралізації істотно сприяють демократизації шляхом формування соціального капіталу через безпосередні контакти між представниками влади та громадськості, інтересу громадян до місцевих проблем і результатів діяльності органів місцевого самоврядування. Тому відносимо місцевий рівень підтримки інститутів демократії до пріоритетних [78].

У низці нормативних документів, зокрема Європейській Хартії місцевого самоврядування [171] та Всесвітній Декларації місцевого самоврядування [64], визначено основоположні принципи функціонування інституту місцевого самоврядування. Це його автономія як свободу для здійснення ініціатив у межах своїх повноважень, зокрема можливість самостійно визначати внутрішню структуру у відповідності до місцевих потреб, володіти та розпоряджатись власними фінансами для забезпечення їх функцій та повноважень [171, ст. 9]. Також це обов'язок місцевих органів влади вести справи в інтересах місцевої громади, нести відповідальність за прийняті рішення і порядок їх обрання і періодичної зміни на вільних рівноправних загальних виборах.

Реалізація згаданих принципів набуває різних форм в умовах англосаксонської та континентальної політичних систем. Вони демонструють дві основні організаційні моделі місцевого самоврядування. *Перша* відрізняється значною автономією органів місцевого самоврядування від державної влади, що виявляється у відсутності представників центральної влади на місцях, виборністю ряду посадових осіб місцевого самоврядування територіальною громадою. Натомість *континентальна модель* характеризується наявністю органів місцевого управління з вертикальною підпорядкованістю, дещо більшим ступенем централізованості, наявністю прямого контролю центральних інститутів за діяльністю органів місцевого самоврядування. На практиці відбувається змішування цих двох моделей, залежно від особливостей конкретної політичної системи, з метою адекватного представлення місцевих та регіональних інтересів, здійснення ефективного управління на місцях.

Важливим елементом місцевого самоврядування є органи самоорганізації населення, що вважаються формою безпосередньої демократії. У розвинутих державах існує практика наділення їх не тільки господарськими, але й нормативними функціями, надання їм статусу «суб'єкта адміністративно-правових відносин та юридичної особи» [339, с. 49]. Такий підхід забезпечує їх автономність від державних інститутів, сприяє реалізації принципу народовладдя на місцевому рівні.

Тобто, взаємодія центральних та місцевих інститутів зводиться до двох складових: наявність місцевих представників центральних органів та самоорганізованих інститутів, що управляються громадськістю. У першому разі мають місце відносини вертикального підпорядкування, у другому – горизонтального, оскільки органи самоорганізації є частиною громадянського суспільства, а не держави.

З метою захисту проголошених принципів, сприяння підвищенню організаційного та функціонального рівня інститутів самоврядування, розширенню участі громадян в місцевому самоуправлінні створюються

міжнародні організації органів місцевого самоврядування, зокрема Міжнародний Союз місцевих влад, Всесвітня Федерація споріднених міст. Ці організації покликані впливати на взаєморозуміння й співробітництво між народами, досягнення расової, культурної, релігійної терпимості шляхом зближення міст, забезпечення рівноправності між міськими або регіональними радами всіх країн.

Загалом механізм впливу державних інститутів на місцеві органи зводиться до формально-юридичного регулювання шляхом ухвалення законів, що регламентують діяльність останніх у різних галузях. Інші заходи спрямовані на надання автономності інституту місцевого самоврядування з метою передачі їм повноважень з ефективного управління місцевими справами.

Четвертий рівень передбачає взаємозв'язки державних і громадських органів. Теоретичне обґрунтування відносини між державними та громадськими інститутами отримують в межах двох підходів – неокорпоративізму та плюралізму. Перший зводиться до формальних консультацій між основними групами інтересів і державою, пряму участь в процесі ухвалення рішень під патронатом держави [541]. Він частіше практикується в західноєвропейських країнах і ґрунтується на ідеології політичних сил соціал-демократичного спрямування. Інструментом співпраці в цьому разі виступають соціальні угоди. Його також називають соціальним партнерством або трипартизмом. Партнерський характер держави і громадянського суспільства зумовлений наданням взаємних послуг. Держава надає конкретним організаціям можливість впливу на ухвалення політичних рішень та забезпечує підтримку. Громадські інститути сприяють реалізації владних рішень, формування в населення лояльності до органів влади, виконання деяких функцій соціального захисту.

Варто зауважити, що ця модель не позбавлена вад. За незрілості інститутів громадянського виникає загроза контролю державних інститутів за громадськими. Очевидно, що держава взаємодіє тільки з найвпливовішими організаціями. У такий спосіб вони отримують певні привілеї, а інші організації

виявляються усунутими від участі в управлінні.

Плюралістична модель [468] ґрунтується на конкуренції різноманітних груп інтересів, що забезпечують зовнішній вплив на управління. Вона притаманна країнам англо-саксонського типу політичної системи. Її слабкою стороною є потенційна соціальна конфліктність, суперництво громадських інститутів, радикалізація суспільних настроїв.

На сьогодні в розвинутих демократіях спостерігається тенденція розширення ролі громадянського суспільства, що свідомо стимулюється в процесі управління на засадах парадигм «мобілізації ресурсів» у США та «нових соціальних рухів» у Західній Європі [222; 445]. Вони передбачають передачу частини адміністративних і регулятивних повноважень органам самоврядування та бізнесу, залучення громадськості до розроблення політичних рішень, посилення громадського контролю за владою.

Помітною є тенденція зростання ролі лобізму, що представляють інтереси багатоманітних соціальних груп шляхом легального тиску груп інтересів на ухвалення політичних рішень, конвенційної політичної участі зацікавлених груп та професійних фахівців конкретної галузі, забезпечення ефективного взаємозв'язку між державними та громадськими інститутами і поступово витісняють політичні партії. Дослідники констатують дедалі зростаючий вплив груп тиску на політичні партії і представницькі установи [30].

Демократичний характер взаємодії цих інститутів із державними органами забезпечується завдяки конкуренції між ними, глибокій і різнобічній аргументації своєї позиції, їх інституціоналізованості, що дає змогу контролювати лобістів та забезпечувати їх відповідальність. Політико-правова практика взаємодії держави та лобістських груп виробила усталені процедури, затверджені в спеціальних законах. Це характерно насамперед країнам англосаксонського типу політичної системи. Приміром, у США обов'язковою є державна реєстрація лобістських організацій та щорічне звітування про свою діяльність.

У Великобританії лобіювання включене в офіційну процедуру розгляду законопроекту: зацікавлені групи вносять так званий «зелений документ» – власні пропозиції предмета законотворчості, в процесі обговорення створюється «білий документ», який лягає в основу законопроекту [343].

В європейських державах найчастіше відсутні прямі вказівки щодо лобіювання, на них розповсюджуються загальні норми взаємодії держави і громадянського суспільства, що передбачають вплив на владу шляхом участі в роботі комітетів парламенту. У Конституції Німеччини лобіювання здійснюється на основі положення «Про реєстрацію союзів та їх представників у Бундестазі» [343].

У Австрії та Голландії інституціоналізація лобізму забезпечується спеціально створений консультативно-дорадчий орган, який контролює основні напрями лобістської діяльності і виконує функцію арбітражу в законодавчому процесі [343].

Загалом нормативні документи регламентації лобізму визначають конвенційні форми тиску на владу – інформування представників органів державної влади щодо інтересів соціальних груп, пріоритетів громадської думки та потенційних наслідків ухвалення політичного рішення, виступи в засобах масової інформації, участь в обговоренні законопроектів, діяльності міжнародних, парламентських, урядових комісій, просування кандидатів на певні посади, активізація громадськості на підтримку або проти дій органів державної влади шляхом організації масових заходів, збирання підписів, підписання петицій, оприлюднення власних досліджень, публікацій, висновків, звітів.

Практика зарубіжних держав доводить, що партнерська взаємодія в трикутнику держава-громадянське суспільство-індивід, договірний характер їх відносин, передача частини державних функцій, зокрема надання адміністративних послуг позитивно впливає на всі складові суспільства, сприяє консенсусу та саморегульованості низки соціальних суперечностей. Неурядові організації здатні гідно конкурувати з державними, завдяки чому останні

еволюційним шляхом передають свої повноваження на основі принципу економічної доцільності. У такий спосіб еволюційним шляхом на основі законів ринкової економіки відбувається заміна адміністративних інститутів громадськими. Обґрунтуванням цього твердження слугує досвід реалізації проєкту «Нові моделі управління в ЄС», що охоплює укладання добровільних неформальних угод, розроблення стандартів, регулятивних агентств, інформаційного регулювання, визначення критеріїв експертної оцінки, конкуренції політичних курсів [173].

Традиційно основним елементом взаємозв'язку держави і громадянського суспільства вважається політична партія. В системі цих зв'язків можемо виокремити дві сторони. Це по-перше, участь позапарламентських партій у розробці та попередньому розгляді законопроєктів. По-друге, комунікації між представниками партії та виборцями, зокрема на місцевому рівні. Їх особливістю в умовах демократії вважаємо конструктивність співпраці та симетричність комунікацій.

Складною дилемою забезпечення дієвості та неупередженості інститутів громадянського суспільства є державне фінансування партій громадських організацій. Так, державна фінансова допомога може оптимізувати діяльність громадських організацій, однак звужує їхню автономність, здатність незаангажовано контролювати дії влади.

Історично масові політичні партії спирались у фінансовому забезпеченні на *членські внески*. Це знайшло відображення в Керівних принципах Венеційської комісії з правового регулювання діяльності політичних партій, де зазначається правомірність отримання партіями членських внесків як законного джерела фінансування, якщо розмір внесків не є перешкодою для вступу до лав партії і не порушує встановлені законодавством обмеження на обсяг пожертвувань [238].

На сьогодні існує низка альтернативних методів фінансування партії. Приміром, відомою є практика розподілу податків виборців на користь тих партій, громадських, благодійних та релігійних організацій, які вони самі

обирають (відсоткова філантропія) [542]. Такий механізм може реалізуватись опосередковано через громадські організації (фінансування Лейбористської партії Великобританії тред-юніонами, партій, що, захищають інтереси пенсіонерів, профспілками Італії). Також фінансування громадських організацій може здійснюватись на основі соціального замовлення, соціального підприємництва та конкурсів виконавчих або місцевих органів.

Державне фінансування партій було започатковане країнами Латинської Америки в 1950-х роках. Його перевагами вважаються незалежність від великих приватних донорів, прозорість звітності партій, рівність можливостей для участі у виборчих кампаніях, стабільність у діяльності завдяки постійному рівню доходів [174; 273; 293; 499]. Водночас державне фінансування об'єктивно знижує роль у прийнятті рішень пересічних членів партії, збільшує залежність партії від держави, ускладнює виникнення нових політичних партій, що поступаються фінансовими можливостями вже існуючим [261].

У європейських державах компроміс щодо державного фінансування ґрунтується на визнанні його об'єктивної необхідності і визначенні загальних правил і принципів, зокрема «встановлення обґрунтованого співвідношення між державним і приватним фінансуванням (на думку експертів такою є пропорція в 45 % – держава; 45 % – юридичні особи; 10 % – фізичні особи [499]); зрозумілі процедури справедливих критеріїв отримання державного фінансування партіями; жорсткі обмеження приватних пожертв; унормування максимального обсягу виборчого фонду; відкритість фінансової звітності партій; наявність незаангажованого контролюючого органу та адекватні санкції для порушників встановлених норм» [172].

На практиці ці принципи забезпечуються шляхом законодавчого встановлення лімітів витрат і внесків, обов'язкове оприлюднення інформації про розмір внеску та донора, заборони окремих видів внесків зокрема, пожертв від бізнесових корпорацій, профспілок або закордонних організацій та іноземних громадян, податкових пільг для заохочення пожертв, непрямих

субсидій, надання послуг та обладнання партіям та кандидатам безоплатно, або за зниженою ціною [358].

Узагальнити демократичний характер фінансування можемо завдяки критеріям відкритості для виборців, гласності оцінки кандидатів на отримання фінансової допомоги, прозорості процесу подання й розгляду заявок, конкурентності між кандидатами на основі загальних критеріїв. Також слід зауважити, що державне фінансування має сприйматися як додаткові можливості для громадських організацій.

Транспарентність покликані забезпечити ЗМІ, що в такий спосіб ЗМІ оптимізують функціонування багатьох інших інститутів, зокрема забезпечують зв'язок органів державної влади, партій, громадських організацій із населенням.

Також ЗМІ в сучасному світі можуть бути розглянуті як засіб зняття соціальної напруженості та конвенційної політичної участі. Так, набуло поширення явище підписання Інтернет-петицій, «слактивізм», що є по-суті механізмом пасивного протесту через соціальні мережі, висловлення претензій до влади без відкритого протистояння, індикатором наявних суспільних проблем.

П'ятий рівень взаємодії визначаємо як узгодженість складових окремого інституту, його формальних і неформальних аспектів. На думку інституціоналістів пріоритетного значення в умовах демократії набувають формальні інститути. Однак ефективність їх функціонування істотно залежить від наявності демократичних передумов підтримання неформального характеру, що покликані забезпечити спадковість політичного процесу долаючи нормативну інфляцію, ліквідуючи прогалини в законодавстві, пристосовуючи функціонування офіційних організацій до багатоманітних випадків політичної практики. Загалом неформальні інститути доповнюють формальні та визначають характер взаємозв'язків елементів інституційної системи.

Приміром, на стабільність, структурування та здатність адекватно представляти інтереси різних соціальних груп істотно впливає фракційна дисципліна. Дисципліна фракції покликана забезпечити консолідоване

голосування, відповідальність за партійний курс та результати депутатського голосування, упередити деструктивну неформальну практику логролінгу. Вона ґрунтується насамперед на неправових домовленостях, політичних санкціях щодо порушників, що здійснюються безпосередньо партійним апаратом. Коаліційні угоди існують для узгодження низки процесуальних аспектів парламентської діяльності. Партійна демократія забезпечує довіру до інституту політичної партії, рекрутування політичної еліти, інституціоналізовану політичну участь. Соціальний капітал є основою громадянського контролю за владою, довірчих і взаємовигідних стосунків між різними елементами політичної системи, засновані на співпричетності до певних значимих проблем та усвідомленні власної ролі в її розв'язанні.

Загалом до основних ізоморфних передумов демократизації відносимо обмеженість, спеціалізацію, конкуренцію, транспарентність. Ці чинники стають визначальними в забезпеченні конструктивної взаємодії на всіх рівнях суспільного розвитку.

Обмеженість означає відсутність верховного суб'єкта взаємовідносин, розпорошення функцій, гарантії проти узурпації влади, концентрації владних повноважень. В класичному розумінні обмеженість забезпечується завдяки системі стримувань і противаг. Однак вона передбачає не тільки нормативно-правові рамки функціонування інститутів, але й неформальні правила у вертикальних та горизонтальних комунікаціях між інститутами. Передумови ізоморфізму включають *конкуренцію* між інститутами, *вузької спеціалізації*.

Отже, демократичну інституційну динаміку варто розуміти як здатність до постійного саморозвитку демократичних інститутів за непорушності конституційно-правового режиму загалом, формування відкритих формальних процедур та правил політичної взаємодії на засадах партнерських контрактних відносин, високого рівня довіри

Для наочності представимо отримані результати у вигляді таблиці (див. таблицю 3.1.1).

Таблиця 3.1.1. «Система передумов підтримання демократизації»

<i>Стабілізаційні</i>	<i>Динамічні</i>	<i>Ізоморфні</i>
Комплементарність	Плюралізм	Спеціалізація
Кумулятивність	Неупередженість	Партнерство
Інерційність	Транспарентність	Конкурентність

Складено автором

У підсумку визначимо структуру інституційних передумов підтримання демократизації. Вони включають:

Стабілізаційні (сприяють збереженню базових характеристик політичної системи завдяки встановленню інституційної рівноваги):

- наявність передумов сумісності політичних інститутів, їх відповідності єдиній моделі інституційного дизайну (комплементарність);
- здатність політичних інститутів посилювати ефективність одне одного (кумулятивність);
- схильність інститутів підтримувати сформований вектор інституційного розвитку (інерційність);

Динамічні (забезпечують адаптацію інституційної системи до змін зовнішнього середовища):

- Підтримання багатоманітності інституційних правил та варіантів ухвалення політичних рішень (плюралізм);
- Прогресивний ініціатор інституційних змін (неупередженість).

Ізоморфні (забезпечують розвиток інституційної системи через її внутрішні й зовнішні взаємозв'язки) передумови:

- Раціональну систему стримувань і противаг, чітке розмежування повноважень між інститутами, відносна автономність кожної інституційної сфери (спеціалізація);
- Усвідомлення взаємопов'язаності елементів, встановлення довірчих стосунків на основі соціального капіталу та договірних відносин (партнерство);

- Прозорість для громадськості та відкритість внутрішніх інституційних комунікацій (транспарентність);
- Витіснення менш ефективних інститутів у процесі їх взаємодії (конкурентність).

3.2. Специфіка інституційних змін в Україні

В Україні наявні чинники, які перешкоджають як становленню демократії, так і становленню авторитаризму. Вирішальною детермінантою уповільнення демократизації можна назвати невиконання завдання зміни еліти. До деструктивних чинників переходу до авторитаризму К. Сарбаш відносить фрагментованість еліти, ідейні розколи в суспільстві, низький рівень підтримки авторитарного режиму серед населення (не сформованість соціальної бази авторитаризму), прихований тиск над ЗМІ, але не контроль над ними, відсутність сильного апарата примусу та професійної бюрократії, геополітична ситуація тощо [447, с. 312–313].

За Т. Кузьо на стабільність гібридного режиму в Україні впливають низька довіра суспільства до влади, монополізація влади політичною елітою, авторитарні тенденції (корупція, патронаж, погрози в бік незалежних ЗМІ), залежна партійна система, фінансова скупість, багатовекторність зовнішньої політики, безвідповідальність еліт [587, р. 102].

На перший погляд інституційна система України перебуває на стадії інтенсивних змін і ніяк не може досягти стабільності. Однак детальний аналіз стабілізаційних процесів свідчить про їх гібридний характер. Згідно з висновками науковців вітчизняна інституційна система стабілізувалась, попри низку дисфункціональних наслідків становлення нових інститутів. За В. Полтеровичем можливі ситуації атрофії і переродження інституту; активізація альтернативних інститутів і їх відторгнення; інституціональний конфлікт; інституціональні пастки і гістерезис [390, с. 6].

В Україні спостерігаються всі названі явища. Конкретні приклади нестабільності інституційної системи можна проілюструвати фактами із розвитку інститутів парламентаризму, партії, виборів. Так, статус Верховної Ради неодноразово змінювався. І скликання парламенту почало роботу ще в радянські часи. Законодавство УРСР не відображало реальних завдань парламентаризму, тому відбувалось стихійне прилаштування Верховної Ради до нового статусу. Верховна Рада України II скликання змінювала свій конституційний статус двічі – спочатку згідно Конституційного договору, а згодом – Конституції України. Діяльність III скликання Верховної Ради України було пов'язане з так званою «парламентською революцією», коли ініційований Л. Кучмою в 2000 році референдум запропонував скорочення функцій парламенту та зменшення його ролі в політичному процесі. Верховна Рада IV скликання в грудні 2004 року впровадила конституційну реформу із посилення ролі парламенту і з 2006 року функціонувала в новому статусі. За Верховної Ради VI скликання відбулася реставрація президентсько-парламентської форми правління. А за VII скликання парламенту було повернуто парламентсько-президентську модель. Нарешті Верховна Рада України поточного складу зняла депутатську недоторканність. Тобто, тільки два скликання (V і VIII) Верховної Ради уникло змін свого конституційного статусу. Фактично зміни обсягу повноважень українського парламенту відбуваються внаслідок зіткнення інтересів основних політичних гравців, міжпартійної боротьби, популізму.

Нестабільність демонструє й процес структурування парламенту. Насамперед йдеться про конфігурацію правлячих коаліцій. Спочатку вони формувались ситуативно і мали пропрезидентську орієнтацію. Із затвердженням норми про обов'язковість формування коаліції, вона зазвичай створювалась за рахунок мажоритарників і включала мінімальну кількість депутатів, необхідну для голосування [51]. Саме в такий спосіб формувалась «партія влади». Приміром, у 2002 році завдяки представникам мажоритарних округів фракція «За єдину Україну» отримала більшість, посівши лише третє

місце за партійними списками. А в 2012 році мажоритарники забезпечили домінування Партії Регіонів, яка за пропорційною системою програла вибори опозиції.

Формування коаліцій відбувається непрозорими і непублічними методами, що виключає справедливе представництво та взаємозв'язок між депутатами та виборцями, адже останні ніяк не можуть вплинути на склад правлячої коаліції. Так, у 2006 році широка коаліція СПУ, КПУ і Партії регіонів виникла як наслідок розподілу державних «портфелів», оскільки останні підтримали кандидатуру О. Мороза на посаду Голови Верховної Ради. Конституційну більшість представники цих політичних сил сформували завдяки міжфракційним переходам окремих депутатів.

Чинником парламентської нестабільності є безперервні міжфракційні переходи. За підрахунками аналітиків із 1998 по 2019 рік було здійснено 1822 переходів 735 депутатів. Натомість тільки 58 % депутатів не змінювали фракції у цей часовий проміжок. Слід зазначити, що частіше в 2,2 разу переходять між фракціями мажоритарники. Також варто зауважити, що частота переходів залежить від нестабільної політичної ситуації. Так, 30 % фракційних переходів Верховної Ради четвертого скликання відбулось у 2005 році, а 90 % переходів сьомого скликання – у 2014 році. Рекордсменом із переходів є депутат, що змінював фракційну приналежність 15 разів. Натомість 2/3 народних обранців змінювали фракцію один раз чи двічі. Цікавим є факт того, що тривалість виконання своїх повноважень не впливає на частоту зміни фракції [271]. Ставлення до мотивів переходів виражає зневажливий медійний термін «тушка», яким позначають депутата, що переходить із фракції до фракції з корисливих міркувань, тому втратив свою «суб'єктність» [302, с. 34].

Доволі нестабільним є партійне структурування. За роки незалежності України Міністерством юстиції було зареєстровано 433 політичні сили [420]. Станом на 1 січня 2019 року в Україні було 352 політичні партії [420]. Цей показник рекордний для європейських держав. Водночас приголомшливі цифри щодо кількості партій зовсім не свідчать про їх роль у процесах демократизації

з огляду на формальність. Так у 2016 році Національне агентство запобігання корупції виявило 86 партій, відсутніх за адресою офіційної реєстрації, особу, яка зареєструвала 17 партій, а також громадян, на яких зареєстровано 5 і 10 партій [420].

22 % (78) із зареєстрованих з 1990 року політичних партій на сьогодні припинили діяльність [420, с. 5]. Чимало політичних сил мають співзвучні назви, обмежують свою активність кількома областями або навіть одним містом [420, с. 31]. Часто відбувається зміна назв партій, а не якісного складу і змісту їх діяльності. Так, на виборах 2014 року із попереднього складу парламенту тільки ВО «Батьківщина» не вдалась до ребрендингу. Інші представників старої еліти створили нові політичні проекти, слідуючи запиту суспільства на оновлення. У чотирьох перших скликаннях Верховної Ради без змін назви і конфігурації була представлена лише Комуністична партія України, але й вона втратила підтримку з 39 % до 5 % голосів [420, с. 219]. За результатами досліджень, серед відомих політичних партій, «Батьківщина», «Свобода», «Народна партія» та «Аграрна партія України» є партіями із відносно довгою історією своєї діяльності на політичній арені в Україні, які при цьому не вдавалися до ребрендингу принаймні останні три політичних цикли [420, с. 38].

У 2014-2016 роки з'явилась майже половина від нині зареєстрованих політичних партій. 39 партій у 2014 році; 79 – у 2015 році; 42 – у 2016 році [420]. До об'єктивних передумов посилення нестабільності партійного середовища можемо віднести необхідність заповнити нішу Партії регіонів та КПУ, а також самоорганізуватись для опору російській агресії, протидії сепаратизму, посилення патріотизму. Внаслідок цих обставин посилили свої позиції популістські політичні сили, виникли партії на основі громадських формувань учасників Майдану, АТО в складі добровольчих батальйонів («Правий сектор», партія «Національний корпус», «Національний рух «Державницька ініціатива Яроша» (ДІЯ)).

Водночас партійне структурування цього періоду зумовлене намаганням політичних еліт відмежуватись від дискредитованих політичних сил, задовольнити попит на «нові обличчя». В останньому разі партійна нестабільність тісно пов'язана з електоральною. Так, мінливість електоральних преференцій у порівнянні з 2012 роком, зросла вдвічі й склала 55,4 % [375, с. 13]. персональний склад Верховної Ради в 2014 році оновився на 56 % [496], а в 2019 – майже на 80 % [547]. Частка респондентів, які голосують на виборах за одну й ту ж саму політичну силу, зменшилася з 36 % до 13 %, а частка тих, хто кожного разу голосує незалежно від того, за кого голосував на попередніх виборах – зросла з 23 % до 37 %. Відносно більша частка (37 %) респондентів на кожних нових виборах робить свій вибір незалежно від того, за які політичні сили і представників якої ідеології вони голосували на попередніх виборах [420, с. 103].

Негативною рисою політичних партій в Україні є їхня нетривалість у часі. З одного боку це зумовлено слабкістю організаційної структури партій, відсутністю тривалого досвіду діяльності партій в умовах багатопартійності, нестабільною соціальною базою, неструктурованістю українського суспільства, аморфністю соціальних груп, мінливими преференціями виборців. Водночас іншою стороною партійної нестабільності є прагнення партійної еліти зняти із себе відповідальність за прорахунки на попередніх етапах політичної діяльності. З цією метою вони вдаються до технології ребрендингу, створюють нові політичні проекти та виділяють значні фінансові ресурси для їх популяризації, змінюють назву партії, створюють об'єднання партій.

Партійна нестабільність зумовлює нестійкість її ідеологічних позицій. Це перешкоджає формуванню суспільно-політичних цінностей суспільства. Мусимо погодитись з твердженням, що «передвиборні програми політичних партій загалом відрізняються низькою ідеологічною артикуляцією» [487, с. 64]. Крім цього партії доволно змінюють свої ідеологічні позиції, не дотримуються передвиборчих задекларованих позицій у подальшій політичній діяльності. Низька роль ідеологічної стабільності може бути обґрунтована фактами зміни

ідеологічних позицій після перемоги на виборах, об'єднання парламентських партій з «ідеологічними опонентами» у коаліції, голосування за законопроекти, які не відповідають задекларованим підходам. Як приклад можемо навести діяльність Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), яка затверджуючи в своїй назві та програмі ліве спрямування, з 1998 року відкрито виступала проти комуністів, а в 2006 році критикувала антикомуністичну політику. Суперечливим був шлях «Нашої України», яка декларувала в 2002 році помірковані націонал-демократичні позиції, у 2006 році висувала доволі радикальні пропозиції, у 2007 році критикувала за радикальність своїх політичних союзників («Блок Юлії Тимошенко»). Згадаємо і Партію регіонів, яка в період заснування орієнтувалась на середній клас, однак як правляча – у своїй політиці соціалістичні цінності (збільшення податків, державних соціальних гарантій) [487].

Відзначимо, що причинами ідеологічної нестабільності є не зміна зовнішнього середовища, а схильність партій до маневрування, залежністю партійної діяльності від фінансових впливів. Вона зумовлює виникнення неформального інституту – «партії влади». Вона визначається як «політична одиниця, що складається з прагматично орієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державних органів влади, засобів масової інформації, керівників з традиційних секторів економіки і сільського господарства, які усвідомлюють свої економічні й політичні інтереси» [56, с. 164].

Низько оцінюється роль ідеології і позапарламентськими партіями. Попри відносну доступність і незатратність розроблення програмно-проблемних пропозицій та пропагандистської діяльності, дуже мало політичних партій здійснюють виховну світоглядну функцію.

Особливо нестабільною на сьогодні є українська виборча система. Про це промовисто свідчать факти. Так, кожні вибори в Україні відбувались зі змінами до законодавства [237, с. 25]. Закон України «Про вибори народних депутатів» щоразу змінювався в рік виборів або за рік до них, що суперечить європейській

практиці. Його нові редакції датуються 1993, 1997, 2001, 2005, 2011, 2019 роками. Отже, жодна система виборів в Україні не існувала більше за один виборчий цикл. При цьому зміна законодавства завжди відбувалась напередодні виборів.

Як наслідок у вітчизняній практиці було випробувано основні виборчі моделі (мажоритарну, пропорційну, змішану). До 1997 року депутати обирались за мажоритарною системою. Згідно Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 24.09.1997 року [188] одна половина складу Верховної Ради обиралась за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних округах, інша – за пропорційною в багатомандатному окрузі з 4 % виборчим бар'єром, де результати визначались на основі «квоти Хейра» та «методу найбільших остач» [188]. У 2004 році було здійснено спробу перейти до суто пропорційної системи закритих списків в єдиному багатомандатному загальнодержавному окрузі [187]. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року повернув змішану виборчу систему, змінивши розмір виборчого бар'єра до 5 % [186].

У 2019 році було ухвалено Виборчий кодекс України, що запровадив пропорційну систему відкритих регіональних партійних списків. Вона була ще в 2010 році рекомендована Парламентською Асамблеєю Ради Європи [172], а також була анонсована коаліційною угодою парламентських партій у 2014 році як одна з вимог Революції Гідності, підтримувана громадськістю [498].

Як свідчить практика багатьох європейських держав (Польща, Швеція, Австрія, Бельгія, Фінляндія) [63], пропорційна виборча система з відкритими списками дає змогу поєднати сильні сторони класичних пропорційної та мажоритарної виборчих систем. Визнаними перевагами цієї системи виборів є гнучкість, адаптивність та ефективність. Їх забезпечує регіональний розподіл мандатів, отриманих списком партії, що змушує партійну верхівку залучати якомога більше представників того чи іншого регіону.

Водночас варто звернути увагу на формальний характер преференцій виборців. Приміром, у Норвегії більшість виборців не змінюють черговість

кандидатів у списках, оскільки щоб змінилось місце кандидата в списку, за це має проголосувати більше 50 % виборців, чого ніколи не траплялось на парламентських виборах [250]. Також вадами такої системи є формування «формальних» списків зі зрозумілим фаворитом та складність підрахунків голосів, що в умовах низької професійності членів виборчих комісій та політичної культури громадян становить загрозу зловживань [128].

Змінювались і окремі положення виборчого законодавства. Наприклад, внаслідок своєї недоцільності були виключені статті про наявність мінімального відсотка явки виборців (50 % і більше виборців на рівні округу) необхідного для визнання чинності голосування, про отримання «абсолютної більшості» голосів учасників голосування і не менше 25 % від внесених до списків округу виборців, оскільки вони робили виборчий процес не результативним.

Позитивно слід оцінити зміни, що торкалися розширення демократичних принципів виборчого процесу: створення умов для вільного формування виборцями своєї волі та її реалізації під час голосування, заборону використання насильства, погроз, підкупів, обману тощо [187].

Водночас здебільшого мотивом змін до виборчих законів було прагнення політичних еліт забезпечити якомога кращий результат на виборах своїй політичній силі. Тому вони не тільки не виключили суперечності виборчих моделей, але й сприяли вкоріненню неформальних практик підкупу виборців та адміністративного ресурсу в межах мажоритарної складової виборчої системи, а також відчуження представників партії від виборця, «скупку» прохідних місць виборчого списку – за пропорційної, дочасної агітації, перевищення фінансових витрат виборчих фондів, неналежне фінансове звітування [28]. Пов'язуємо це з відсутністю юридичних наслідків цих порушень.

Отже, нестабільність є атрибутом багатьох політичних інститутів та політичної системи України загалом. Її проявами є постійне балансування між протилежними й суперечливими правилами. Причинами – непослідовність у реалізації цілей демократизації, відсутність консенсусу між різними

соціальними групами, боротьба за розширення політичного впливу елітарних груп.

Загалом слід зазначити відсутність передумови підтримання *неупередженості* інституційних змін. Це твердження обґрунтовує у своїх працях низка вітчизняних політологів (П. Добродумов [156, с. 27], О. Зелінська [199], Ю. Мацієвський [316, с. 51]), які констатують постійну «приватизацію та інструменталізацію» інституційного розвитку в процесі боротьби за владу, прагненні політичних сил після здобуття важелів впливу пристосувати конституційні норми «під себе», забезпечити собі «ширший інституційно-процесуальний і політично-поведінковий спектр повноважень й, відповідно, ефективніший контроль за контрелітою/опозицією» [302, с. 15].

Як не парадоксально, відсутність сталих правил є атрибутом політичної стабільності, механізмом стихійної адаптації системи до зовнішніх викликів. Він працює в зв'язку із схильністю гібридної системи дестабілізуватися за найменших проявів кризи, що дає змогу змінити розстановку політичних сил та створити нові правила взаємодії у відповідності до власних інтересів. Як наслідок еволюційний саморозвиток політичних інститутів відбувається перманентне поверхове та показове реформування, спрямоване на заспокоєння громадськості, подолання наслідків кризи.

На відміну від демократичної стабільності в Україні відсутні інституціоналізовані форми мирного вирішення конфліктів та суперечностей, тому інституційні зміни відбуваються у формі гострих соціальних конфліктів та радикальних акцій громадянської непокори.

Свідченням стабілізації є незмінний характер неформальних інститутів. Як і в перші роки незалежності авторитарні неформальні інститути домінують над демократичними формальними та нівелюють позитивний потенціал останніх, створюючи лише фасад демократії. Розкрити цю тезу можемо, вказавши на декілька суперечностей формальних демократичних та неформальних авторитарних інститутів, що відображають публічну і тіньову сторони політичних процесів, декларовані й приховані інтереси. Це зокрема:

- народовладдя vs популізм;
- плюралізм vs конфліктність;
- поділ влади vs клієнтелізм;
- партійна демократія vs босизм;
- децентралізація vs непрофесійність місцевої еліти;
- сильне інституціоналізоване громадянське суспільство vs «кишенькові» громадські інститути;
- політична участь vs державний патерналізм.

Інерційність інституційного розвитку зумовлена необхідністю суб'єктів політики лавірувати та наслідувати інших у виборі механізмів пристосування до поточної ситуації. Тому недемократичні практики швидко розповсюджуються та вкорінюються в масовій свідомості як свідчення імітаційного характеру демократичних перетворень та небажання вдаватись до вольових зусиль. Іншими словами основним суб'єктам політики бракує політичної волі для зміни правил, тому інерційність зберігають авторитарні практики.

Приміром, вкоріненими виявляються виборчі технології популізму, маніпулювання громадською думкою, підкупу електорату, що робить недоцільними чесну передвиборчу діяльність створення і функціонування програмних, ідеологічно орієнтованих політичних партій.

Універсальний закон прагнення системи до *рівноваги* в Україні виявляється як пристосування старих норм до нових умов. Тобто певні відносини утверджуються попри їх неефективність, що знову й знову порушує встановлену відносну рівновагу. Пояснюємо це тим, що інституційна рівновага в нашій державі встановлюється завдяки балансуванню інтересів різних політичних сил, ситуативним домовленостям.

Українська специфіка *інституційного ізоморфізму* полягає в тяжінні політичних інститутів до збереження старої авторитарної форми. Як спадок радянської практики можуть бути розглянуті такі поточні особливості інституційної взаємодії як прагнення держави і громадянського суспільства

дистанціюватись один від одного, конкуренція за вплив на політичні рішення, взаємні звинувачення вищих органів державної влади і перекладання відповідальності, недовіра один до одного. Це цілком закономірно з огляду на ізоляціонізм і ворожість авторитарного типу ізоморфізму. Очевидно, що ці риси цілком суперечать передумовам демократизації, зокрема партнерству в співпраці, усвідомленню спільних цілей.

У масштабі політичної системи така динаміка означає *постійне балансування* між авторитаризмом і демократією, зміною елементів інституційного дизайну в інтересах домінуючих суб'єктів політики, які легко ними маніпулюють, користуючись некоріненістю в масовій свідомості.

Вітчизняний досвід балансування між авторитаризмом і демократією пов'язаний із коливаннями між президентсько-парламентською (стабільною, але автократичною) та парламентсько-президентською (нестабільною, але демократичнішою) дуалістичною республікою. Проте інституційні зміни не виключили дуалізму виконавчої влади, потенційного конфлікту між президентом і прем'єр-міністром.

Варто зауважити, що балансування влади зумовлює й економічні коливання. Посилення авторитарних тенденцій сприяло стабілізації соціально-економічної ситуації. «Постреволюційна» демократизація відбувалась на фоні погіршення економічної ситуації, що посилювало делегітимацію демократичної інституційної системи. За макроекономічними показниками найуспішнішими з економічної точки зору є 1999-2000 роки (режим Л. Кучми), коли нарешті було досягнуто відновлення зростання економіки, та 2010 рік (режим В. Януковича) – коли було зафіксовано зростання після світової економічної кризи 2008 року завдяки переорієнтації на внутрішній ринок [529]. Пов'язуємо це насамперед із методами легітимації влади та владної взаємодії. Авторитарні політичні сили використовували значні державні ресурси для проведення популістських реформ, збільшення соціальних видатків. Політичні еліти, з якими пов'язували сподівання щодо демократизації, не змогли досягти консенсусу. Внутрішня

боротьба за вплив призвела до неефективності їх політики та зниження підтримки населення.

Для з'ясування особливостей інституційного розвитку використаємо поняття «гібридності» для позначення «нульової інституційної динаміки», яку розуміємо як точку відліку, за якою можна виміряти кут відхилення в бік авторитаризму або демократії, визначати наявність позитивних чи негативних зрушень інституційної системи, прогнозувати певні тенденції її розвитку.

Незначні відхилення від умовного «нуля» вказують на стабілізацію гібридної інституційної системи, її рух в межах замкнутого кола (колії залежності, пастки гібридності).

Аналіз інституційного розвитку в Україні впродовж 1991–2019 років свідчить про наявність повторюваних явищ, відтворення подібних циклів динаміки політичних інститутів, коли під тиском громадськості здійснюються поверхові, здебільшого популістські, реформи. Це призводить до розчарування населення та наростання нової хвилі незадоволення. Унаочнює згадані цикли наведена нижче схема (див. рисунок 3.2.1.).

Рисунок 3.2.1. «Циклічний характер інституційного розвитку в Україні».

Складено автором.

За вказаною логікою в Україні відбулось за роки незалежності вже п'ять циклів демократичних змін. Охарактеризуємо їх за допомогою таблиці (див. таблицю 3.2.1.).

Таблиця 3.2.1. «Цикли демократизації в Україні».

Період	Акція громадянської непокори	Демократичні наслідки	Авторитарні наслідки
1990-1994	Революція на граніті	Крах радянського авторитаризму, незалежність України	Стихійна лібералізація, хижацьке роздержавлення, формування кланових угруповань
1994-1999	Страйк шахтарів	Зміна влади	«Кучмізм»
1999-2004	«Україна без Кучми»	Початок конституційного процесу змін	Концентрація владних повноважень у президента
2004-2014	«Помаранчева революція»	Реалізація змін до Конституції України	Суперництво олігархічних угруповань. Встановлення режиму В. Януковича
2014-	«Революція Гідності»	Конституційна реформа, євроінтеграція	Перемога популістських політичних сил на виборах 2019 року

Складено автором.

Загалом всі акції громадянської непокори висували вимоги припинення сваволі влади, відновлення законних прав і свобод, зміна влади. Натомість результатом виступів було поверхові, формальні, популістські зміни, які не забезпечують стабільності, а тільки консервують суспільні суперечності і відкладають їх до нового загострення та вибуху, демонструють низький рівень виконання задекларованих всіма громадськими виступами цінностей [101].

Отже, можемо стверджувати відсутність якісних фундаментальних зрушень всієї інституційної системи. Тобто, гібридна стабільність імітує поступ. При цьому впадає в око збільшення тривалості кожного циклу. На наш погляд це свідчить про зростання *інертності* інституційного розвитку. Авторитарний реванш наступає через більший проміжок часу. Механізми звуження демократії стають більш прихованими і відверто популістськими. Авторитарні політичні сили прагнуть надати своїм діям видимість законності, активно апелюють до громадської думки, збільшують видатки на соціальні виплати тощо. Однак і громадськість, пам'ятаючи досвід невдалих протестів, повільніше реагує на порушення демократичних принципів. Отже, підвищується інерція як демократичних, так і авторитарних інститутів.

Суперечливим питанням, важливим для оцінки стабілізаційних передумов демократизації, є визначення рівня відхилення в бік демократії або авторитаризму. Для його вирішення використаємо метод математичних числових променів. Візьмемо гібридність як умовний нуль і позначимо на ньому роки, що за узагальненою оцінкою міжнародних організацій та публіцистичних джерел є найбільш авторитарними та найдемократичнішими. Це 1991 (здобуття незалежності), 1993 (Конституційний договір), 1994 (вибори Президента та Верховної Ради України), 1996 (Ухвалення конституції України), 1999 (обрання Л. Кучми на другий термін), 2000 (Всеукраїнський референдум), 2004 («Помаранчева революція»), 2006 (розпуск Верховної Ради), 2010 (відміна конституційної реформи), 2013 («Революція Гідності»), 2014 (відновлення чинності конституційної реформи), 2019 (вибори Президента України та Верховної Ради України).

Ранжування нами здійснюється в межах від «3» до «-3», де 3 – це консолідована демократія або іншими словами – політична система в якій присутні всі групи передумов демократизації. 2 – свідчить про наявність як ціннісних, так і організаційних передумов за несформованих механізмів їх функціонування. 1 – ціннісні передумови демократизації. -1 – відсутність демократичних практик, за присутності нормативно-організаційних чинників, -

2 – формальний характер організаційних форм, -3 – відсутність всіх трьох груп передумов. У результаті інституційний розвиток в Україні набуває вигляду висхідної спіралі (див. рисунок 3.2.2.).

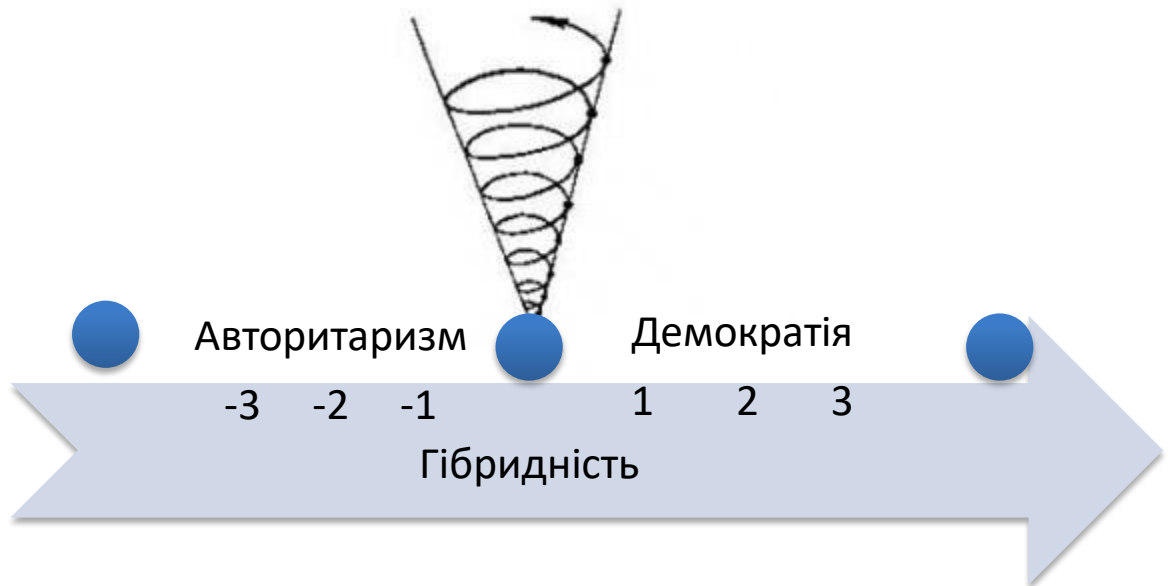

Рис. 3.2.2. «Динаміка відхилення від гібридності».

Складено автором.

Зазвичай позитивні зрушення в одній сфері супроводжувались регресом в іншій. Закономірно, що стагнація політичних реформ призводить до підвищення громадянської активності, політичної свідомості мас.

Попри те, що відхилення від гібридності незначне, промінь демонструє збільшення амплітуди балансу. Тому вважаємо, що інституційний розвиток в Україні скоріше здійснюється не по колу, а по спіралі. Це дає підстави говорити про наявність бодай мінімального *кумулятивного* ефекту, тобто здатності примножувати досягнення попереднього періоду. Для аргументації такої позиції звернемо увагу на обсяги застосування авторитарних методів у період демократичних відкатів.

Сутність «кучмізму» зводять до «дублювання владно-управлінських функцій різними інститутами влади, невиправдане зростання бюрократичного

апарата, функціонування так званої «партії влади» на тлі формальної багатопартійності, посилення впливу на політичне життя фінансово-промислових груп» [19, с. 88]. В інституційному зрізі ці процеси набули вираження в надмірному посиленні Адміністрації Президента України, податкових та правоохоронних органів, місцевих державних адміністрацій, використанні «темників», закритість ухвалення управлінських рішень. Це сприяло посиленню президентської вертикалі влади.

Режим В. Януковича на відміну від попередників вперше вдався до відкритого порушення Конституції України, утвердження авторитарних практик на рівні законодавства (підпорядкування судової системи), політичних репресій (процеси над Ю. Тимошенко та Ю. Луценком). У рейтингах міжнародних дослідницьких організацій за 2010 рік відбулось значне зниження позицій української держави. За індексом свободи Україна була виключена з категорії вільних держав у зв'язку з централізацією владних повноважень, грубими порушеннями виборчого законодавства, свободи слова, залякуванням неурядових організацій, нехтуванням засадами верховенства права, заангажованим судочинством, поширенням корупції, політичними репресіями [574].

За свободою преси рейтинг України впав із 89-го місця в 2009 році до 131-го в 2010 [636]. За індексом демократії у 2011 році Україна втратила більше десяти позицій і посіла в рейтингу 79-те місце замість 67-го і була віднесена до категорії «гібридний режим» замість країни «з проблемною демократією» [631].

За оцінками «Freedom House» особливостями цього періоду були процеси «фамілізації» у зміцненні влади і корупції в Україні [121, с. 16], застосування фаворитизму (непотизму) та кронізму під час виборів Президента України у 2010 році та Верховної Ради України в 2012. [359].

Також слід зазначити збільшення кількості учасників акцій громадянської непокори. Так, у 1990 році в протестах брали участь кілька сотень студентів, з них 137 голодували. У 1999 році налічувалось близько 30 тисяч демонстрантів акції «Україна без Кучми». У 2004 році на боці «Помаранчевої революції»

виступило 5-6 млн. осіб. Нарешті, 2013 рік продемонстрував особливу гостроту протестів, що переросли в застосування відкритого насильства. На відміну від «Помаранчевої революції», масштабне протистояння «Революції Гідності» мало неінституціоналізований характер, виражало протест як проти владних сил, так і опозиційних. Як свідчать статистичні дані, 92 % протестувальників були безпартійні й непов'язані із будь-якими громадськими організаціями [174].

Позитивну динаміку хочемо зазначити й у сфері розвитку неформальних політичних інститутів. Так, *перший* цикл гібридної інституційної динаміки можна назвати *неопатримоніальним*, оскільки він характеризується формуванням у ході приватизації та концентрації влади в руках президента регіональних неформальних фінансово-політичних груп та їх об'єднання в неопатримоніальні мережі та встановлення контролю над урядом, парламентом і державними монополіями [603]. За А. Фісуном механізм неопатримоніалізму в Україні ґрунтується на контролі розподілу ресурсів (санкціях, привілеях, виділенні земельних ділянок, наданні дозволів тощо), обміні благами між патроном і клієнтом, взаємовигідності, особистій зацікавленості в таких відносинах [502]. Як наслідок відбулось своєрідне «захоплення» або «скупку» держави [158], зрощення державної та економічної системи.

Впродовж *другого* циклу олігархам було відведене місце «при дворі», тому глава держави до певної міри їх контролював [19, с. 88]. Отже, сильна президентська влада виступила як чинник обмеження олігархічної сваволі, однак очевидно, що значні прерогативи надавались саме пропрезидентським олігархічним колам взамін забезпечення парламентської підтримки президентських рішень. Завершення формування потужних олігархічних кланів, зокрема Київський клан Г. Суркіса та В. Медведчука, System Capital Managment Р. Ахметова, Interpipe В. Пінчука, призвели до виникнення явища «партії влади» та стабілізації економічної ситуації завдяки ефективному використанню наявних ресурсів.

Третій етап, *клієнтелістський* продемонстрував наявність передумов практично рівної конкуренції між провладними та опозиційними олігархічними групами. Адже внаслідок «Помаранчевої революції» до влади прийшли підтримані олігархами представники опозиції. Надалі конкуренція декількох впливових угруповань не тільки збереглась, але й поширилась на середній та малий. Це відобразилось, зокрема, на партійному структуруванні, оскільки маловпливові політичні сили приєднались до впливових кланів, або зникли з політичної арени.

Четвертий етап інституційної динаміки назвемо *непотичним*, що характеризувався завершенням організаційного оформлення фінансово-політичних груп, набуття ними самодостатності, злиття з політичним істеблішментом. На відміну від Л. Кучми, спостерігалась залежність патрона від різнорідних та конкуруючих олігархічних кіл, що забезпечувала йому парламентську більшість. Тобто, цю тенденцію можемо сприймати як передумови плюралізму.

На п'ятому етапі залаштункові домовленості елітарних кіл змінює *популістська риторика*. З метою забезпечити громадську підтримку та упередити протести влада частіше апелює до громадськості в ухваленні політичних рішень, порушуючи при цьому формальні процедури. Президентські та парламентські вибори 2019 року продемонстрували зростання популізму, яке ми можемо вважати прототипом встановлення комунікативних взаємозв'язків між представниками влади і громадськості.

Загалом інституційні зміни в нашій державі призводять не до постійної, а до ситуативної рівноваги. Відсутність консенсусу основних суспільних інтересів і політичних гравців щодо базових засад інституційної системи в процесі ухвалення політичних рішень компенсується тимчасовим компромісом. Дискусії та обговорення суспільно важливих проблем переростають на практиці в тривалу деструктивну боротьбу за вплив.

Отже, зростає рівень напруженості в суспільстві, стають дедалі масштабнішими і деструктивними неінституціоналізовані форми протесту, що

свідчить про відсутність інституційних передумов підтримання демократизації. Поряд із цим неефективною виявляється і гібридна інституційна система. Інституційні зміни здійснюються довільно за ініціативою впливових політичних осіб, подекуди шляхом зловживання владою та порушення норм закону з метою введення додаткових обмежень для «слабких» гравців, зниження ризику поразки на виборах і підвищення власної електоральної перемоги.

Інституційний дизайн в Україні формувався за принципом «торгів» між різними політичними силами. Окремі статті Конституції України виникали як компроміс щодо інших. Деякі зміни до законодавства вносились на угоду громадськості або міжнародній спільноті. Тому змушені низько оцінити його *комплементарність*. Наслідком такого підходу є наявність організаційних структур, що дублюють повноваження одне одного. І навпаки, є галузі, які не регламентуються жодними формальними структурами.

Організаційна структура більшості політичних інститутів в Україні не забезпечує балансу стабільності й змінюваності. Приміром, внутрішньопартійні відносини мають занадто централізований характер у зв'язку з чим вона є недостатньо гнучкою. Представники партії в органах державної влади не керуються принципами політичної відповідальності, довільно змінюють свою партійну приналежність, тому про її стабільність говорити не доводиться. Електорат та симпатички партії також демонструють крайню нестабільність через формальність членства, низький рівень партійної лояльності та інкапсуляції, відсутність для пересічних функціонерів партії перспектив потрапити до виборчого списку в зв'язку з фінансовими мотивами його формування.

Встановлена система *інституційних взаємозв'язків* має переважно деструктивний характер. Вони проявляються як суперництво за вплив.

На рівні *вищих органів державної влади взаємодія* характеризується дуалізмом виконавчої влади та прагненням президента до домінування в системі поділу влади, перебільшення своїх конституційних повноважень. Про

незбалансованість української політичної системи свідчать невиправдано великі повноваження і можливості переможця президентських перегонів. Низка дослідників звертають увагу на те, що від виборів до виборів суперництво за пост глави держави дедалі загострюється в зв'язку з прагненням олігархічних угруповань отримати завдяки перемозі свого кандидата конкурентні переваги [260].

Про характер взаємодії державних інститутів промовисто свідчить факт прагнення президентів змінити конституцію або вийти за межі наданих нею повноважень. Серед численних прикладів можемо згадати, що Конституційні реформи в часі співпадали зі зміною влади. Реформа 2004 року в публіцистиці отримала трактування як «компроміс Л. Кучми та В. Ющенко», за яким перший передав владу другому, але вже за набагато менших прерогатив. Також вітчизняна практика стикнулася зі спробами продовжити термін дії перехідних положень Конституції України, за якими укази президента мають силу закону, обґрунтувати право глави держави балатуватись на виборах втретє тощо.

Відображаючи основні особливості неопатримоніалізму, поділ влади в Україні передбачає персоналізацію влади, клієнталізм, значний рівень корупції, бюрократизацію владних структур, гострою боротьбою за контроль над розподілом ресурсів [502; 571].

Особливої гостроти у вітчизняних реаліях набуває специфічна риса напівпрезидентської республіки – *дуалізм* виконавчої влади. Він виявляється як домінування президента в системі органів державної влади через перевищення своїх конституційних повноважень, упереджену кадрову політику та підпорядковану структуру дорадчих органів на протиположності нестійкому неструктурованому парламенту, неефективному уряду.

Насамперед спостерігається постійне протистояння вищих державних посадовців – президента та прем'єр-міністра, особливо в ситуації когабітації. Вони конкурують між собою як внаслідок відсутності чітких норм розмежування їх повноважень, так і невідпрацьованості відповідних традицій взаємодії. Часто конституційні норми зумовлювали обставини, за яких жоден із

них не міг діяти самостійно. Приміром, внаслідок конституційної реформи 2004 року глава держави згідно з власною компетенцією не мав змоги самостійно втілювати свою програму дій. Завдяки підтримці більшості у Верховній Раді прем'єр-міністр став більш впливовою фігурою, але і він був нездатний здійснювати ефективну політику через відсутність підпорядкованої йому вертикалі влади на місцях. Адже призначені президентом голови місцевих державних адміністрацій не забезпечували належну підтримку главі уряду.

Також непоодинокими є випадки протистояння між главою держави і парламентом. Про це промовисто свідчить практика розпуску Верховної Ради України. Конституція України припускає можливість розпуску законодавчого органу за умови нездатності розпочати пленарні засідання або неможливості сформувати коаліцію депутатських фракцій впродовж 30 днів однієї чергової сесії, а також не сформування персонального складу Кабінету Міністрів впродовж 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України [254, Ч. II ст. 90; п. 8 ст. 106]. Однак у вітчизняній практиці причиною розпуску законодавчого органу ставали політичні мотиви.

Так, у 1993 році саморозпустилась в умовах гострої суспільно-політичної кризи та загальнонаціонального страйку шахтарів Верховна Рада першого скликання. У 2007 році причиною розпуску парламенту стало тривале внутрішнє протистояння політичних сил, що завершилось виходом з «Антикризової коаліції» депутатів «Нашої України» та БЮТ, які штучно створили конституційні підстави. У 2014 році Верховна Рада України була розпущена з морально-етичних міркувань внаслідок Революції Гідності, масового виходу депутатів зі складу правлячої Партії регіонів, проросійський склад парламенту. Нарешті в 2019 році парламент розпустили, підіграючи розчарованим у попередній владі виборцям і мотивуючи це рішення фактичною відсутністю коаліційної більшості, що впродовж тривалого часу забезпечувала собі ситуативну перевагу в голосуванні [321]. Конституційний суд України визнав правомірність розпуску, як згідно його висновку, «у Конституції України та Регламенті Верховної Ради України не визначено деталей та

процедури припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, попри відповідні вимоги статті 83 Конституції України» [277].

Часто президент використовував як метод політичного тиску на законодавців погрози про його розпуск. Приміром, Л. Кучма планував відставку законодавчого органу в 1995 році, звинувативши Верховну Раду України в неспроможності прийняти закон про владу, у 1996 році під час обговорення Конституції, у 1998 році через затягнутість бюджетного процесу і обговорення закону про пропорційні вибори народних депутатів [497].

Президенти України активно застосовують такий механізм взаємозв'язку з парламентом як право законодавчої ініціативи, що на думку конституціоналістів взагалі не типово для європейських держав [538, с. 98]. Однак цікаво, що чимало власних невідкладних законодавчих ініціатив Президент не підписав, що зумовило їх зняття з розгляду [457, с. 29]. Тобто, впадає в око неефективність законотворчості за ініціативою глави держави, викликана чи то свідомим відволіканням Верховної Ради України від нагальних проблем, чи то непрофесійністю в підготовці законопроектів.

Натомість занадто ефективною є нормотворчість у сфері видання указів у зв'язку з відсутністю регламентації їх предметних меж [538, с. 100]. За статистикою, президентам належить авторство низки Указів щодо економічних питань, які мали б прийматись Верховною Радою України, а також – управлінських рішень, що вимагають фінансування з державного бюджету, тобто перебувають у віданні Кабінету Міністрів України [312, с. 9, 24].

Чимало суперечностей між гілками влади виникало через прагнення зловживати інститутом вето глави держави на законопроекти або промудрації. Президент може неодноразово ветувати документ, вносячи дедалі нові пропозиції, формулюючи їх достатньо абстрактно, звертатись до Конституційного Суду України з метою визначення правомірності дотримання процедури розгляду законопроекту, застосовувати «приховане ветування», вчасно не оприлюднюючи прийнятий закон [538, с. 105]. З огляду на неврегульованість термінів розгляду законопроекту Конституційним Судом

України, президент цілком може скористатись цим правом для перешкодження набуттю чинності законів, що суперечать його інтересам чи ідейним переконанням. Зазвичай українська практика звернення президента до Конституційного суду мало політичний характер, провокувало внутрішньополітичні конфлікти та розкол суспільства. У конституціоналізмі цей механізм називають «кишеньковим вето» [626].

У політичній практиці української держави не раз виникали ситуації, коли рішення президента звернутись до Конституційного Суду України щодо відповідності певних законопроектів Конституції України можна було охарактеризувати як політично заангажоване. Це ставало причиною конфліктів вищих органів державної влади та протистояння різних політичних сил, і як наслідок політичної кризи в державі. Приміром, В. Ющенко в лютому 2008 року звернувся до Конституційного Суду України щодо доцільності розпуску парламенту в зв'язку з тим, що новостворена коаліція в складі Блоку Ю. Тимошенко, «Нашої України – Народної самооборони» і Блоку В. Литвина не внесла пропозицій щодо складу уряду [224].

Як метод тиску на законодавчий орган президенти використовували право розпуску Верховної Ради, порушуючи або штучно створюючи конституційні підстави для цього. За Конституцією України підставами дострокового припинення повноважень Верховної Ради України є не сформованість коаліції депутатських фракцій впродовж 30 днів, складу Кабінету Міністрів України впродовж 60 днів, не проведення пленарних засідань впродовж 30 днів однієї чергової сесії [450, ч. 2 ст. 90].

Застосовуючи політичні важелі президенти України успішно підпорядковували собі коаліційну більшість, яка змінювала свою конфігурацію або орієнтації після виборів. Наприклад, після обрання Л. Кучми на другий президентський термін було створено так звану «нову парламентську більшість», яка сформувала більшість із пропрезидентських партій, усунувши попереднє керівництво парламенту.

Дуалізм влади відображається на внутрішньо суперечливому порядку формування Уряду. У всіх редакціях Конституції України Кабінет Міністрів України формувався як за участю Верховної Ради України, так і Президента України, тому він не був однорідним за партійною приналежністю і не демонстрував злагодженої роботи. Натомість одноосібне звільнення членів уряду Президентом України або Верховною Радою України (залежно від форми республіки) робило Кабінет Міністрів України залежним у першому разі від глави держави і його адміністрації, у другому – від лобістських груп народних депутатів.

Вплив президента на виконавчу гілку здійснюється шляхом доручень Прем'єр-міністрові України, посилення ролі Адміністрації президента. В Україні структура й статус дорадчих органів при президентові невизначена, тому кожен новий глава держави формує їх «на свій смак». Часто це призводило до значного посилення політичних прерогатив голови Адміністрації [278].

Загалом слід визнати істотний пріоритет інституту президентства в системі органів державної влади, на противагу слабкості уряду, відсутності в нього дієвих управлінських інструментів, подвійної відповідальності та порядку формування. Докладно особливості взаємозв'язку президента та інших органів державної влади, а також механізми його політичного впливу розглядається в статті автора [100].

Отже, вітчизняна практика взаємодії вищих органів державної влади не демонструє злагодженої партнерської діяльності, що перешкоджає встановленню інституційної рівноваги. Персоналізований характер президентства не сприяє стабілізації інституційної системи.

Взаємодія партійної, виборчої та політичної системи, згідно з класичними законами, за своїми нормативно-правовими показниками має сприяти посиленню ролі партії як інституту демократії. Саме з цією метою було новий Виборчий кодекс встановлює пропорційну систему та п'ятивідсотковий

виборчий бар'єр [53]. Мінливість виборчого законодавства, низький рівень легітимності інституту виборів відбилось і на дестабілізації партійного спектру.

Водночас слід зазначити істотну диспропорційність представництва за результатами виборів. За підрахунками фахівців внаслідок достатньо високого виборчого бар'єра в 1998 році на виборах народних депутатів були невраховані та перерозподілені між лідерами голосування 39,3 % голосів виборців. А в 2014 році таких виявилось 47 мандатів [381].

Тобто, взаємозв'язок елементів інституційного дизайну демонструє деструктивний характер ізоморфізму, коли нестабільність однієї сфери перешкоджає врівноваженню інших.

Взаємодія центральних та місцевих органів влади має ключове значення для демократизації політичної системи України. Розглядаємо її як основу для природного формування демократичних цінностей та довірливих відносин на засадах традиційного для України добросусідства, механізм рекрутування нової політичної еліти, інструмент конвенційної політичної участі громадян. Цей рівень взаємодії здатний оптимізувати як діяльність вищих органів влади завдяки децентралізації повноважень, так і закласти фундамент громадянського суспільства. Серед прикладів взаємодії місцевого самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства можна згадати низку заходів – створення спеціальних організацій співпраці (Центр підтримки інституцій громадянського суспільства «Соціохаб»), проведення регулярних форумів, ярмарок із місцевого самоврядування Асоціації міст України («Дні діалогу з владою»), святкування днів міста, залучення громадських експертних організацій до розроблення та впровадження програм розвитку місцевих громад та інших ініціатив органів місцевого самоврядування [219].

Безпосередній характер взаємозв'язку органів місцевого самоврядування та громадськості зумовлює формування передумови транспарентності. Слід зазначити значний потенціал забезпечення відкритості влади шляхом застосування інтерактивних технологій у вирішенні проблем громад. В Україні для цього було створено спеціальні комунікаційні платформи («Відкрите

місто», «Соціально активний громадянин», «Зробимо разом») та веб-сервіси звернень громадян до органів місцевого самоврядування [548].

Місцеве самоврядування як система організацій має тривалу історію в Україні. Його найдавнішою формою вважаємо самоврядування міст на основі Магдебурзького права. Достатньо уваги їм приділяли і в радянські часи. У 1920-х – 1940-х роках функціонували територіальні депутатські групи на рівні будинку, вулиці, кварталу, мікрорайону. У 1950-ті роки створювались комітети сприяння експлуатації будівель при домоуправліннях. У 1960-1980-х роках сформувалась розгалужена система будинкових, вуличних, квартальних громадських комітетів самодіяльності населення [27].

У сучасній Україні організаційне оформлення місцевого самоврядування значно просунулась вперед у 2015 році, коли було розпочато процес «добровільного» об'єднання територіальних громад.

Станом на липень 2020 року місцеве самоврядування здійснюється сільськими, селищними, міськими, районними, обласними радами, органами самоорганізації населення. Останні вважаємо особливо ефективними в процесі активізації соціального капіталу через безпосередній зв'язок із громадськістю та механізмів захисту своїх інтересів щодо контролю за якістю житлово-комунальних послуг, використання земельних та майнових ресурсів громади, благоустрою прибудинкових територій, вулиць, парків, охорони навколишнього середовища, соціальної допомоги пільговим категоріям громадян.

Прикладом успішної діяльності органів самоорганізації населення вважаємо об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) та житлові кооперативи. За статистикою їх кількість зростає. Станом на 3 січня 2019 року було зареєстровано 29 751 активних ОСББ. Однак темпи їх створення свідчать, що всі багатоквартирні будинки в Україні зможуть керуватись співвласниками тільки через 70 років [472].

Однак процес організаційного оформлення не завершився, оскільки планується внесення змін до Конституції України щодо запровадження

інституту префекта, місцевих виконавчих комітетів, самостійно сформованих радами всіх рівнів, адміністративно-територіального устрою. На місцевому рівні, так само як на вищому, спостерігається дуалізм влади. Адже обл- і райдержадміністрації не були ліквідовані. Це обмежує незалежність та автономність рад, є нерентабельним із фінансової точки зору та недоцільним за умови створення виконкомів місцевих рад, підпорядкованих останнім, а не центральним органам влади [314].

Окремих змін вимагає й інститут місцевих виборів. Досі вони не забезпечували представництво інтересів місцевих громад, оскільки пропорційна система сприяла просуванню, передусім партійної еліти, а мажоритарна – кандидатам, що спирались на адміністративний ресурс або підкуп виборців. При цьому не в першому, ні в другому варіанті не існувало зв'язку з місцевістю, від якої вони обиралися. Очікується, що оптимізації місцевого представництва сприятиме новий Виборчий кодекс. Однак в умовах старого адміністративно-територіального устрою в обласних радах будуть представлені райони та міста обласного значення, а не територіальні громади.

Взаємодія державних і громадських інститутів за роки незалежності в порівнянні з радянською практикою значно просунулась вперед. У ході акцій громадянської непокори в 2004 та 2013 роках інститути громадянського суспільства довели свою здатність протистояти авторитарним тенденціям влади, захищати демократичні цінності, ініціативність в умовах владного вакууму щодо забезпечення безпеки та охорони правопорядку в країні [327] шляхом створення відповідних добровольчих батальйонів та волонтерських груп. Це свідчить про їхню конкурентоспроможність щодо органів влади та «кишенькових» громадських організацій.

Про здатність проводити консолідовану конструктивну та суспільно корисну діяльність свідчить виникнення низки громадських організацій, спрямованих на адаптацію до умов військово-політичного конфлікту, зокрема захист прав людини на окупованих територіях (агентства ООН у справах біженців), асоціацій ветеранів («Патріот», «Братерство АТО», «Мир і Ко»,

«Волонтерська служба», «Крила Фенікса», «Армія SOS») [403], а також епідемії коронавірусу (пошук новацій та успішних кейсів підтримки та координації волонтерських ініціатив) [140].

Загалом інститути громадянського суспільства в Україні представляють різні спрямування. З 80500 зареєстрованих станом на 01.01.2018 року [403] громадських організацій 64 % представляють інтереси місцевих громад, 57 % – молоді та підлітків, 13-26 % – людей похилого віку, осіб з обмеженими можливостями, мігрантів, осіб, звільнених із місць позбавлення волі, 51 % співпрацюють із представниками органів державної та місцевої влади [548, с. 6, 15].

До завдань своєї діяльності 48 % відносять подолання наслідків конфлікту та побудови миру, 46 % – створення ефективного та прозорого місцевого самоврядування, 42 % – адаптації переселенців, 28 % – вирішення проблем місцевих громад, 26 % – соціального захисту, 25 % – домашнього насильства й гендерної нерівності [548]. Попри таку різноманітність, тільки 7 % громадян залучені до активної громадської діяльності [32].

Проте громадська думка оцінює функціонування громадських організацій на 2,5 бала: значний рівень розвитку громадянського суспільства відзначили лише 10 % опитаних [32].

На сьогодні експерти відзначають наявність таких механізмів впливу громадськості на владу як активна взаємодія із засобами масової інформації (71 %), діяльність сильних громадських організацій (63 %), звернення до світової спільноти, міжнародних організацій (60 %), – публічні обговорення суспільних проблем (58 %), делегування представників громадських організацій на державні посади (54 %) [548].

Сучасне громадянське суспільство в Україні представлене неурядовими, правозахисними, лобістськими організаціями, «мозковими центрами». Аналітичні центри представляють експертні позиції, результати дослідження інтересів чи проблем, пропонують шляхи їх вирішення в контексті поточних суспільно-політичних умов.

Неурядові організації забезпечують соціальне партнерство між владою та комерційним сектором у формі благодійництва, соціального маркетингу, спонсорства, соціальних інвестицій, соціальних мереж [259].

Роль правозахисних організацій у процесі демократизації зводимо до їх прагнення перетворити формально-юридичні права на реальні, сформувані в громадян вміння, навичок, волі для відстоювання своїх прав, зокрема в суперечках з державними органами, створити прецеденти вирішення конфлікту інтересів на користь громадян або недержавних організацій.

Громадськість широко залучається до спільної роботи з органами виконавчої влади. Зокрема на схвальну оцінку заслуговує діяльність громадських рад – інститутів, створених при органах виконавчої влади з метою залучення фахівців певної галузі в розроблення відповідних рішень, здійснення громадського контролю за ними та забезпечення їх прозорості. Вони почали з'являтися ще з 1993 року (Рада підприємців України при Кабінеті Міністрів України [397]). У 2004 році Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [396] запровадили обов'язкове створення громадських рад при органах виконавчої. Нині громадські ради функціонують при Міністерстві внутрішніх справ, Міністерстві юстиції, Генеральній прокуратурі України, Службі безпеки, майже в усіх обласних державних адміністраціях.

Серед різновидів громадських організацій на особливу увагу заслуговують волонтерські, оскільки вони на сьогодні користуються широкою громадською підтримкою (12 % громадян займалися волонтерством впродовж 2018 року) [32].

Значної ваги набувають і лобістські організації [134; 120]. Внаслідок «слабкості представницької влади лобіювання стає домінуючою формою представництва інтересів» [479, с. 117]. Позитивною стороною їх діяльності є конкуренція один з одним. Проте вітчизняний лобізм спирається здебільшого

на тіньові, нелегальні або напівлегальні методи внаслідок нерівних умов роздержавлення, приватизації, переділу власності на початкових етапах формування ринкових відносин, характеризується низьким рівнем політико-правової свідомості та культури лобістів, здебільшого відстоює інтереси певних галузей економіки або підприємств («АвтоЗАЗ», Запорізький алюмінієвий завод тощо) [303].

Загалом можемо виокремити декілька ознак взаємодії між державними інститутами та неурядовими організаціями. По-перше, вона успадкувала від радянської номенклатури та відсутності ринкових механізмів регулювання економічної сфери прагнення до збереження широких прерогатив, монополію на розподіл ресурсів.

По-друге, специфіку взаємодії держави та громадянського суспільства зумовлює явище зрощення політичної та економічної сфер. Підприємці прагнуть реалізувати свої інтереси через депутатство, а не через зовнішній тиск на законодавчий орган. Так, до складу Верховній Раді дев'ятого скликання від «Слуги народу» пройшли 98 підприємців [341]. Це унеможливорює автономність громадських організацій.

По-третє, внаслідок опозиційності прогресивних громадських організацій до радянських органів влади до сьогодні зберігається їх вороже ставлення одне до одного, суперництво, відсутність конструктивних методів взаємодії. Серед аргументів цієї тези можемо згадати непоодинокі випадки маніпулювання громадською думкою через «кишенькові» громадські організації, проведення проплачених псевдопротестів, тиск на нелояльні до влади громадські організації, напади на громадських активістів (впродовж 2018 року їх було зафіксовано 53) [548, с. 30].

Політичні еліти змушені стимулювати розвиток громадянського суспільства для виконання євроінтеграційних зобов'язань, імітації демократії. Проте вони прагнуть зберегти контроль над ними. Нелояльні організації влада намагається обмежувати всіма можливими методами замість розуміння їх позицій та налагодження діалогу. Як наслідок громадський сектор не здатний

протистояти протиправним діям представників правлячих політичних сил, тому зосереджується на деструктивній критиці державної політики.

Ситуація несиметричної комунікації, відсутність співпраці часто ставали причиною непорозуміння, зволікання із ухваленням суспільно важливих рішень. Приміром, у 2006 році активісти громадських організацій виступили проти підписання Закону України «Про волонтерський рух», оскільки на їх думку він «створює критичні перешкоди для розвитку волонтерського руху, обмежує право та можливості громадян на здійснення волонтерської діяльності» [184]. Таких парадоксів суспільно-політичної практики можна було б уникнути за умови спільної роботи представників влади і громадськості над законопроектом.

Отже, взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні відбувається за логікою *корпоративізму*, що полягає в імітації плюралізму громадянського суспільства шляхом сприяння виникненню підконтрольних громадських організацій для участі народу в політичному процесі й обмеження неконтрольованого впливу громадянського суспільства на владу.

Плюралізм як модель взаємодії груп інтересів та держави виявляється недоцільним у зв'язку з істотними ідейними відмінностями, що викликає конфлікти між громадськими організаціями та впливає на світоглядний розкол суспільства загалом. Стимульовані певними політичними силами для підвищення власних рейтингів суспільні суперечності (інтересів західного і східного регіонів, статусу російської мови, погляди на розв'язання збройного конфлікту на Донбасі) в умовах нетолерантності, нетерпимості до інакомислення доходять до відкритих зіткнень [467].

Тому з огляду на особливості соціальної диференціації, континентально-європейського типу політичної системи, доцільним видається сприяння утвердженню в Україні неокорпоративістської моделі взаємодії влади і громадянського суспільства. З цією метою слід виключити домінування держави шляхом формування відповідних суспільних цінностей. Отже, перспективним для України є подальший пошук механізмів конструктивної

співпраці держави та громадянського суспільства.

Відкритість політичного процесу є одним із фундаментальних принципів українського законодавства. Однак на практиці формуванню передумови транспарентності перешкоджає закриті неформальні методи переговорів представників влади, процесу розроблення і ухвалення рішення, неефективний громадський контроль за владою.

Дотримання принципу фінансової відкритості стало справжнім випробуванням для апаратів українських політичних партій. Вона стала важливим пріоритетом в контексті антикорупційних заходів після «Революції Гідності» та обов'язковою процедурою після запровадження державного фінансування статутної діяльності партії. Проте низка політичних партій, декларуючи відкритість джерел фінансування, грубо порушують законодавчі обмеження приватних внесків через підставних донорів та воліють заплатити невеликий штраф за неналежне ведення фінансової звітності.

Для оптимізації транспарентності вітчизняної інституційної системи подальшого розвитку потребує інститут ЗМІ. В Україні сформувалась розгалужена система засобів і каналів передачі інформації, функціонування яких координується спеціальним державним органом – Національною Радою України з питань телебачення та радіомовлення.

За останній період Національна рада з питань телебачення та радіомовлення досягла вагомих результатів у напрямі «українізації» вітчизняних ЗМІ. Згідно її звіту за 2019 рік, 77 % ефіру загальнонаціональних телеканалів становить український телевізійний контент, 19 % – контент країн ЄС, США і Канади і лише 4 % – російський. При цьому 94 % передач ефірі загальнонаціональних телеканалів транслювались українською мовою [419].

Громадські позиції у функціонування інституту ЗМІ відстоює низка громадських організацій (Спілка журналістів України, «Комітет захисту свободи преси», спілка українських журналістів «Незалежність»). Вони покликані забезпечити ціннісні критерії функціонування інституту ЗМІ шляхом дотриманням журналістської етики, а також здійснювати контроль за

ефективністю гарантій свободи преси, оприлюднюючи факти тиску на ЗМІ з боку влади чи окремих політичних сил.

Серед каналів комунікації, за результатами соціологічних досліджень, значної ваги набувають мережеві ЗМІ. Так у 2019 році аудиторія соціальних мереж зростає до 68 %, а телебачення знизилася до 66 % в порівнянні з 77 % у 2018 році. Інтернет ресурси як джерело інформації, станом на 2019 рік, використовують 85 % українців [360]. Серед причин їх популярності можемо зазначити значний рівень довіри через відсутність цензури. Це свідчить про необхідність подальшого розвитку потенціалу електронних ЗМІ, зокрема в забезпеченні доступу до ЗМІ для опозиційних політичних сил, зворотного зв'язку від громадськості завдяки ініціюванню голосувань, опитувань, написання коментарів користувачами, висловленні багатоманітних думок і поглядів, роз'ясненні доцільності основних політичних рішень. Як підсумовує Л. Кочубей, «мережеві ЗМІ створюють можливості для більш інформативної участі громадян у політичному житті України, посилюють феномен прозорості, відкритості діяльності та відповідальності владних структур, зміцнюють канали інтерактивного спілкування між громадянами» [262, с. 28].

ЗМІ в Україні достатньо ефективно використовуються для налагодження вертикальних комунікацій. Для прикладу можемо згадати портали, присвячені розбудові громадянського суспільства в Україні («Європейський простір», «Громадський простір», «Портал громадських організацій Львова» тощо).

Попри безумовний прорив комунікаційної сфери в напрямі демократизації, слід зазначити, що відкритий тиск влади на ЗМІ у вигляді славнозвісних «темників» поступився негативному інформаційно-психологічному впливу на українську аудиторію, конструюванню реальності через контроль над порядком висвітлення подій [258].

В Україні *взаємодія формальних та неформальних інститутів* може бути розглянута як деструктивна не тому, що неформальні інститути домінують, а тому, що вони мають авторитарний характер. Вони існують паралельно з формальними, мають вирішальний вплив на політичну практику, нівелюючи

роль та зміст демократичних правил, унеможливаючи глибокі інституційні реформи. За влучним висловлюванням І. Кушнарьова, в Україні спостерігається неформальна реалізація формальних функцій, а також практика поглинання формальних інститутів неформальними [284].

В наслідок такої взаємодії виникає явище ентропії – процесу незворотного зменшення енергії, розколу у свідомості, що виникає внаслідок надлишкової інформації, суперечливих цінностей, що виводить систему з рівноваги, впорядкованості. Тобто, конкурентність у цьому разі перетворюється на нівелювання формальних демократичних принципів.

При цьому навіть демократичні неформальні практики набувають специфічних рис та подекуди негативно впливають на процеси демократизації. Так фракційна дисципліна використовується як метод тиску на Верховну Раду з боку президента або лобістських груп, коли консолідовані рішення свідчать про несамотійність рішень, а парламентські голосування перетворюються на метод легітимації рішень, спрямованих на вирішення вузькокорпоративних інтересів. Класичним прикладом у цьому разі є голосування фракції Партії Регіонів за відміну конституційної реформи 2004 року. Натомість відсутність фракційної дисципліни попередила дестабілізацію парламенту під час «Революції Гідності», коли голосування Партії Регіонів явно суперечило інтересам партійної верхівки, а масовий вихід депутатів із цієї фракції дав змогу зберегти чинність законодавчого органу.

Так само суперечливо виявляється фракційна дисципліна нинішнього складу парламенту. Одностайність голосування фракції «Слуга Народу» в авторів публіцистичних статей викликає справедливе занепокоєння щодо маріонеткового змісту голосувань, що тільки оприлюднюють волю окремих осіб або невеликих груп. Водночас варто звернути увагу на те, що їх консолідоване голосування відбувається не завжди на підтримку партійних рішень. Часто переважна більшість членів фракції утримуються або голосують проти [38]. Це свідчить про зростання ролі окремих лобістських груп всередині парламенту та перспективи внутрішнього розколу фракції у подальшому.

Отже, зіставлення теоретичних передумов підтримання демократизації та їх вітчизняної специфіки свідчить про специфічний вияв об'єктивних закономірностей функціонування політичної системи, які забезпечують її виживання не через встановлення динамічного типу стабільності, а через перетворення на норму життя ситуативного пристосування до обставин та постійного балансування між авторитаризмом і демократією, президентством і парламентаризмом, старими і новими інститутами, суперечливими соціальними інтересами.

Даючи авторську оцінку стану формування передумов усталеної демократизації (див. таблицю 3.2.2.) слід зазначити, що інституційна система України демонструє значний рівень кумулятивності та інерційності старих інститутів, формальні підвалини яких було зруйновано. Натомість особливо негативні оцінки даємо суб'єктивним чинникам демократизації – комплементарності, спеціалізації, партнерству. Варто звернути увагу й на те, що деякі фактори представляють собою дихотомічну протилежність авторитаризму, демонструючи закономірність маятника. Приміром, плюралізм у вітчизняних реаліях виявляється як крайня атомізованість, прозорість як необмежена свобода преси. У сукупності ці фактори становлять основу для «живучості» авторитарних практик і утвердження гібридного режиму.

Таблиця 3.2.2. «Оцінка передумов підтримання демократизації в Україні»

Назва передумови	Оцінка в Україні
Комплементарність	«незадовільно»
Кумулятивність	«задовільно»
Інерційність	«задовільно»
Плюралізм	«задовільно»
Неупередженість	«незадовільно»
Спеціалізація	«незадовільно»
Партнерство	«незадовільно»
Транспарентність	«задовільно»
Конкурентність	«задовільно»
Загальна оцінка передумов підтримання	«задовільно»

Складено автором.

Отже, до особливостей передумов підтримання демократизації в Україні належать балансування між авторитаризмом і демократією, поверхове й показове інституційне реформування, ситуативний компроміс у впровадженні змін в інтересах конкретних політичних сил, їх прагненні закріпити своє домінування, що передбачає ситуативний компроміс основних політичних гравців, консервування невирішених соціальних суперечностей, регресивний інституційний ізоморфізм, нівелюючий характер взаємодії авторитарних неформальних практик та формальних демократичних інститутів. Тобто стабільність не має динамічного характеру, а зміни не призводять до адаптації до суспільних умов. Постійно змінюваними залишаються формальні аспекти функціонування інституційної системи, зберігаючи деструктивний взаємозв'язок із неформальними інститутами.

Висновки до третього розділу

Передумови підтримання демократизації забезпечують формування організаційної системи взаємозв'язків спрямованих на встановлення інституційної рівноваги між стабільністю та пристосуванням до змінюваного середовища. У демократичній інституційній системі має здійснюватись природній еволюційний розвиток всіх її елементів завдяки інерційності, кумулятивності змін, плюралізму та конкурентності політичних інститутів, комплементарності інституційного дизайну, конструктивних горизонтальних та вертикальних взаємозв'язках.

Роль передумов підтримання демократизації зводимо до досягнення балансу між постійністю і змінюваністю, створення засад демократичної траєкторії руху, імпульсів для сприятливого гістерезису, що є фундаментальними принципами функціонування будь-якої системи. Демократичний зміст передумов підтримання сталого інституційного порядку зводиться до саморозвитку відповідно до мінливих умов і природної еволюції системи без гострих конфліктів і демонтажу фундаментальних принципів

завдяки партнерським взаємозв'язкам, відкритості, плюралізму, гнучкості політичних інститутів. Поєднання стабілізаційних і динамічних чинників розглядається в основі організаційної структури багатьох інститутів демократії, що характеризуються виборністю, колегіальністю, репрезентативністю, добровільністю, децентралізацією.

Стабільність – це природний стан самозбереження й рівноваги політичної системи, до якого вона тяжіє об'єктивно. Вона встановлюється завдяки системним атрибутам, а саме - взаємозалежності елементів, комплементарності політичних інститутів (єдності системи і не здатності забезпечити ефективно виконання її функцій окремо), кумулятивності (посиленню ефекту злагодженої роботи всіх організацій інституційної системи), інерційності (підтримання руху системи у визначеному напрямі).

Особливості демократичної динаміки полягають у встановленні інституційної рівноваги завдяки плюралізму, багатоваріантності та багатовекторності інституційного розвитку, що дає змогу маневрувати в умовах інституційної невизначеності, коригувати обраний курс, неупередженості реформування, відсутність штучного тиску на інституційну динаміку в інтересах певних груп шляхом стимулювання *саморозвитку системи*. Це своєю чергою можливе завдяки вкоріненості та конгруентності правил, мінімізації наслідків інституційної невизначеності, інерційності розвитку і досягнення позитивного кумулятивного ефекту.

Взаємозалежність всіх елементів інституційної системи забезпечує ізоморфізм політичних інститутів, їх зближення та подібність за фундаментальними якостями. Тому демократизація залежить від наявності симетричних конструктивних взаємозв'язків у вертикальному та горизонтальному зрізі, конструктивного партнерства між гілками влади, державними і громадськими інститутами, центральними та місцевим органами, формальними і неформальними правилами. Світова практика свідчить, що перспективними заходами забезпечення такої взаємодії є децентралізація,

залучення опозиції та інститутів громадянського суспільства до політичного управління, трипартизм, неокорпоративізм.

На жаль, вітчизняна практика реформування інституційної системи відбувається всупереч названим критеріям. Авторитарний характер інерційності та ізоморфізму, відсутність комплементарного та неупередженого реформування, подвійна кумулятивність (наростання як позитивних, так і деструктивних явищ), нівелюючий тип взаємодії формальних і неформальних інститутів зумовлює ситуативну рівновагу засновану на балансуванні інтересів і спрямовану на утвердження гібридного режиму.

Специфікою вітчизняних інституційних змін є їх циклічний характер, зумовлених боротьбою основних політичних гравців за владу. Він виявляється у постійному відтворенні повторюваних явищ, змістом яких є здійснення поверхових, здебільшого популістських реформ внаслідок акцій громадянської непокори, розчарування населення у подальшому та наростання нової хвилі незадоволення. Відбувається тимчасове почергове відхилення від нульової точки гібридності інституційного розвитку до демократії та авторитаризму зі збільшенням амплітуди в обидва боки, зростанням рівня суспільної напруженості, масштабів і радикальності неінституціоналізованих форм протесту. Це є свідченням слабкості інституційних передумов підтримання демократизації.

Аналіз інституційної динаміки за роки незалежності України дає змогу виділити за критерієм пріоритету певного неформального механізму адаптації політичної системи п'ять циклів. По-перше, неопатрімоніальний, який пов'язаний із формуванням фінансово-політичних груп, концентрацією влади в руках президента, зростанням політичного впливу економічних еліт. По-друге, олігархічний, який характеризується наданням значних прерогатив близьким до президента олігархічним колам взамін забезпечення парламентської підтримки рішень глави держави. По-третє, клієнтелістський, який базується на конкуренції між провладними та опозиційними олігархічними групами. По-четверте, непотичний, який супроводжувався організаційним оформленням

фінансово-політичних груп, набуттям ними самодостатності, злиттям з політичним істеблішментом. По-п'яте, популістський, який з метою підтримання встановленого порядку акцент робить на імітації високої ролі громадськості у політичних процесах.

Атрибутом політичної стабільності в Україні є відсутність сталих правил, стихійна адаптація системи до зовнішніх викликів. Розкрито парламентарні, виборчі, партійні, ідеологічні прояви інституційної нестабільності та їх причини, зокрема зіткнення інтересів основних політичних гравців, міжпартійну боротьбу, популізм, слабкості інституціоналізованих форм мирного вирішення конфліктів і суперечностей, відсутності демократичних неформальних практик взаємодії на всіх рівнях. Це свідчить про штучний упереджений характер інституційного реформування та призводить до інституційних змін у формі гострих соціальних конфліктів та радикальних акцій громадянської непокори.

Вітчизняна практика взаємодії політичних інститутів демонструє деструктивний характер ізоморфізму, коли нестабільність однієї сфери перешкоджає врівноваженню інших, деструктивні неформальні механізми досягнення ситуативної стабільності набувають постійності й застосовуються всіма учасниками політичного процесу як неминучі та безальтернативні.

У підсумку відбувається завершення гібридної інституціоналізації, утвердження змішаного режиму, ситуативної рівноваги, стабільне відтворення некомплементарного та упередженого реформування, заснованого на авторитарній інерційності, подвійній (як прогресивній, так і регресивній) кумулятивності, деструктивному типу взаємодії формальних і неформальних інститутів, балансуванні інтересів.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Передумови інституційної ефективності у демократизації політичної системи

Навіть стабільні інститути демократії на практиці зіштовхуються із складностями реалізації проголошених принципів. Представники процедурного підходу до розуміння демократизації вважають здійснення її ідеалів нездійсненим і можливе лише наближення до них на практиці. Тому під передумовами *інституційної ефективності* демократизації розуміємо процедури і механізми імплементації політичних норм і організацій, сприяння реалізації демократичних принципів у політичній практиці. Це можуть бути інструменти артикуляції соціальних вимог і запитів до влади, сприяння високому рівню політичної свідомості, створення організаційних обмежень від сваволі органів влади, каналів впливу громадськості на державні інститути.

Чинники активізації забезпечують наявність тактики, засобів та ресурсів забезпечення інституційною системою демократичних принципів. Їх покликання створити інституційні обмеження зловживань та порушень встановлених правил у процесі здійснення політичної діяльності, посилити мотивацію суб'єктів політики до стандартизованих, повторюваних і передбачуваних дій. Передумови активізації відображають процесуальну площину функціонування інституційної системи, відповідають за дієвість інших чинників.

Водночас передумови активізації сформувати найскладніше, оскільки їх не можна запровадити шляхом вдосконалення законодавства або створення нової політичної установи чи організації. Навпаки, згадані інституційні зміни мають сенс у зв'язку з тривалим та поступовим відпрацюванням на практиці механізмів реалізації прийнятих правил. Критерієм демократичності передумов активізації є їхня здатність впливати на поведінку основних політичних акторів.

Для розкриття передумов активізації демократизації окреслимо основні напрями суперечностей демократичних процедур. Теоретичне осмислення цієї проблеми сягає античності й прослідковується на всіх етапах політичної думки. Так вже Платон [384] та Арістотель [10] викривали непрофесійність демократичного управління, недосконалість мажоритаризму, називаючи її «тиранією більшості». Г. Гроцій указував на практичну неможливість реалізації народного суверенітету в зв'язку з відсутністю реального носія влади [141]. Т. Гоббс критикував поняття «загальна воля» за абстрактність і потенційну загрозу «війни всіх проти всіх» [121]. Б. Спіноза наголошував на некерованості «сваволі всіх», яку він вважав гіршою за одноосібне монархічне правління [468]. Т. Джефферсон обґрунтував такі вади демократичних інститутів як диспропорційне представництво за підсумками виборів, виборча нерівність, зосередження владних важелів у законодавчій гілці [153].

Не менш промовисто свідчать про нездатність реалізувати демократичні принципи на практиці сучасні теорії демократії. К. Поппер як представник плебісцитарної теорії негативно ставився до принципу мажоритаризму, оскільки більшість може управляти за допомогою тиранічних методів. «За демократії влада тих, хто править, повинна бути обмежена», – зазначав він [393, с. 173].

Плюралістична теорія обґрунтовує неможливість цілісності поняття «народ». На практиці народ – це багатоманітні групи інтересів, що постійно взаємодіють між собою. Політичні рішення є результатом їх конкуренції та компромісу. Тому суспільні інтереси визначались основним пріоритетом державної політики: «Ми звикли розглядати політику винятково з позиції держави. Тепер ми щораз більше розглядаємо політику з погляду суспільства» [33, с. 174, 176].

Представники партисипаторної демократії викривали вади представницьких форм демократії, вважали їх джерелом олігархізації влади, політичного відчуження, апатії громадськості до політичних процесів. За Б. Барбером: «Принцип представництва позбавляє індивідів остаточної

відповідальності за свої цінності, погляди та дії» [18, с. 254].

Духовно-світоглядна криза 70-х років ХХ століття зумовила поширення ідеї про вичерпаність потенціалу демократичного методу управління та неефективність інститутів демократії. Популярною стала теза вперше висловлена в науковій доповіді «Криза демократії» М. Крозьє, С. Гантінгтоном та Д. Вантукі (1975 рік): «Демократичні інститути вичерпали себе та перестали виконувати свої традиційні функції, спонукаючи загострення конфліктів, зниження ефективності державного управління та ставлячи під загрозу стабільне функціонування суспільної системи» [564].

Отже, критика торкається здебільшого демократичних процедур та механізмів, а саме – маніпулювання інститутами і процедурами ухвалення рішень, порушення взаємозв'язку між елітами і масами; неефективність партійних та електоральних процесів, нездатність державних органів запобігти новим суспільним викликам (міжнародному тероризму, бідності й безробіттю, неконтрольованим міграційним потокам тощо).

У зв'язку з цим, висувається низка концепцій «постдемократичної» реальності. Їх підсумовує М. Шаповаленко, яка виділяє такі її риси як домінування виконавчої та імітаційності законодавчої гілки влади, демонстративність опозиції, впливовість та чисельність еліти, організованими лобістськими та іншими групами впливу, що отримують виключні привілеї, зі збереженням регулярних виборів різних рівнів, конкурентних політичних партій, публічних дебатів, захисту базових прав і свобод людини, прозорості в діяльності владних структур [535].

Узагальнити суперечності демократичних процедур можемо, згрупувавши їх у два напрями:

1. Критика прямих форм демократії з позицій елітаризму: неефективності та непрофесійності демократичного правління, схильність до зрівнялівки, придушення думки меншості. Такий підхід призвів до розроблення в сучасній політичній науці концепту «постдемократії». За П. Розваллоном, цей термін означає «різновид електорально-представницької демократії, демократію

недовіри, непрямой влади, розсіяної у спільноті, що зводиться до протиріччя наглядових функцій, превентивних інструментів, перевірки суджень та думок» [426, с. 26]. Тобто, неефективність представницьких інститутів зумовлює постійне втручання представників суспільства в політичну діяльність.

2. Критика представницьких форм демократії з позицій егалітаризму: олігархізації та бюрократизації демократії. Зокрема К. Крауч вважає, що «сучасна політика перетворюється на ігри політичних еліт і формування зв'язків впливових бізнес-груп внаслідок занепаду суспільних класів» [268, с. 15].

Відповідним чином структуруємо і сукупність передумов активізації, поділивши їх на *елітарні*, *егалітарні* та *неформальні*. До елітарних чинників функціонування політичних інститутів належать професійність політичної еліти, інституціоналізоване лідерство, політична відповідальність, протидія популізму. Перелічені передумови покликані сприяти ефективності представницьких інститутів.

Професійність політичної еліти зазвичай забезпечується, по-перше, наявністю раціональних *механізмів її рекрутування*. Традиційно воно здійснювалось шляхом висунання кандидатів на державні посади від партії та їх конкуренція у виборчому процесі. На сьогодні цей механізм рекрутування піддається сумніву, оскільки дослідники вказують на «ритуалізацію виборів, перетворення їх на своєрідне масштабне політичне шоу» [370, с. 29], існування харизматичних лідерів тільки на крайніх полюсах політико-ідеологічного спектру [75; 89; 90].

З огляду на це доцільним вважаємо пошук альтернативних позапартійних каналів рекрутування політичної еліти. На думку В. Литвина такими каналами можуть бути суспільні рухи і неурядові організації, «довіра до яких зростає пропорційно втраті підтримки політичних партій. Молоді та вмотивовані активісти саме через ці структури дедалі частіше формують нову когорту лідерів» [300, с. 6]. До них додаємо і місцеву та регіональну еліту, сформовану в процесі діяльності в органах місцевого самоврядування.

Також слід зауважити, що партійний лідер в органах влади теоретично має бути цілком *неупередженим*, однак зазвичай зберігає залежність від своєї політичної сили. Показовим у цьому разі є практика розподілу посадових портфелів між переможцями виборів, коли їх професійність та відповідність посаді стають похідними від партійної приналежності, лояльності до правлячої еліти, коаліційних зобов'язань тощо. Тому на наш погляд професіоналізм та неупередженість політичної еліти досягаються завдяки встановленню *паритету* між професійним та політичним складом органів влади.

Важливим елементом системи елітарних передумов демократизації є *консенсус* еліти щодо базових підвалин суспільно-політичного життя, згода щодо встановлених правил політичної гри. Саме він забезпечує стабільність інституційної системи та швидкі результативні реформи. Це актуалізує питання про механізми внутрішньої взаємодії різних груп політичної еліти. Насамперед йдеться про співпрацю владної та опозиційної верхівки в *конструктивному* руслі.

Роль політичної опозиції у процесі демократизації політичної системи не викликає жодного сумніву. Адже вона сприяє обмеженню владного впливу правлячої еліти, забезпечує громадський контроль за діяльністю органів влади, вільну непримусову експертизу політичного курсу і поточних проблем, конструює шляхи і способи їх вирішення, визначає альтернативні проекти подальшого розвитку [411].

Водночас деструктивні дії антисистемної опозиції здатні зруйнувати навіть найміцніші підвалини демократії. За Б. Гаврилишиним вона поглиблює або й зумовлює явище соціально-політичної ентропії, стимулюючи зайву політичну напруженість, загострення суперечностей, розпалювання конфліктів, поляризації суспільства. За таких умов ентропія зумовлює інституціоналізовану, законну руйнацію влади [67]. Тобто, очевидно, що зосередження уваги опозиції на послабленні правлячої групи, підриві основних засад політичного устрою не може позитивно впливати на функціонування політичної системи.

Інструментами забезпечення конструктивності опозиції є законодавче визначення її статусу та гарантування її прав, внутрішня консолідованість опозиційних сил, наявність чіткої програми дій. Конструктивна співпраця влади та опозиції передбачає внесення до програм державної політики окремих пропозицій опозиційних сил, що сприяє зниженню напруженості в суспільстві, підвищенню легітимності влади.

Зарубіжна практика виробила низку механізмів налагодження взаємодії правлячої еліти та опозиційної. У політичній науці існує декілька класичних моделей парламентської опозиції. За критеріями рівня формальної інституціоналізації опозиції, ступенем включення опозиційних партій у діяльність парламенту та його органів, рівнем законодавчого впливу і ролі меншості в законодавчому процесі виокремлюють: вестмінстерську, французьку напівпрезидентську, німецьку та скандинавську моделі [153, с. 8].

За Британської (Вестмінстерської) моделі статус опозиції є офіційно визначеним, згідно з яким опозиція отримує додаткове державне фінансування, доступ до державної інформації, право публічно висловлюватись, зокрема на державних телеканалах, формує тіньовий уряд. Однак її участь у процесі ухвалення державних рішень і вплив на вироблення політики є доволі обмеженими, оскільки повнота політичної відповідальності за обраний політичний курс покладається на правлячу політичну силу. У такий спосіб правляча еліта позбавляється можливості звинувачувати опозицію в тиску на владні рішення.

Специфіку континентально-європейської моделі політичної системи становить відсутність чіткого розмежування, протиставлення представників влади та опозиції, оскільки парламентська коаліція, що формує уряд, може включати й представників опозиції. Рішення в законодавчому органі ухвалюються спільним голосуванням правлячої коаліції та опозиційних сил. Також правлячим та опозиційним силам гарантуються рівні права з формування порядку денного пленарних засідань, доступу до державної інформації та публічних висловлювань. Тобто, континентальна модель взаємодії влади і

опозиції спрямована на забезпечення широкого залучення всіх політичних сил до процесу ухвалення рішень. Ці норми покликані забезпечити значний рівень легітимності влади, на противагу чіткій персональній відповідальності.

Серед особливостей національних моделей опозиції можемо зазначити найширші права німецької опозиції, що має право призначати 30 – 40 % керівних посад в уряді, комітетах, комісіях та інших органах державної та місцевої влади.

Натомість для французької модель характерний помірний вплив опозиції, що не має офіційного статусу, який би утверджував право контролю за діяльністю уряду та впливу на формування порядку денного. З огляду на змішаний тип політичної системи, політична вага опозиції зростає, якщо вона представлена не тільки парламентською меншістю, але й президентом, якщо вони належать до однієї політичної сили. Серед важливих важелів впливу французької опозиції можемо зазначити право ініціювання та ухвалення вотуму недовіри уряду. Це відрізняє французьку напівпрезидентську модель від класичних змішаних республік, де передбачено чітке розмежування статусу більшості та опозиції.

Для інших країн із змішаною республікою характерним є чітке розмежування статусу більшості та опозиції. Типовим є затвердження в законах, Регламенті Парламенту, інших нормативно-правових актах широких повноважень у контролі над урядом та в законодавчому процесі. Так, у Литві опозиція користується правом призначення представників опозиції на посади заступників спікера, голови парламентського Комітету з питань бюджету та фінансів, Бюджетного комітету, подання законопроектів на позачерговий розгляд, пропозицій рішень Сейму в терміновому порядку, першочергової доповіді лідера опозиції на засіданні Сейму із розгляду програми уряду, включення лідера опозиції до правління Сейму, що вирішує організаційні питань роботи Сейму [169].

Основною рисою скандинавської моделі є нормативно-правова невизначеність статусу опозиції, на противагу значному впливу меншості на

формування порядку денного та регулювання законодавчої діяльності парламенту за неформальними правилами. Так, у Данії, Норвегії та Швеції застосовується практика широкої участі опозиції у роботі парламентських комітетів.

Специфіка кожної моделі зумовлює принципи діяльності та особливості функціонування парламентської опозиції. Це зумовлено специфікою політичної системи, особливостями соціокультурного простору. Однак загальною рисою всіх окреслених моделей взаємодії є прагнення встановлення консенсусу між владою та опозицією, стандартизація методів їх взаємодії, що забезпечує безконфліктну передачу влади від однієї політичної сили до іншої, утвердження ролі опозиції як контролюючого і дорадчого елемента системи розподілу влади.

Отже, до ознак демократичної політичної еліти відносимо її професійність, відкритість і конкурентність формування, конструктивний, системний та легітимний характер контролю, що у впливі на правлячу користується затвердженими в законодавстві формами та методами діяльності.

Характеризуючи *інституціоналізоване демократичне лідерство*, зазначимо, що його розуміють як здатність ефективно управляти завдяки володінню лідером комплексом специфічних рис і цінностей, використанню демократичних методів керівництва, що базуються на принципах прямої демократії, виборності влади, відкритості, колегіальності ухвалення рішень, звітності посадових осіб, наявності й впливовості опозиційних лідерів [328, с. 105].

Найчастіше інституціоналізованим виявом найвищого рівня політичного лідерства вважається президентство. Його роль як лідера нації символу єдності та уособлення впроваджуваних реформ зумовлена високим рівнем особистої *відповідальності* [354]. Це особливо важливо в період докорінних трансформацій, оскільки наявність ефективного лідера забезпечує стабілізацію влади, сприяє швидкому прийняттю політичних рішень. Також виняткове значення лідерства в процесі демократизації зумовлене здатністю виховувати демократичні цінності, ініціювати створення політичних партій

демократичного спрямування.

При цьому зазначимо, що автор розуміє політичну відповідальність як складову демократичної політичної культури, яка ґрунтується на активній громадській позиції, здатності громадян давати оцінку діям політичної еліти, зіставляючи їх з існуючими в суспільстві нормами та цінностями [217].

Рівень та обсяг політичної відповідальності залежить від оптимального співвідношення елітарних та егалітарних передумов. Так, занадто значний рівень підзвітності перед народом може вироджуватись у популізм, залежність державної політики від мінливих настроїв електорату, перешкоджати реалізації довгострокових політичних стратегій, зумовлювати непослідовність процесу ухвалення і виконання політичних рішень. Науковці влучно називають таке явище «короткозорістю» громадської думки, тому очевидно, що видатні політичні лідери, «великі реформатори» мають бути незалежними від оціночних суджень мас.

Водночас загрозовою є й протилежна ситуація, коли політична участь є пасивною, суспільство апатичним, а еліта олігархізованою і цілком не зважає на громадську думку. Як вже зазначалось, криза класичних інститутів демократії негативно позначається на функціонуванні механізмів реалізації політичної відповідальності. А виборчі технології та політичні маніпуляції цілком нівелюють ефективність ротацій влади завдяки волевиявленню. Також в умовах монобільшості неідеальними і формальними виявляються інструменти стримувань і противаг притягнення до відповідальності вищих органів влади.

За таких умов пріоритетного значення набуває саме ціннісний та інституціоналізований вимір політичної відповідальності, коли оцінка дій влади здійснюється в розвинутих демократичних державах на усталених суспільних норм та процедур, порушення яких стимулюватиме законний конвенційний протест громадськості.

Тобто, для повноцінного забезпечення політичної відповідальності важливою є наявність високого рівня громадянської політичної культури, наявності стандартизованих неписаних правил взаємодії учасників політичного

процесу. Тому інституціоналізацію політичної відповідальності неможливо внормувати в правовій площині. Законодавчі санкції проти порушників виявляються недієвими без морального підґрунтя. Вкорінення правил політичної відповідальності потребує тривалої та глибокої трансформації системи суспільних цінностей.

В умовах демократії ефективне лідерство стає проблематичним через нетривалий термін каденції політичного лідера, його орієнтацію на виборчий успіх. Це спонукає їх розробляти тільки короткотермінові програми, уникати непопулярних рішень, нехтувати віддаленими наслідками своєї діяльності.

Істотну проблему реалізації лідерських функцій в умовах демократії становить *популізм*. Його розповсюдження як політичної технології зумовлене посиленням в умовах інформаційного суспільства ролі іміджу та спрощеним характером комунікацій з громадськістю. На електоральний успіх здебільшого можуть розраховувати «улюбленці публіки», що професійно поступаються конкурентам, але вміло здобувають прихильність виборців.

Явище популізму набуває різноманітних проявів у сучасній політичній практиці. Воно може розумітись як ліва ідеологія або метод політичної боротьби. У цьому разі популізм, до певної міри, має об'єктивний характер, зумовлений спрощеним сприйняттям політичних процесів, потребою конкурентоспроможності під час виборчих перегонів.

Так чи інакше, щоб здобути електоральну підтримку, політичні лідери максимально спрощують свої передвиборчі промови, наближаючи до можливостей сприйняття та інтересів пересічних громадян, активізують наявні суспільні суперечності й нагальні проблеми, що можуть зацікавити загал, критикують політичний курс конкурентів, позиціонуючи власну політичну нішу, тобто використовують популістську риторіку. Інакше вони просто не спроможні донести свої ідеї до мас. Тоді можемо вважати популізм невід'ємним атрибутом демократизації та народовладдя. Розвиток та посилення безпосередньої демократії та засобів масової комунікації посилюють популістські тенденції. За влучним висловом К. фон Байме «Харизматична

медійна демократія заохочує популістський стиль у загальноприйнятій політиці» [13, с. 106].

До причин посилення елементів популізму в політичній діяльності, на думку А. Романюка, можемо віднести увагу до гарантування прав меншості; звернення до національних цінностей і заперечення універсальних критеріїв розвитку суспільного життя; ускладнення та бюрократизація процесу ухвалення рішень і політичного процесу, призводить до непрозорості діяльності влади, ускладнює розуміння громадянами сутності політичного процесу, сприяє формуванню підозр і відповідно веде до зацікавленості в «простій, зрозумілій» політиці [432, с. 240].

Однак загрозовою вважаємо тенденцію інституціоналізації популізму та його функціонування як неформального політичного інституту, сталої традиційної норми, політичної діяльності, що цілком лояльно сприймається суспільством. У такий спосіб популізм перетворюється на провідний принцип державної політики, що формує примітивну картину політики, поділяє суспільство на «своїх» і «чужих», апелює до народу як цілісності, критикує правлячий режим. Практичними наслідками політичної діяльності на засадах популізму є негативна стереотипізація політичної поведінки, соціальних потреб та ідентичностей, нівелювання інтересів суспільних груп та ускладнення їх артикуляції і захисту, конфронтація суспільства, перманентна делегітимація влади [368].

Буквальне сприйняття народовладдя приводить до суттєвих складностей його реалізації у сучасній політичній практиці. Адже твердження про те, що народ є основним суб'єктом політики має символічний і декларативний характер. Також слід зауважити, що народні маси далеко не завжди компетентні у вирішенні складних політичних проблем, а політичні лідери не можуть орієнтуватись тільки на популярність політичного рішення. Тому стримати засилля популізму може значний рівень політичної культури еліти та громадян, що ґрунтується на принципах толерантності й плюралізму думок, розвинуте громадянське суспільство.

Не аби яку роль у протидії популізму відводимо і рівню розвитку політичних інститутів в державі. В умовах стабільної консолідованої демократії партійно-електоральні передумови демократизації змушують популістських політиків, які здобули владу, нести відповідальність за реалізацію своїх передвиборчих обіцянок. Якщо його програма не була відображена в поточній державній політиці, то цим вдало скористаються опоненти розходяться і на чергових виборах такий політик навряд чи зможе очікувати на успіх.

Тобто, популізм насамперед притаманний верствам населення з низьким рівнем політичної і правової культури, суспільствам із неінституціоналізованими структурами народовладдя.

Отже, елітарні передумови практичної демократизації включають механізми рекрутування, оновлення, забезпечення професійності політичної еліти, її конструктивної взаємодії з опозицією, демократичного інституціоналізованого лідерства на засадах політичної відповідальності та уникнення популізму.

Егалітарні детермінанти включають: обмеження компетенції органів влади, плюралізм суб'єктів політики, відповідальність політичної участі, громадянську політичну культуру. Йдеться про механізми оптимізації функціонування прямих форм демократії. Їх сутність можна розкрити на рівні функціонування окремих інститутів демократії.

Обмеження компетенції органів влади означає, що жодне рішення на всіх рівнях інституційної системи не може прийматись одноосібно. Пріоритетного значення набуває принцип колегіальності. Коли йдеться про будь-який інститут його слід розуміти як систему відносин. Тобто, інститут президентства – це не тільки особа, але й особливості його конституційного статусу, взаємодія представників його команди та дорадчих органів з іншими політичними інститутами, громадськістю.

Обмеженню компетенції центральних органів влади сприяє й *децентралізація* повноважень. Як зазначалось вище, тенденція передачі владних повноважень на місцевий рівень з одного боку стає важливим

джерелом нової генерації відповідальної та професійної політичної еліти, а з іншого – забезпечує інтерес до політичної участі, яка активізується на основі безпосереднього інтересу до місцевих проблем.

Питому вагу забезпечення демократизації інституційної системи становить свідома та інституціоналізована *політична участь*. Принцип *народного суверенітету*, затверджений у більшості конституцій реалізується через механізм інституту політичної участі. У широкому сенсі, якого ми дотримуємось, політична участь включає всі форми громадянської активності та механізми безпосередньої демократії.

Політична практика виробила низку форм політичної участі. Серед них дослідники виділяють:

- безпосередню взаємодію, консультативні дії, переговорні процеси з владними структурами [266, с. 123];

- громадський контроль за функціонуванням вищих та місцевих органів влади [304, с. 29];

- діяльність громадських організацій, асоціацій, профспілок, петиції, звернення, вимоги до органів влади, проведення громадських експертиз, формулювання експертних висновків і оцінок щодо конкретних документів та суспільних подій, громадські акції, громадські слухання, діяльність громадських рад, дискусії в ЗМІ, результати соціологічних опитувань та моніторингів громадської думки, семінари, «круглі столи», консультації, що забезпечують експертні оцінки, участь зацікавлених груп [313].

В контексті нашого дослідження, поділяємо всі форми політичної участі на інституціоналізовані (опосередковані) та неінституціоналізовані (пряма дія). Основу демократії становить перша група, що передбачає регулярну участь у виборах, членство в партіях та громадських об'єднаннях. Однак активність цих форм участі постійно знижується.

Різні форми народовладдя зазнають всебічної критики, підриваючи віру громадян у реальність, а не імітацію цього принципу. Аксиомою політичної науки є те, що інструменти реалізації прямих форм демократії мають низку

об'єктивних вад. Так, Дж. Ціммерман до них відносить некомпетентність громадян у розгляді управлінських і політичних питань, ймовірність вузького регіонального чи групового бачення нагальних проблем, на противагу глобальному, маніпулювання громадською думкою шляхом суперечливого формулювання тез, винесених на всенародне обговорення, високі урядові витрати на організацію виборів, референдумів та організації інших форм волевиявлення, затягування процесу ухвалення політичних рішень [523].

Чимало прикладів несправедливих механізмів підрахунку голосів можна знайти в сучасній політичній практиці. Приміром, специфічна виборча система США в 2000 році дала змогу на президентських виборах здобути перемогу Дж. Бушу-молодшому, який після перерахунку голосів у штаті Флорида отримав на 100 тисяч менше голосів аніж його супротивник А. Гор. Такі парадоксальні ситуації дають громадянам підстави недовіряти виборчим процедурам. У постсоціалістичних країнах сумніви щодо легітимності результатів виборів неодноразово призводив до масштабних акцій громадянської непокори і «кольорових революцій» [30].

Як доводять дослідження сучасні вибори дуже мало змінюють склад органів влади. Майже завжди під час президентських виборів конкуренція розгортається між декількома лідерами виборчих перегонів, найбільш рейтинговими кандидатами. Показовими в цьому разі є й результати парламентських виборів у США 1998 року, коли оновлення персонального складу Палати представників відбулось лише на 2 %, а Сенату – на 10 % [30]. На місцевих виборах трапляються випадки, коли в мажоритарних округах заздалегідь відомі фаворити виборчих перегонів, а тому виборчий процес відбувається фактично як безальтернативний [530].

На підтвердження зниження довіри до виборчих процесів можемо навести й результати соціологічних досліджень. Відсоток скептиків щодо можливості впливати на владу через інститут виборів стрімко зростає. Якщо в 1964 році їх було всього 29 % населення, то в 1994 році кількість таких громадян зросла до 80 % [30]. Згідно з опитуванням Інституту Геллапа,

проведеним у шестидесяти розвинутих демократіях впродовж 1999 року, громадяни, здебільшого визнають вибори вільними й справедливими. При цьому 2/3 респондентів не вірять у те, що в їхніх країнах управління здійснюється на засадах народовладдя [30]. Наслідком делегітимації інституту виборів стає криза політичної участі загалом.

Криза участі має такі прояви як абсентеїзм, зменшення лояльності населення до партій та громадських об'єднань, політичне відчуження. У класичній публікації Р. Патнам, присвяченій проблемам політичної участі у США, наводяться дані щодо зниження на чверть участі виборців у голосуванні, політичних зустрічах та мітингах, міських громадських зборах, неурядових, професійних, релігійних об'єднаннях та зростання недовіри до уряду з 30 % до 75 % впродовж 1960-1990-х років [617]. В європейських державах спостерігаються подібні показники участі в голосуванні. За означений період вони знизились майже на 10 % [431].

Подекуди зниження рівня політичної участі може бути викликано прогресивним станом політичної системи, наприклад, зростанням стабільності електоральних пререференцій. Адже масова політична участь притаманна кризовим моментам суспільно-політичного розвитку. Показовим у цьому разі є факт поступового зниження явки на вибори в ряді пострадянських держав, порівняно із першими роками незалежності, зокрема в Латвії, Естонії, Румунії, Польщі, Чехії. Водночас у пострадянських державах, що тяжіють до авторитаризму (у Білорусії, РФ, Вірменії), подібна динаміка не спостерігається, оскільки дедалі загострюється боротьба за владу [537]. Так, на виборах глави Білорусії у 2020 році було зафіксовано рекордну явку: за офіційною інформацією участь у голосуванні взяли 41,7 % білорусів [52].

Розвинутим державам притаманний ефект «виборчої втоми» через постійне проведення різних форм плебісцитів та голосувань. Приміром, в умовах взірцевої плебісцитарної демократії Швейцарії явка на парламентські вибори є найнижчою в Європі й вже впродовж 30 років не перевищує 42-48 %. Цікаво, що й українські виборці під час позачергових парламентських виборів

на 5 % зменшували виборчу активність [537].

Пряма політична участь, зокрема акції громадянської непокори, масові мітинги та страйки, є інструментом висловлення претензій до влади, привернення уваги до актуальних соціальних проблем, а також каталізатором політичних реформ. Так, демонтаж авторитарних режимів відбувався під впливом масових протестів та діяльності нелегальних організацій.

Водночас надмірне зростання неінституціоналізованих форм політичної участі свідчить про відсутність або неефективність конвенційних механізмів впливу на владу. Воно є результатом свідомої мобілізації громадськості певними політичними гравцями з метою досягнення власних цілей. Це веде до радикалізації суспільства, загрожує переростанню мирних акцій громадянської непокори в застосування насильства, загостренню соціальних суперечностей. Зазвичай це можливо в умовах відсутності, обмеженості або неефективності механізмів легальної артикуляції та відстоювання інтересів. Яскравим прикладом у цьому разі можуть бути виступи та акції протесту на релігійно-етнічному ґрунті внаслідок незадоволення діаспори своїм становищем у «чужому» цивілізаційному просторі.

Також пов'язуємо поширення радикальних та неконвенційних форм участі із практикою мобілізації прямих дій у політиці для політичної боротьби елітарних груп. Політичні сили, позбавлені засобів та гарантій рівної легальної конкуренції, апелюють до народних мас, вдаються до деструктивних дій аж до терористичних з метою впливу на владу. В умовах складної соціально-економічної ситуації, що збільшує чисельність маргінальних груп, розчарування в демократичних цінностях та ефективності її інститутів, ця політична технологія виявляється особливо ефективною і сприймається як норма.

До ознак демократичної політичної участі відносять добровільність. У сучасній політичній практиці це означає не тільки відсутність примусу або покарань та санкцій за утримання від очікуваних форм активності, але й відсутність штучних стимулів громадських дій. К. Поппер із цього приводу

зазначає: «Демократія означає, що громадяни повинні мати можливість впливати на політику тоді, коли вони цього захочуть, що політики повинні розглядати себе як слуг народу, що закони уряду повинні відображати цінності, побажання більшості» [393, с. 143].

Найбільш прийнятною формою участі громадян у політичних процесах в умовах демократії традиційно вважалось членство в партії. Саме вона несла відповідальність за висунуті вимоги, обмежувала сваволю конфліктних соціальний ґрунт, переносючи їх у площину політичної конкуренції під час виборчого процесу. Політичні програми партії розглядались як своєрідний контракт, який містив про зобов'язання партії в обмін на електоральну підтримку.

Проте на сьогодні спостерігається тенденція зниження ролі політичної партії у політичному процесі. Як наслідок нечіткої структури партій, декларативності програмних положень, переслідування виключно прагматичних цілей, бюрократизації партійного життя, вільного членства та нестійкої соціальної підтримки, конкуренція ідей та програм здійснюється значно частіше на рівні груп інтересів.

До об'єктивних причин зниження ролі партійної участі дослідники відносять послаблення соціально-класового конфлікту та ідеологічного протистояння, зростання ролі немажоритарних способів групової ідентифікації [376]. Йдеться про приналежність індивідів одночасно до багатьох соціальних груп, соціальну мобільність, що провокують і нестабільність партійних систем (невизначеність партійно-політичного спектру, ситуативну парламентську більшість), посилення ролі іміджу лідера партії.

Тому до необхідних чинників оптимізації партійної участі відносимо слідом за низкою дослідників інструмент «*партійної демократії*», розуміючи її як одне з найперспективніших завдань інституційної розбудови партії, перешкоду її перетворення на механізм реалізації корпоративних інтересів партійної еліти [275]. Її перевагою є гнучкість політики завдяки залученню

рядових членів партії до обговорення й ухвалення, відбору найбільш здібних і привабливих лідерів [618, с. 3].

Ознаками внутрішньопартійної демократії є виборність партійних лідерів, участь членів партії у процесі ухвалення рішень і пріоритетів партійної політики, контроль за їх виконанням, наявність горизонтальних зв'язків на рівні кожної партійної ланки, незалежність від партійного центру, значний рівень децентралізації партійної діяльності, колегіальний процес ухвалення рішень, фінансова прозорість [429].

Партія забезпечує політичну відповідальність орієнтуючись на тривалий період свого функціонування. Тому її ідеологія є своєрідним контрактом із виборцями, які делегуючи їй повноваження, очікують на виконання положень передвиборчої програми [10, с. 22].

Отже, важливими передумовами демократичної політичної участі є забезпечення активізації соціального капіталу, формування демократичних цінностей, її прозорість та відкритість. Найбільш бажаними в цьому контексті вважаємо волонтерство, благодійництво, електронні петиції, самоорганізацію населення, бюджети участі.

Так, волонтерство користується особливою довірою через добровільність, неоплачуваність і незаангажованість участі у волонтерських заходах. Вона є механізмом формування соціального капіталу завдяки добровільній співпраці заради спільної мети. Мотивація волонтерської діяльності ґрунтується на отриманні некомерційної вигоди, насамперед можливості для отримання досвіду та саморозвитку. Ці ознаки зумовлюють популярність волонтерської діяльності, що налічує 970 млн. учасників (кожна сьома людина у світі), 125 млн повноцінних робочих місць або 2,4 % світової економіки (\$1,348 трлн) [618].

На перший погляд елітарні та егалітарні теорії суперечать одна одній у ставленні до передумов демократизації. Проте, на наш погляд, для ефективного функціонування інститутів демократії має бути забезпечено баланс представницьких, так і прямих форм її реалізації. Диспропорційність вбк

елітарних передумов призводить до *олігархізації внутрішньопартійного життя (босизму)*. Ця тенденція виникає за умови порушення принципів партійної демократії та зумовлює несправедливий процес відбору кандидатів на державні посади. В умовах закритих домовленостей щодо поділу отриманих портфелів забезпечення високого професіоналізму еліти неможливо.

За М. Вебером [49], Ф. Гайєком [508], М. Дюверже, олігархізація партійного керівництва, зміщення влади від партійної маси до партійного центру, перетворення її публічного лідера на боса, який фінансує діяльність партійної організації та здійснює керівництво тіньовими методами має об'єктивний характер, зумовлений прагненням зберегти контроль та привласнити партійну структуру, забезпечити собі голоси виборців, необхідності маневрувати в умовах мінливого політичного середовища. Тому партійна еліта опирається змінам в вищих ешелонах партії, залученню нових особистостей.

В умовах сучасної партійної конкуренції роль конкретної партії в управлінні менше залежить від її масовості й кількості набраних голосів. Зайняти вигідне політичне становище їй допомагає гнучкість і вміння вести переговори під час формування парламентських коаліцій [11, с. 107].

За двопартійної системи державні рішення ухвалюються шляхом компромісу переможця й переможеного. Тому їм вигідно не допустити до управління «треті» політичні сили [212]. Виборці виявляються обмеженими в своєму виборі, а багатопартійність тільки імітує плюралізм. Приміром, ідейні засади Республіканської і Демократичної партій США фактично не відрізняються, але й альтернативні політичні партії не беруть участь у боротьбі за владу [289].

Отже, важливими передумовами ефективності партії як інституту демократії є демократичний характер внутрішньопартійних зв'язків та наявність горизонтальних та вертикальних (центр – місцеві осередки, еліта – рядові члени, виборці) комунікацій.

Натомість надмірна увага до егалітарних передумов зумовлює *популізм*. Це поняття в політичній науці популізм визначається як ідейна течія, механізм боротьби за владу, управлінська стратегія [218; 346].

Зростання популізму як партійної ідеології свідчить насамперед про кризу традиційних механізмів демократії та необхідність реформування інституційної системи [346]. При цьому слід зазначити доволі високу електоральну підтримку європейських популістських партій: Незалежної партії Великої Британії [595], Австрійської партії свободи, італійської партії «Рух 5 зірок», іспанської «Об'єднані ми можемо», ісландської Піратської партії, грецької ліво-радикальної «ΣΥΡΙΖΑ» [548, с. 390].

Застосування популізму у виборчому процесі сприймається майже як норма, оскільки від здатності партії або лідера артикулювати популярні інтереси, апелювати до народних мас залежить їх електоральний результат. При цьому рівень популізму варіюється залежно від політичної культури громадян та представників еліти. Тобто, елемент популізму присутній у передвиборчих програмах всіх політичних партій.

Важливо, щоб прийшовши до влади, політики не вдавались до популістських методів управління, оскільки свідоме уникнення ухвалення непопулярних рішень поступово призводить до системної кризи. Популістська політика дає змогу отримати швидкі але короткострокові дивіденди. Вона унеможлиблює формування передумови політичної відповідальності. Надмірно широка політична участь призводить до її радикалізації.

Основним інструментом забезпечення балансу прямих та представницьких форм демократії є пріоритет демократичних неформальних правил, що забезпечують дотримання встановлених норм.

Сприяння формуванню передумов активізації демократизації ґрунтується на попередженні розповсюдження деструктивних неформальних практик у процесі взаємодії політичних інститутів і формування вищих органів влади. До них відносимо різноманітні форми корупції, зокрема:

- 1) клієнтелізму – взаємовигідного обміну послугами і благами між

суб'єктами різного рівня, сукупність неформальних зв'язків ієрархічного підпорядкування між індивідами та групами за принципом «візьміть там, дайте тут», що дає змогу клієнтам і меценатам скористатися взаємною підтримкою, оскільки вони грають паралельно один із одним на політичному, соціальному та адміністративному рівнях [478];

2) патронажу – неправомірне використання державних ресурсів із метою просування інтересів певних індивідуальних чи колективних акторів [452];

3) фаворитизму – преференційного ставлення людини або групи людей над іншими в однакових соціальних кластерах [561];

4) непотизму – службового заступництва високопосадовця, політика представникам свого родинного кола, «просування» близьких осіб на посади в органах державної влади, лобіювання їх інтересів під час виборів, конкурсів на заміщення посад [606; 625];

5) кронізму – призначення друзів чи соратників на державні посади без належної кваліфікації, сприяння отримання державних субсидій, позик на вигідних умовах, встановлення спеціальних ринкових бар'єрів, ліцензування підприємства або галузі, зокрема економічно збиткових [359].

Ці інститути унеможливають становлення передумов професійності еліти та інституціоналізованого демократичного лідерства, оскільки вони сприяють необґрунтованому привілейованому становищу певних осіб чи груп, які часто не володіють належними знаннями, уміннями та індивідуальними якостями для виконання відповідних функцій. Натомість закритим виявляється доступ для талановитих обдарованих індивідів, які не включені до патронажних відносин

На наш погляд, основним механізмом протидії цим інститутом може бути з'ясування причин його популярності, механізму функціонування та створення дієвих конкурентоспроможних альтернатив демократичного характеру. Приміром, клієнтелізм являє собою систему взаємозв'язків, спрямованих на отримання особливих привілеїв чи вигод [476; 566] завдяки дотриманню встановлених правил гри, неухильне виконання своїх функцій та обов'язків

[571], зворотній зв'язок між патроном та клієнтом, гарантована підтримка й стійкість відносин [478]. Саме на таких принципах ґрунтується система офіційного соціального забезпечення чиновників багатьох держав світу. Надання преференцій найціннішим та найвідданішим членам певної організації активно використовувалось у приватному секторі з азійським типом корпоративної культури, які переслідували мету забезпечення кадрової стабільності. Нині практика заохочення працівників розповсюдилась у різних регіонах, зокрема і в політичній сфері, де гарантії працевлаштування в разі переїзду, спеціальне медичне страхування, податкові пільги, інші мотиваційні заходи є важливою складовою антикорупційних заходів.

Прикладом позитивного ефекту непотизму можемо вважати сімейний бізнес та сімейні професійні династії, засновані на високому рівні довіри один до одного, «де любов до своєї справи і професійна майстерність передаються з покоління в покоління, а сприяння в роботі родичам сприймається як нормальне явище, природний інстинкт, притаманний людям» [452, с. 195].

Проте в політиці призначення своїх близьких або «продаж» важливих державних посад, особливо виборних, неприйнятні, оскільки суперечать чинному законодавству, призводить до монополізації влади, знижує легітимність політичного інституту. Тому його альтернативою має стати значний рівень партійної інкапсуляції, де критеріями «близькості» є ідейні засади, спільне бачення стратегії політичного розвитку.

У сукупності передумови активізації мають сприяти інституційній ефективності. В умовах демократії визначення цього концепту є доволі проблематичним. Так, за Ф. Шміттером та Т. Карлом, демократичний уряд на може бути ефективним з економічної точки зору через відсутність консенсусу, значні витрати ресурсів на адміністративний апарат та підтримку демократичних процедур [543]. Л. Даймонд вважає передумовами неефективності демократичного уряду боротьбу і конкуренцію за владу, орієнтація на найближчі вибори, що часто зумовлює політичну нестабільність, перешкоджає постановці довготермінових завдань, уповільнює процес

ухвалення політичних рішень через взаємне вето учасників політичного процесу [144].

Тому в неоінституціоналізмі чинниками інституційної ефективності вважається співвідношення між витратами та отриманими вигодами, ідеологічне (ціннісне) обґрунтування політичних рішень, особливості конкуренції між суб'єктами ухвалення політичних рішень, контрактний підхід і довіра в здійсненні спільної діяльності, що надає переваги всім учасникам [355].

Отже, система чинників ефективного функціонування інститутів демократії включає:

Елітарні передумови:

- відповідність ознакам «раціональної бюрократії», інституціоналізовані способи формування складу політичної еліти (професійність);
- наявність системної опозиції пріоритет демократичних неформальних інститутів над деструктивними (конструктивність);
- колегіальність ухвалення політичних рішень, залучення різних сторін до процесу розроблення та ухвалення норм, коли жоден з інститутів не має права абсолютного вето (обмеженість);

Егалітарні:

- чітка та усвідомлена громадянська позиція електорату, заснована на раціональних знаннях (свідомість);
- розгляд громадянами політичної участі не тільки як права, але як обов'язку, усвідомлення наслідків своїх дій, добровільний характер участі, відсутність будь-яких форм тиску в залученні до політичних процесів (політична відповідальність);
- наявність легальних форм артикуляції групових інтересів, інституціоналізованість участі громадськості в процесі ухвалення політичних рішень, ефективного громадського контролю (конвенційність);

Неформальні:

- допоміжний характер неформальних практик щодо неформальних (формалізованість);

- наявність формальних конкурентоспроможних інститутів, здатних замінити та витіснити деструктивні неформальні практики (альтернативність).

Узагальнимо отримані дані за допомогою таблиці (див. таблицю 4.1.1.).

Таблиця 4.1.1. «Система передумов функціонування демократії»

<i>Елітарні</i>	<i>Егалітарні</i>	<i>Неформальні</i>
професіоналізм	свідомість	обмеженість
конструктивність	відповідальність	формалізованість
плюралізм	конвенційність	альтернативність

Складено автором.

4.2. Деструктивні аспекти функціонування сучасної інституційної системи України

Вітчизняна інституційна система особливо гостро стикається з проблемою відсутності або слабкості передумов активізації демократизації. Дослідники пов'язують це з відсутністю досвіду демократичного управління, низьким рівнем політичної свідомості, гібридним характером політичного режиму.

Зокрема з низьким рівнем політичної свідомості еліти на всіх рівнях пов'язуємо *непрофесійність* політичної еліти. Насамперед це стосується інституту парламентаризму. Оптимістичні прогнози щодо наслідків структурування Верховної Ради IX скликання (вперше в історії України сформовану монобільшість, рекордне оновлення персонального складу депутатів) [341], не враховують іншу детермінанту ефективності, а саме – професіоналізм депутатів. Адже питому вагу поточного складу українського парламенту становлять особи без досвіду політичної діяльності й відповідної

освіти. Це зірки шоу-бізнесу, телеведучі, спортсмени, відомий ресторатор, весільний фотограф, тамада, співак [547]. Тобто виникають сумніви щодо їх спроможності забезпечувати доцільність, обґрунтованість політичних рішень та їх впровадження на практиці. Докладно ці проблеми розглядаються в публікації автора [97].

Більшість народних обранців грубо порушують норми депутатської етики та дисципліни. За даними Комітету виборців України в середньому тільки половина народних обранців регулярно присутні у Верховній Раді. У зв'язку з цим розповсюдженою є практика неособистого голосування під час пленарних засідань, що в публіцистиці отримала назву «кнопкодавства» [234].

Також політичні діячі часто вдаються до популізму, включаючи в свої політичні програми навіть ті положення, що не належать до їх компетенції, а тому виконати їх навіть теоретично неможливо [239].

Непотичні методи формування політичної еліти «за принципом земляцтва» [379, с. 20] поглиблює її непрофесійність. Натомість малоефективними є традиційні демократичні канали рекрутування політичної еліти. Основу політичних партій склали колишні члени Комуністичній Партії Радянського Союзу, які поширили практику централізованості, закритості партійної діяльності на функціонування сучасної партійної системи. Основним чинником кадрового зростання партійних діячів є їхні фінансові можливості. Партійні функціонери, найчастіше, позбавлені можливості потрапити до вищих органів державної влади, оскільки пріоритет надається відомим особам та меценатам партії, часто безпартійним. Факти «партійного проектування», коли «за принципом франшизи продаються цілі партійні організації «під ключ» місцевим бізнес-елітам» [459], та реєстрації політичної партії спеціально з метою подальшого продажу всіх статутних документів неодноразово фіксувались правозахисниками [493]. Це унеможлиблює просування до складу еліти талановитих рядових членів політичної організації.

Внаслідок «Революції Гідності» відбувається посилення ролі егалітарних передумов. Зокрема, політичні організації змушені були дещо змінити практики

рекрутування політичної еліти. На догоду громадськості, почали декларуватись відкритість джерел фінансування партії та залучення рядових представників громадськості в політичну сферу з метою посилення партійної демократії та взаємозв'язку з виборцями.

Водночас це призвело до дисбалансу між елітарними і егалітарними передумовами, про що свідчить посилення популізму, радикалізму, непрофесійності в умовах «суспільного запиту на швидкі позитивні зміни в країні, що створили ілюзію «можливості всього і зараз», пробудили віру в результативність «рішучих, революційних дій» [375, с. 126].

Варто зауважити, що для українців партію завжди уособлював її лідер. У 90-х роках партійні організації утворювались навколо конкретних впливових осіб або підпорядкованих їм господарських структур, галузей, підприємств та установ бюджетної сфери. Це є безумовним чинником партійної нестабільності, оскільки партія має функціонувати тривалий історичний період і не залежати від популярності конкретного лідера.

Часто партійні активісти прагнули завдяки перемозі партії на виборах отримати особисті вигоди, у зв'язку з чим партія набувала характеру клієнтели, підміняючи суспільні інтереси вузькогруповими. Це є перешкодою становлення програмних партій, які претендують на представництво широких соціальних груп.

Рідше українські партії утворювались на основі громадських організацій, професійних об'єднань. Однак громадськість відіграє мінімальну роль у цьому процесі, не виявляє ініціативи в створенні партійних організацій. Здебільшого апеляція до соціально-демографічних, професійних, національних, конфесійних груп у назві партії має суто іміджеве навантаження, підпорядковане цілям агітаційної роботи. Тобто, у цьому разі партія не виконує функцію мобілізації та соціалізації громадськості.

Дослідження виборчих преференцій свідчить про надзвичайно велику роль постаті лідера в структурі партії і на сучасному етапі. Так, на виборах 2014 року 62 % респондентів мотивували свій вибір симпатією до лідера партії

[420, с. 226]. А на виборах президента 2019 року, за результатами соціологічних досліджень, 55 % виборців прагнули радикального оновлення влади, 39 % проголосували «проти» Петра Порошенка, а 34 % підтримали «нове обличчя», особу не задіяну в корупційних діях [1]

Загалом ці факти є причиною низької лояльності до партійної організації, що зумовлює недотримання партійною елітою і її представниками в органах влади елементарних етичних норм і фракційної дисципліни: продаж голосів, меркантильні міжфракційні переходи, відмова скласти мандат у відповідь на виключення з партії.

Також відсутні чіткі та обґрунтовані критерії формування низки політично значимих органів. Приміром, основний інститут адміністрування виборів, Центральна виборча комісія, наділена повноваженнями «формування мережі окружних та дільничних виборчих комісій, встановлення кількості депутатських мандатів кожної політичної партії методом ділення сумарної кількості голосів, поданих на підтримку регіональних списків цієї партії, на цілу частину результату ділення загальної кількості голосів, поданих на підтримку регіональних списків партій, які мають право на участь у розподілі депутатських мандатів на загальну кількість депутатських мандатів, що дорівнює кількісному складу Верховної Ради України» [53].

Попри такі суспільно важливі функції статті Виборчого кодексу не містять конкретних вимог до складу виборчої комісії, окрім громадянства України, права голосу на відповідних виборах та володіння державною мовою секретарем виборчої комісії [53, 34.1]. Тобто склад ЦВК не залежить від рівня фахової підготовки її членів. Вочевидь тому він неодноразово був у центрі виборчих скандалів.

Сформована за партійним принципом ЦВК теоретично має бути неупередженою завдяки взаємному контролю представників різних партій, але часто стикається з низьким рівнем професіоналізму членів виборчих комісій [4]. Тобто доцільно не лише забезпечити паритет різних політичних сил у органі адміністрування виборів, але й врахувати функціональні обов'язки його

членів.

Попри наявність постійно функціонуючого та інституціоналізованого центру навчання учасників виборчого процесу – Тренінгового центру при ЦВК, створеного спільно з Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) [383], набуття будь-яких знань і навичок є обов'язковим, оскільки на законодавчому рівні не було запроваджено сталих механізмів навчання та атестації знань членів виборчих комісій.

Пропозиції правозахисників щодо залучення незалежних експертів з виборчого права до роботи ЦВК [383] досі не були взяті до уваги розробниками виборчого законодавства в Україні з огляду на амбіції представників еліти. А постійні зміни до виборчого законодавства, висока інтенсивність ротацій членів виборчих комісій перешкоджає практичному набуттю відповідного досвіду.

Питання про професійність ЦВК та членів виборчих комісій всіх рівнів актуалізується з огляду на складність Виборчого кодексу. На наш погляд, без додаткових роз'яснень членам виборчих комісій буде важко зорієнтуватись в особливостях процесу голосування, підрахунку голосів, інших нововведеннях, що зумовить ймовірність маніпуляцій під час виборчого процесу.

Професійність чиновницького апарата неможливо забезпечити в зв'язку з недотриманням паритету між партійно-політичним і управлінським складом адміністрації. У структурі бюрократії *паритет* істотно порушується в бік політичної складової. Зміна влади завжди супроводжується докорінною трансформацією адміністративного апарата всіх рівнів.

Нормою політичної практики стала докорінна зміна чиновників та структури дорадчих органів після приходу до влади нових політичних сил. Приміром, у перші сто днів президентства В. Ющенка 85 % нормативних рішень були присвячені звільненню або призначенню посадовців [223, с. 58]. При цьому під час призначення голів обласних державних адміністрацій не було забезпечено внесення пропозицій кандидатур Кабінетом Міністрів України, що стало причиною конфліктів президентом і прем'єр-міністром [497, с. 991].

Основною метою таких ротацій було «працевлаштування своїх людей» [223, с. 192]. Так, у складі Верховної Ради України сьомого скликання 10 % депутатів мали близьких родичів у органах центральної влади [345]. Подальші склади у цьому випадку не надто відрізнялись. Розповсюдженою є практика призначати родичів на посади помічників депутатів. І це попри законодавчу заборону такої практики та відкритість даних про народних обранців згідно Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 1 травня 2015 року.

Створення нових посад у чиновницькому апараті не вичерпала себе й на сьогодні. Наприклад, як повідомляє «Український репортер» обговорюються пропозиції щодо впровадження «заступників міністрів із діджиталізації, заступники керівників обласних держадміністрацій по роботі з талановитою молоддю» [57].

Відтак кількісний склад чиновницького апарата невинно зростає, особливо в сфері обороноздатності й громадської безпеки. У 2005 році тільки правоохоронні органи становили понад 1 % населення України [223, с. 273]. Натомість зовсім не виграє якість управлінських і виконавчих кадрів. Тому вважаємо доцільним визначити перелік політичних посад в структурі органів влади, які підлягають зміні після перемоги на виборах іншої політичної сили.

Становленню передумов інституціоналізованого демократичного лідерства Україні перешкоджає відсутність досвіду партійно-політичної діяльності, зокрема безвідповідальність та невміння досягати консенсусу, низький рівень легітимності лідерів, що сприймаються виключно як олігархи та вороги народу. Своєю чергою нелегітимність лідерства зумовлена їх схильністю до демагогії, переслідуванням вузькогрупових і особистих інтересів.

Істотною проблемою формування передумов активізації демократизації в Україні є консенсус еліт. Конкуренція має гострий та поляризований характер, а відкриті механізми взаємодії всередині еліти досі не були сформовані. Частково це пояснюється неформальним статусом політичної опозиції в

Україні, попри те, що за роки незалежності було підготовано 15 законопроектів «Про опозицію» [264; 332; 437; 440].

Сама опозиція є доволі неоднорідною, тому вона не може ефективно впливати на політичні рішення. Так, внутрішні конфлікти легітимної опозиції у складі Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко та Соціалістичної партії України призвели до гострого конфлікту між президентом та Кабінетом Міністрів України, політичної кризи та розпуску Верховної Ради п'ятого скликання.

Опозиція в Україні зазвичай не має чітких ідейних переконань. Вона виступає з деструктивною популістською критикою, не пропонуючи реальних політичних альтернатив чинній владі [437]. При цьому опозиційність зводиться до декларативного дистанціювання від дій влади. Комунікації між представниками влади та опозиції на «сірі» та «чорні» політичні технології: оприлюднення скандальної конфіденційної інформації, поширення чуток, неперевіреної інформації тощо.

Яскравим свідченням відсутності конструктиву в комунікаціях парламентських партій можна вважати наповнення партійних сайтів та аккаунтів у соцмережах. Вони є одним з найпопулярніших каналів передачі інформації громадськості, інтерактивної взаємодії, ненасильницьких протестних акцій. Так сайт ВО «Батьківщина» відвідує понад 15 тис. осіб на місяць, у партій «Слуга народу» та «Голос» – від 5 до 8 тис. на місяць [240]. Проте змістовно переважає банальна критика влади, лідерами якої є Європейська солідарність та Опозиційна платформа «За життя». Натомість інформація просвітницького характеру (центр політичної освіти) міститься тільки на сайті ВО «Батьківщина» [522]. А фінансові звіти про діяльність партій опублікували тільки ЄС та ОПЗЖ. Впадає в око брак інформації про позапарламентську діяльність партій, регіональні новини [240].

Часто розмежування політичної опозиції та провладної політичної сили є доволі проблематичним через постійні переходи з одного статусу в інший. Хрестоматійним став випадок вступу до правлячої «Антикризової» коаліції

О. Мороза, який ототожнювався з найпошлідовнішими критиками влади, був учасником всіх акцій протесту проти режиму Л. Кучми. Це принципово вплинуло на структурування Верховної Ради і розвиток політичних подій у подальшому.

Деякі політичні сили безпідставно називають себе «опозиційними», використовуючи це як маркетинговий захід, дистанціюючись від прорахунків чинної влади і знімаючи із себе відповідальність. З метою підвищення електорального успіху провладні політичні сили змінюють назви і декларують опозиційну позицію.

Як наслідок опозиція не виконує функцію збалансування влади, контролю за нею, не впливає на процес ухвалення рішень. Тому вона не користується довірою громадськості, що яскраво засвідчили вибори 2019 року. З попереднього складу парламенту до нового скликання Верховної Ради потрапила одна «Батьківщина», але й вона з набагато гіршим електоральним результатом – у 8 % голосів виборців [521].

Особливу загрозу демократизації інституційної системи становить антисистемна опозиція. Вона характеризується принциповою протилежністю ідеології до загальноприйнятої у суспільстві, спрямованою проти політичного режиму загалом. На наш погляд, антисистемну опозицію в Україні найяскравіше представляють діячі ЛНР і ДНР та ідеологія сепаратизму. На думку дослідників [516], поширення сепаратистських ідей зумовлене хибним сприйняттям права самовизначення, невирішеними соціально-економічними проблемами, неефективною регіональною політикою та диспропорційністю розвитку регіонів. Тому ця проблема не може бути вирішена як силовим методом, так і потуранням вимогам радикальних угруповань. Для уникнення антисистемних дій видаються доцільними тільки стабілізація політичної ситуації, соціальний захист населення, забезпечення легальних механізмів реалізації своїх інтересів, що забезпечать зменшення соціальної бази сепаратистів.

Окремого розгляду потребує інститут політичної відповідальності в

Україні. Перманентна делегітимація влади, окреслена в попередніх розділах свідчить про його неефективність. Остання зумовлена специфікою трансформаційних політичних систем, а саме – відсутністю чітких і сталих правил гри, інституційною невизначеністю, розмитістю критеріїв оцінки та пріоритетів політичної поведінки. З огляду на це до пріоритетних завдань формування інституту політичної відповідальності відносимо визначення критеріїв оцінки політичних інститутів та лідерів, стандартів прийнятної поведінки основних політичних суб'єктів. Тобто, політична відповідальність потребує подальшої інституціоналізації шляхом деталізації та стабілізації законодавчих положень взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, виборчого законодавства, поглиблення процесів децентралізації, розширення політичної участі, сприяння формуванню високого рівня політичної культури.

Останніми роками в Україні наростають тенденції популізму в політиці. На наш погляд, вони становлять істотну небезпеку для процесів демократизації політичної системи. У перехідних державах популістські гасла «живляться» проблемами в соціально-економічній сфері (економічною кризою, соціальним розшаруванням, суспільними суперечностями). Популізм набуває характеру ідеології примирення суперечливих інтересів різних верств суспільства й консенсусу політичних сил.

Популізм як ідеологія користується попитом через психологічно комфортні для маси гасла, особливо в умовах політичної нестабільності. Як стверджує О. Новакова, у перехідних суспільствах, й Україні зокрема, спостерігається підсвідоме тяжіння громадян до швидкого вирішення наявних проблем без їх повсякденної участі в цьому процесі. Тому вони більш лояльні до політиків, які обіцяють краще життя вже сьогодні [346].

Поступово популізм набуває статусу стабільного неформального інституту, що нівелює роль формальних демократичних, розповсюджуючись на всі складові політичної системи. Приміром, популістські механізми взаємодії між владою та громадськістю ґрунтуються на ірраціональних методах

аргументації, іміджевих особливостях політичних лідерів, сфабрикованих новинах і соціологічних опитуваннях, стереотипів політичної поведінки.

Розчарування громадян у популістських гаслах та утопічних соціально-економічних програмах делегітимізує всю систему народовладдя, цінності демократії. Тривале маніпулювання довірою громадян призводить до цілковитої нездатності формувати соціальний капітал, а тому і неможливості консолідації зусиль різних соціальних груп на вирішення завдань державного будівництва. Високий кредит довіри швидко вичерпується і суспільство стає критично налаштованим навіть проти раціональної інформації.

Неефективність імітаційної популістської політики, заснованої на відірваних від реальності гаслах, деклараціях, абстрагуванні актуальних проблем, швидко позначається на різних сферах суспільного життя, оскільки суспільні інтереси здебільшого не задовольняються. Як наслідок поглиблюються соціальні конфлікти, що в зв'язку із схильністю популізму до конфронтаційності, низьким рівнем толерантності може призводити до непередбачуваних наслідків, зокрема переростання у відкрите протистояння і застосування насильства.

В умовах низького рівня політико-правової культури активно використовуються в передвиборчих кампаніях для мобілізації електоральної підтримки такі деструктивні аспекти популізму як демагогія, чорно-біла картина світу, створення образу кумира й ненависть до політичних супротивників. Постійна апеляція до нестійкої громадської думки та слабко компетентної народної підтримки народу, що його обрав по-суті є політичним маніпулюванням, методом легітимації своїх дій. У зв'язку з цим популізм може стати основою для поглиблення авторитарних тенденцій.

Популістські лідери схильні перекладати відповідальність за власні прорахунки в реалізації власних нереалістичних програм на внутрішнього або зовнішнього ворога, свідомо налаштовуючи проти них своїх прихильників. У такий спосіб можуть усуватись із політичної арени політичні супротивники, закріплюватись статус-кво популістських політичних сил. Як наслідок

послаблюються позиції опозиції, а правляча еліта зловживає владою в ім'я народу. Часто для підтримання такого порядку використовуються заходи з відволікання уваги громадськості від дійсно актуальних проблем на штучно розтиражовані другорядні.

У 2014 році свій вплив на електорат втратили Комуністична партія України та Партія регіонів. Цим вдало скористались популісти, зайнявши вивільнену нішу лівого спектру. Спостерігається наростання ознак популізму саме в державній політиці, пов'язане із постійною апеляцією до народу, прагненням перенести увагу громадськості з нагальних проблем на другорядні, будь-які досягнення пов'язати з діяльністю представників правлячої групи.

Загалом нині в Україні актуалізується проблема протидії популізму як ідеології, політичній технології, методу державного управління і, особливо, неформального політичного інституту.

Отже, в Україні відсутні елітарні передумови активізації демократичних правил, а саме – бракує чітких та ефективних механізмів рекрутування політичної еліти, не забезпечено професіоналізм бюрократичного апарата, переважають деструктивні методи взаємодії всередині елітарної верстви.

Аналізуючи наявність егалітарних передумов демократизації в Україні слід зазначити слабкість інституціоналізованих форм політичної участі. Так, фактом є нечисельність партійного членства. Порядок набуття та припинення членства в партії здебільшого визначено статутами українських партій. Але журналістські розвідки доводять відсутність на практиці чітких процедур та складність вступу, інформації про розмір членських внесків, вимог до кандидата [461].

Здебільшого діяльність політичні партії в Україні зводиться до передвиборчої боротьби. У міжвиборчий період майже не здійснюється ніяких заходів із мобілізації вступу в партію, пропаганди своїх ідей. Офіційна публічна ідеологія аморфна, а неофіційні ідейні засади відображають інтереси керівників і власників партії. Це свідчить про нездатність охоплювати повсякденну

активність своїх членів (низький рівень внутрішньої інкапсуляції) [386] і зумовлює слабкість партійного членства.

Недостатньо ефективно реалізується право на політичну участь через громадські організації. Респонденти соціологічних опитувань пояснюють це слабким зв'язком громадських організацій із громадою (54 %), відсутністю солідарності, конфліктністю, нездатністю знаходити порозуміння (50 %), амбіційністю без належного рівня кваліфікації та знань, небажанням вчитися (47 %) [179].

Тобто, низький рівень участі в діяльності громадських організацій пов'язується їх слабкістю і маловпливовістю. Аргументувати це положення можна наявністю «кишенькових» організацій, що тільки імітують громадську діяльність. Насправді, ж такі організації обслуговують інтереси певних політичних сил в процесі агітації, активізації громадськості, висунення власних кандидатур до громадських рад. Часто громадські організації згодом трансформуються в політичні партії.

Другою важливою проблемою розвитку громадських організацій є фінансова залежність діяльності громадських інституцій від приватних донорів. Це зумовлює активізацію функціонування організацій тільки в період надходження чергового гранту. При цьому гостра конкуренція за отримання дотацій перешкоджає консолідованій діяльності організацій одного спрямування [179].

Як наслідок за результатами опитування 86,6 % громадян не є членами жодного громадського об'єднання, 5,2 % – мають членство в громадських об'єднаннях, 3,6 % – у профспілках, 2,8 % – у релігійних об'єднаннях чи общинах, 1,2 % – у політичних партіях [552]. Тобто, чимало громадських організацій мають фасадний характер і не здатні належно представляти інтереси різноманітних соціальних груп, залучати громадян до інституціоналізованих форм участі.

Брак егалітарних передумов демократизації зумовлює низку корупційних проявів у функціонуванні інституційної системи, зокрема протиправне

фінансування партій (порушення ліміту на добровільні внески через «підставних донорів», який зумовлює домінування конкретних осіб у керівництві партійною організацією), продаж місць у потенційно прохідній частині виборчого списку партії; підкуп виборців; застосування адміністративного ресурсу; конфлікт інтересів у носіїв службових, представницьких та інших повноважень; патронажна політика; політичний непотизм, кронізм і фаворитизм; непрозоре (тіньове) лобіювання; політична корупція в судовому процесі тощо [286, с. 51].

Перешкодою для повноцінної партійної політичної участі є відсутність розгалуженої *системи місцевих осередків* партії. За офіційною статистикою в парламентських партій попереднього скликання Верховної Ради лідером за кількістю місцевих партійних осередків було ВО «Батьківщина». Ця політична сила мала 16 862 обласних, міських, районних та інших структурних утворень, що представляли усі регіони України. В інших політичних сил місцевих осередків набагато менше («Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 1 786, «Опозиційний блок» – 843, «Радикальна партія» – 738, «Народний фронт» – 633, «Голос» – 13 осередків) та представництво неоднорідне в різних регіонах (1/3 осередків «Опозиційного блоку» сконцентровано в Одеській області, натомість в Тернопільській області не зареєстровано жодного; 7 % припадає на Одеську область, 5 % – на Львівську, Вінницьку та Київську) [377].

Навіть існуючі місцеві осередки діють недостатньо ефективно. Так, зазвичай партії уникають надання місцевим осередкам статусу юридичної особи, оскільки це дає змогу уникати звітування перед НАЗК внаслідок відсутності банківських рахунків, господарської автономії. Тому у ВО «Батьківщина» 655 місцевих осередків мають статус юридичної особи, . у «Опозиційного блоку» – 76, «Самопоміч» – 74, «Європейської Солідарності» – 29, РПЛ та НФ – жодного [436]. Доволі низькою є кількість працівників всіх місцевих осередків: у «Батьківщини» їх загалом 96 осіб, у «Європейської Солідарності» – 39, у «Голосі» – 6 осіб [436].

Унікальним є феномен партії «Слуга народу», яка за даними листопаду

2019 року не здійснювала жодної партійної діяльності, не мала членів, офіційно не наймала на роботу жодної людини та не витратила коштів на заробітну плату, не зареєструвала жодного місцевого осередку зі статусом юридичної особи [492], але виборола першість як на президентських, так і на парламентських виборах 2019 року.

Навіть у разі наявності офіційно зареєстрованого осередку бракує інформації про контактні дані та діяльність місцевих осередків або ж вони не відповідають дійсності. Наприклад, на сайті «Батьківщини» не для всіх областей зазначено адреси регіональних приймалень, осередків, прес-центрів та координаторів. У «Голосі» на сторінці «Коворкінгів змін» не всі адреси, телефони та відповідальні особи актуальні на сьогодні [236]. В ОПЗЖ сторінка, присвячена місцевим осередкам, знаходиться в розробці [177]. А в «Європейської солідарності» та «Слуги народу» інформація про присутність партії в регіонах відсутня.

Про формальний характер наявності місцевих осередків свідчать результати соціологічних досліджень, згідно з якими 60 % респондентів нічого не знають про діяльність місцевих осередків партії у своєму регіоні, знають – 34 % опитаних [487]. Це впливає на перевагу самовисуванців на місцевих виборах навіть у тих регіонах, де проживає базовий електорат партії. Приміром, на місцевих виборах 2015 року самовисуванці становили понад 70 % зареєстрованих кандидатів у ради всіх рівнів [137].

Перелічені факти свідчать про нездатність політичних партій в Україні забезпечити політичну участь та рекрутування політичної еліти через імітаційний характер партійної демократії та закритість партійних організацій.

Малоефективним вважаємо інститут виборів як усталений демократичний механізм впливу на владу. Насамперед це зумовлено *іраціоналізмом* виборчих переваг, орієнтація на іміджеві характеристики лідерів або отримання матеріальної вигоди. Кандидати на найвищі державні посади сприймаються як шоу-мени або гравці, а передвиборчі кампанії як своєрідні змагання або перегони, у яких конкурують не політичні програми і стратегії, а примітивні та

стерео типізовані образи на кшталт «свій хлопець», «добрий сім'янин», «знавець». Це об'єктивно применшує суспільне значення виборчого процесу.

Надзвичайно розповсюдженим явищем на всіх попередніх виборах в Україні був *підкуп* виборців, що визначається як «надання виборцю неправомірної вигоди за будь-які дії, пов'язані з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права» [383]. За підрахунками Комітету виборців України «вартість» голосу виборця варіюється в діапазоні від 50 грн. до понад 1000 грн і може мати форму грошового сертифіката, продуктивних наборів, надання певних безоплатних послуг (громадський транспорт, ліки тощо), укладання з виборцями «соціальних угод» [204]. В окремих випадках фіксуються факти підкупу соціальних закладів, установ, організацій, які отримували товари, послуги або обладнання.

Низка суперечностей у забезпеченні виборчих прав виникли в зв'язку із збройним протистоянням. На сьогодні актуальною є розроблення та впровадження спеціальних інформаційно-просвітницьких програм для роз'яснення процедури та можливостей голосування мешканців тимчасово окупованих територій, внутрішньо переміщених осіб та трудових мігрантів, людей з інвалідністю або національних меншин, ретельної перевірки достовірності списків виборців в умовах високої соціальної мобільності, забезпечення відкритості виборчих даних, прозорості з адміністрування виборів та посилення гарантій захисту виборців від силового та інформаційного тиску. Адекватна система превентивних заходів у цій галузі є фактором попередження зростання ролі радикальних та антисистемних політичних сил на виборах.

Очікується, що низка суперечностей функціонування інституту виборів буде вирішена внаслідок застосування на практиці норм Виборчого кодексу. Так регіональні виборчі списки покликані забезпечити взаємозв'язок між виборцями та кандидатами на державні посади, зростання перспектив кар'єрного зростання рядових членів партії, якісніший кадровий відбір завдяки конкуренції між членами партії, заохотити вступ до партії, сприяти розбудові місцевих осередків партії. Чимало положень кодексу присвячені реальному

забезпеченню принципів відкритості, прозорості, рівності можливостей виборчого процесу. Ці завдання віднесені до компетенції Національного агентства з питань запобігання корупції, що зобов'язане оприлюднювати фінансові звіти про надходження та видатки з виборчих фондів, контролювати своєчасність та повноту таких звітів [53, кн. 1. Ст. 6], а також Національної поліції, які мають оприлюднювати на офіційних веб-сайтах відомості про звернення щодо порушень виборчого законодавства та вжиті проти порушників заходи, зокрема кримінальні провадження [53, кн. 1 ст. 7]. роз'яснення відповідальності за порушення законодавства про вибори.

Однак експерти відзначають і деякі прогалини виборчого законодавства. Приміром, було розкритиковано нову форму виборчого бюлетеня за конкретних кандидатів, за яким виборець має підтримати список партії і за власним бажанням проставити порядковий номер кандидата від цієї партії наприкінці бюлетеня, а це не сприятиме персоніфікованому голосуванню [383].

Також викликає питання принцип формування виборчих округів за областями без врахування кількісного складу населення, що полегшує перемогу на виборах і прихід до влади в малочисельних областях України. Як вада може бути розглянуто сприяння зміцненню великих партій шляхом застосування квоти Хейра та 5 % виборчого бар'єра, що звужує можливості для позапарламентських партій. Проте, на наш погляд, це виправдано з огляду на потребу структурування парламенту та зменшення кількості політичних гравців.

Чимало дискусій викликає механізм застосування компенсаційних мандатів. Згідно з Виборчим кодексом: «Партія, яка набрала 5 і більше відсотків голосів виборців, гарантовано отримує дев'ять депутатських мандатів, які розподіляються в порядку черговості відповідно до затвердженого партією загальнодержавного списку» [53]. У публіцистиці ця норма отримала не схвальні оцінки, оскільки підвищує роль керівництва партії, а не особистих преференцій виборців. Теж саме стосується норми, що передбачає визначення виборчих квот за кількістю осіб, учасників голосування, а не зареєстрованих у

списках виборців. Тож низька явка виборців та відсутність належних умов для участі у виборах населення тимчасово окупованих, які за новим законодавством можуть не враховуватись, територій посилюватиме диспропорційність представництва.

Занепокоєння викликає складність підрахунку голосів. Очевидно, що його нюанси важко буде зрозуміти членам виборчих комісій, які мають визначити кількість депутатських мандатів регіонального виборчого списку кандидатів від партії, поділити їх на виборчу квоту, відняти компенсаційні мандати від загальної кількості, розподілити дробові залишки. Тим більш складним видається розуміння виборчого процесу пересічними громадянами. Це ймовірно може призвести до збільшення кількості недійсних та зіпсованих бюлетенів або маніпуляцій, зокрема включення до списків технічних кандидатів [63].

Ще більшою перешкодою формування чинників активізації демократизації є безкарність порушень виборчого законодавства. Адже за даними правозахисників більшість скарг щодо виборчого законодавства не доходять до судів, попри, як передбачено законом [383]. Як наслідок це сприймається як норма політичної боротьби, а легальні виборчі технології просто неконкурентні, що підриває довіру виборців до цієї форми політичної участі. За влучним висловлюванням А. Романюка, особливістю вітчизняного виборчого процесу є його технологічність – залежність від фінансового забезпечення та ефективності реклами [429].

Низький рівень політичної культури високопосадовців та недотримання морально-етичних норм зумовлює перевищення ролі виконавчих органів в організації виборчого процесу, зокрема формування списків виборців, затвердження складу виборчих комісій, та застосування «адміністративного ресурсу». Це поняття зазвичай розуміють як використання суб'єктами політики свого службового становища й державних ресурсів у їх власних інтересах. Його інституційний тип позначає участь державних службовців чи працівників бюджетних установ у передвиборчих заходах, обіцянки представників

державних інститутів щодо поліпшення інфраструктури, вирішення соціальних проблем чи підвищення соціальних виплат, ініціювання необґрунтованих соціальних бюджетних виплат під час виборчої кампанії, протидія або створення органами влади неприйнятних умов для проведення публічних масових заходів окремих політиків чи партій. Регуляторні методи адміністративного ресурсу базуються на відкритому або прихованому тиску на учасників виборчого процесу за місцем їх роботи, надання виборцям коштів, товарів чи послуг за рахунок державного бюджету, кримінальне чи адміністративне переслідування потенційних конкурентів виборчої кампанії. Основу медійного адміністративного ресурсу становить прихована реклама окремих політиків чи партій у певних ЗМІ, свідоме ігнорування невігідних окремим політичним силам резонансних чи суспільно важливих подій [39].

З огляду на наведене визначення можемо віднести адміністративний ресурс до неформального інституту. Це нівелює позитивний потенціал політичної участі через інститут виборів. Натомість фактично відсутні неформальні практики, які доповнюють законодавчі норми виборчого процесу. На відміну від розвинутих демократій, які практикують створення атмосфери довіри до виборів через відсутність зайвих обмежень (приміром, можливість принести бюлетень із собою, забрати його з дільниці, або навіть намалювати його самому як у Швеції та Норвегії [55]), вітчизняна процедура голосування є доволі складною для розуміння пересічними громадянами. Численні обмеження створюються для перешкоджання порушенню демократичних принципів рівності, справедливості виборчого процесу. Однак здебільшого тільки ускладнюють можливість скористатися своїм правом голосу.

Докладно передумови активізації функціонування виборів розглядаються нами в наукових публікаціях [68; 92; 347], де висвітлюються такі їх особливості як низький рівень політичної культури, недовіра до електоральних інститутів, відсутність правових наслідків порушення виборчого законодавства. У підсумку висловлюється теза про те, що подальшого вдосконалення потребує

не вдосконалення законодавства, а практика реалізації організаційно-правових засад.

Отже, загалом інституціоналізовані демократичні форми політичної участі мають здебільшого формальний характер. Натомість відбувається періодична мобілізація неінституціоналізованого громадянського суспільства як свідчення нездатності демократичних інститутів ефективно виконувати свої функції, що призводить до радикалізації громадянської активності. Зокрема події 2013-2014 років засвідчили посилення громадянського суспільства та його впливу на ухвалення політичних рішень. Проте водночас очевидною стала ймовірність застосування неконтрольованого насильства як методу політичної боротьби, що несумісно з процесами демократизації.

В широкому сенсі «Революцію Гідності» унаочнила неефективність інститутів демократії. На думку А. Колодій: «Революція відбулася через те, що в суспільстві накопичилися проблеми, які не можуть бути розв'язані шляхом інституцій демократії. Водночас це явище в історії українського суспільного життя, яке циклічно повторюється, компенсаторний механізм прямої демократії, коли представницька демократія перебуває в кризі» [243, с. 386]. Тобто, спалах акцій громадянської непокори в Україні виникає через неефективність легальних форм впливу громадськості на владу як допоміжний неформальний інститут.

Як свідчить вітчизняний досвід, така форма політичної участі тільки загострила певні суперечності, поглибила суспільно-політичні конфлікти [69; 74]. Так опосередкованим наслідком Революції гідності став перманентний військово-політичний конфлікт та рух сепаратистів, розширення повноважень військових структур, силових виконавчих органів, обмеження частини індивідуальних прав і свобод, що є чинником уповільнення процесів демократизації, або навіть деінституціоналізації демократії, зростання кількості радикальних організацій.

Так під час «Революції гідності» було сформовано радикальний рух «тітушок». У наш час їхня діяльність трансформувалась від провокаційних

заходів на опозиційних мітингах, виборчих дільницях, нападів на представників опозиції та громадських активістів до комерційних порухів, рейдерських атак, охорони незаконних забудов за мовчазної згоди правоохоронних органів [411, с. 61]. Активізувалась діяльність ультраправих рухів в Україні, які здійснюють напади на ромів, представників ЛГБТ спільнот [411, с. 35].

Соціологічні дані доводять нечисельність соціальної бази радикальних рухів. 58,9 % респондентів віддали перевагу участь у виборах, а 26,7 % – підписанню петицій та звернень проти 9,2 % готових брати участь у новому Майдані [400]. Останні здебільшого представляють маргінальні особи, розчаровані повільними темпами реформ. Тому маємо підстави сподіватись, що застосування насильства було епізодичним і не притаманним українському суспільству. Проте це не виключає необхідності створення та стимулювання стандартизованих політико-правових механізмів вирішення конфліктів, створення альтернатив для мирного врегулювання суспільних суперечностей, зниження рівня соціальної напруженості, «конвертація енергії протесту в конструктивну діяльність» [351, с. 199].

Про наявність егалітарних передумов демократизації в Україні свідчить зростання таких форм політичної участі як благодійництво і волонтерство. Так, 41 % громадян впродовж 2019 року здійснювали грошові внески чи надавали матеріальну допомогу конкретним людям чи організаціям. Ця цифра свідчить про значне зростання кількості осіб залучених до благодійної діяльності, у грудні 2012 року про пожертви заявляли всього 29 % [138].

Набуває популярності така форма громадянської активності як громадські бюджети. Її зміст полягає у висуванні громадськими активістами суспільно значущих проєктів і електронне голосування за нього. У такий спосіб на основі партнерської взаємодії громади та органів місцевого самоврядування розподіляються кошти місцевих бюджетів, здебільшого на заходи спортивно-оздоровчої та культурно-освітньої галузі. У 2018 році ним скористались у більше ніж 45 містах України [471]. Водночас цей механізм потребує подальшого вдосконалення, забезпечення рівної конкуренції між проєктами,

оскільки автори проєктів, які мають членство в партії, є народними депутатами, суб'єктами господарювання, мають можливостей для інформаційного супроводу.

Свідченням наявності конструктивних інституціоналізованих форм політичної участі в Україні є інститут електронних петицій. Їх подання до вищого або місцевого державного органу здійснюється через офіційний веб-сайт або веб-сайт громадського об'єднання, яке збирає підписи на підтримку електронної петиції на основі Закону України «Про звернення громадян» [195] та Закону України «Про внесення змін до щодо електронного звернення та електронної петиції» [402].

Перший досвід електронних петицій пов'язаний із створенням сектору «Електронні петиції» веб-сайту Президента України в серпні 2015 року [167]. Він продемонстрував значний громадський інтерес: відвідуваність сайту в перші тижні роботи сервісу зросла вчетверо і склала 540 тисяч користувачів. Три перших петиції за одинадцять днів зібрали 25 тисяч підписів, необхідних для розгляду [342, с. 22].

Проте успіх електронної петиції залежить від можливостей автора вести відповідну агітацію. Порядок розгляду та імплементації змісту петиції у політичні рішення не регламентований, тому відповідний орган, зазвичай, обмежується роз'ясненнями щодо змісту петиції і навіть підтримані петиції не суттєво впливають на державну політику.

Найпозитивніше оцінюємо політичну участь громадян у діяльності органів місцевого самоврядування. Місцева влада довела свою дієздатність і спроможність вирішувати складні соціальні проблеми, навіть в умовах військово-політичного конфлікту та складної соціально-економічної ситуації в державі. Приміром, на органи місцевої влади лягли обов'язки забезпечення прав людини в умовах військового протистояння на Донбасі, зокрема внутрішньо переміщених осіб тимчасовим житлом та необхідними соціальними гарантіями [83; 202; 349].

Водночас процеси децентралізації потребують подальшого

стимулювання, оскільки не всі принципи місцевого самоврядування стали реальністю політичної практики. Наприклад, доволі слабкий інтерес до місцевих справ, ініціативність в управлінні ними та недостатній рівень знань про таку можливість проявляють громадяни. Адже за результатами опитування населення в 2017 році, добре знають про реформу децентралізації 20 %, хоча динаміка обізнаності позитивна, оскільки в серпні 2016 року таких було 12 %. При цьому 55 % респондентів заявили, що не відчули змін від використання місцевими органами додаткових бюджетних коштів, лише 16 % – відчули зміни на краще, і стільки ж – на гірше. 10 % висловили впевненість у тому, що місцева влада може ефективно реалізувати надані їй у процесі децентралізації повноваження. Натомість 63 % респондентів не задоволені можливостями впливати на рішення місцевої влади. Проте тільки 37 % задекларували своє бажання самим взяти участь в управлінні своїм селом чи містом [136].

Серед потенційних перешкод децентралізації можемо виокремити ймовірність поширення корупції, тому до процесуальних передумов функціонування місцевого рівня політичної системи відносимо встановлення громадського контролю за використанням коштів місцевих бюджетів, залучення мешканців відповідних територій до розроблення й ухвалення місцевих рішень. До інструментів реалізації цих завдань у егалітарній площині відносимо проведення регулярних зборів громадян та громадських слухань, надання можливостей для законодавчих ініціатив та петицій представників громади, стимулювання створення низових органів самоорганізації населення (громади, будинку, вулиці). На сьогодні ці заходи мають фрагментарний характер.

Елітарні передумови активізації функцій місцевого самоврядування базуються на встановленні зрозумілого та уніфікованого порядку регулярного звітування міських голів та виконавчих органів (управлінь) перед територіальною громадою про свою діяльність та використання фінансових ресурсів. У поточний період місцева еліта часто нехтує цим обов'язком або підходить до нього формально, подає неповну інформацію.

Актуальною є й потреба підвищення кваліфікації місцевих чиновників та лідерів у сфері публічного управління, адміністративного права, стратегічного планування міського розвитку, економічного аналізу. В Україні діють іноземні агентства розвитку (наприклад USAID, GIZ, SDC, SKL), які займаються відповідною підготовкою. Однак ці програми мають тимчасове фінансування [143].

Крім того, важливим елементом створення елітарних передумов демократизації на місцевому рівні є підвищення престижності відповідних посад шляхом створення перспектив для кар'єрного зростання, забезпечення конкурентного рівня заробітної плати, надання соціальних гарантій

Отже, надаємо демократизації на місцевому рівні в Україні особливого значення. Розглядаємо інституту місцевого самоврядування як рушійну силу інституційних змін. На противагу неінституціоналізованій політичній участі, він сприяє активізації соціального капіталу, забезпечує кадровий резерв політичної еліти, підвищує легітимність політичних інститутів завдяки безпосереднім взаємозв'язкам. Детальне обґрунтування цієї тези здійснюється в публікації автора [78].

Водночас поглиблення процесів децентралізації має врахувати всі існуючі ризики, зокрема виключити ймовірність авторитарного ізоморфізму в органах місцевого самоврядування. Тому до основних механізмів досягнення цієї мети відносимо систематизацію змін до законодавства, зокрема проведення адміністративно-територіальної реформи, розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих виконавчих структур, налагодити взаємодію між державним та місцевим рівнем політичної системи, між органом самоврядування та громадою, визначити статус представників центральної влади на місцях, розвиток різних форм самоорганізації населення, підвищення професійної компетенції представників місцевого самоврядування та престижу цієї професії.

Отже, основною особливістю егалітарних передумов активізації принципів демократії в Україні є їх формальний спонтанний епізодичний та

неінституціоналізований характер. Політична участь не призводить до формування сталих норм та правил політичної діяльності, активізації соціального капіталу. Загалом деструктивною передумовою видається стимулювання різних форм громадської непокори, оскільки вони радикалізують суспільно-політичні настрої, призводять до розчарування та апатії.

В Україні відсутні чіткі інституційні *обмеження* повноважень різних політичних інститутів. В системі вищих органів державної влади домінує президент, який значно перевищує свої повноваження, спирається на деструктивні неформальні практики, має персоналізований характер.

Обмеженість і командна робота інституту президентства не забезпечується раціональним та збалансованим адміністративним апаратом. Структура дорадчих органів при Президентові України постійно змінюються, внаслідок чого відбувається необґрунтоване зростання кількості чиновників, дублювання повноважень різними інституціями. Так само часто змінювався склад команди президентів залежно від політичної кон'юнктури [23], що свідчить про недовіри глави держави до своєї команди і нездатність колегіального здійснення своїх повноважень.

Тобто, актуальними завданнями формування передумови обмеженості влади є нормативне розмежування повноважень вищих органів влади і контролю за дотриманням меж компетенції, оптимізація системи дорадчих та консультативних інституцій, вдосконалення неформальних механізмів взаємодії та діяльності в напрямі реалізації функцій політичної еліти і лідерства.

Розглядаючи особливості забезпечення політичної відповідальності, слід акцентувати увагу на те, що це завдання ускладнюється інституційною невизначеністю трансформаційного суспільства, відсутністю чітких правил політичної діяльності, а тому і критеріїв оцінки політичної діяльності та пріоритетів політичної поведінки. Про неефективність механізмів політичної відповідальності свідчить перманентна делегітимація влади, обґрунтована в попередніх розділах. Натомість невідпрацьованість демократичних процедур у

вітчизняному політичному просторі зумовлює особливу роль ціннісно-моральних регуляторів політичної поведінки, яким є політична відповідальність.

У широкому сенсі інституціоналізація політичної відповідальності передбачає вирішення суперечностей між старими і новими правилами, визначення меж прийнятної поведінки основних політичних суб'єктів.

Тому для українського соціуму особливого значення набувають ціннісні аспекти політичної відповідальності, ефективність яких залежить від чіткості правових норм (виборчого законодавства та інших форм політичної участі, механізмів взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, засад функціонування місцевого самоврядування), високого рівня політичної культури та свідомої громадянської позиції народу. У підсумку інституційні передумови дають змогу забезпечити відповідальність у трьох вимірах: на рівні органів влади та державної політики, політичної еліти та громадян.

Узагальнюючи особливості неформальних передумов активізації демократизації, слід визнати слабкість допоміжних неформальних інститутів. Приміром, коаліційні угоди мають здебільшого декларативний характер. Водночас звертаючись до історії застосування цієї неформальної практики, слід зазначити і позитивні моменти запровадження коаліційних угод. Так, в усіх коаліційних угодах визначались правила взаємодії між вищими органами державної влади, з опозицією, етичні засади діяльності коаліції, що, безумовно, позитивно впливає на процеси демократизації українського парламентаризму.

З 2006 року утвердилась традиція їх офіційного оприлюднення. Вони містять основні політичні пріоритети, заплановані заходи з метою сприяння стабілізації інституту парламентаризму. Наприклад, Програма коаліції демократичних сил «Український прорив: для людей, а не для політиків» внормувала розподіл вищих державних посад, затвердивши Ю. Тимошенко на пост Прем'єр-міністра України, спікера за квотою «НУ-НС», вирішення інших кадрових питань відповідно до узгоджених додатків [394].

Позитивно оцінюємо прагнення коаліції «Європейська Україна» у своїй угоді [494] створити обмеження для вступу до її складу ідейно далеких політичних сил, зокрема фракції «Опозиційний блок». Також угода містила положення спрямована на спробу запобігти розпаду коаліції у разі виходу одного з учасників, тому було зазначено про продовження її функціонування за умови кількості депутатів, необхідних для голосування.

Натомість надзвичайно розповсюдженим є нівелюючий характер впливу неформальних інститутів на всі сфери суспільного життя. Так, глибоко вкорінене у вітчизняній політичній практиці явище корупції, яке зумовлено лояльним ставленням до цього нього, його вкоріненістю, нерозумінням, що саме слід вважати хабарем. За результатами соціологічних досліджень у 2019 році 44 % респондентів частково або повністю виправдовують корупцію, 25,5 % – зізнаються, що давали хабар впродовж цього року. До найпоширеніших причин хабарництва соціологи натяки з боку представників певних структур або особисту ініціативу, спрямовану на швидкість та простоту досягнення результату [159]. Це зумовлює неефективність антикорупційних заходів, які зводяться до перевірок дрібних посадовців і не торкаються реальних масштабів корупції.

Розповсюдженою є практика клієнтелізму, яскравим прикладом якого є фінансова підтримка певних політичних сил на виборах, які будуть відстоювати інтереси своїх благодійників у владі.

Численними є факти непотизму у вищих ешелонах влади. Найвідоміші випадки це депутатство синів президентів В. Януковича та П. Порошенка [345]. В окремих випадках для родичів спеціально створюються керівні посади і відділи [451]. Загалом Верховній Раді в різній аналітики нарахували 69 осіб, які були членами 35 сімей і 7 політичних династій. З них 26 були депутатами одночасно, а 10 ставали депутатами слідом за старшими родичами [54]. За даними британського часопису «The Economist» в Україні процвітає специфічний різновид непотизму і кронізму – кумівство [610]. Тобто, внаслідок непотизму формується неефективна інституційна система.

Парадоксом співвідношення формальних та неформальних інститутів є те, що демократичним за своїм змістом інституціям не надається офіційного статусу. Приміром, опозиція, лобіювання досі мають неформальний характер. На сучасному етапі як і в попередні роки неформальні політичні інститути мають нівелюючий характер щодо формальних. Так, інститут поділу влади неефективний через дуалізм виконавчої гілки та нівелюється в зв'язку з клієнтелістським методом взаємодії політичних еліт. Народовладдя вироджується в популізм. Парламентаризм стикається з деструктивними діями опозиції (остання досі не має формального статусу в Україні). Політична участь стикається з проблемою державного патерналізму. Плюралізм призводить тільки до дезінтеграції та конфліктів. Тобто, зберігається дистанція між формальними і неформальними інститутами, які характеризується взаємодією публічного і тіньового, декларованих і прихованих інтересів, формальних і неформальних функціональних виявів.

Загалом неформальні практики справляють деструктивний вплив на демократичні інститути у функціонально-процедурній площині. Неформальні практики авторитарного характеру зумовлюють відсутність мотивації для формування та підтримання демократичних альтернатив (див. таблицю 4.2.1.).

Таблиця 4.2.1. «Оцінка передумов активізації демократизації в Україні».

Назва передумови	Оцінка в Україні
Професіоналізм	«незадовільно»
Конструктивність	«незадовільно»
Свідомість	«незадовільно»
Плюралізм	«задовільно»
Відповідальність	«незадовільно»
Конвенційність	«незадовільно»
Обмеженість	«незадовільно»
Формалізованість	«незадовільно»
Альтернативність	«незадовільно»
Загальна оцінка передумов активізації	«незадовільно»

Складено автором.

Як бачимо передумови ефективного функціонування можна оцінити найбільш критично, порівняно з іншими сферами. Це вказує на слабку ефективність інститутів демократії в Україні. Отже, співставлення теоретичних передумов активізації та реальних особливостей функціонування інститутів політичної еліти та політичної участі свідчить про відсутність сталих механізмів рекрутування політичної еліти, інструментів забезпечення її професіоналізму, політичний принцип формування бюрократії, імітаційний характер конвенційних та радикалізація неконвенційних форм політичної участі, відсутність дієвих механізмів громадського контролю та політичної відповідальності як представників влади, так і громадян.

Висновки до четвертого розділу

Гарантіями дотримання принципів верховенства права, діяльності опозиції, громадського контролю є передумови активізації демократизації інституційної системи та її ефективності, зокрема професіоналізм, плюралізм та конструктивність еліти, свідомість, відповідальність та конвенційність громадськості, обмежуючий вплив неформальних інститутів в умовах конкурентоспроможності формальних, що забезпечуються шляхом періодичних ротацій у владі згідно загально визнаних критеріїв та процедур, використання принципів партійної демократії, запобігання тенденціям олігархізації та босизму, сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства. Вони не можуть бути сформовані завдяки цілеспрямованому впливу, ухваленню законів або конституюванню політичних організацій, оскільки будь-які інституційні зміни мають здійснюватись внаслідок тривалого та еволюційного відпрацювання на практиці механізмів застосування встановлених правил.

Як свідчить аналіз концепцій «постдемократичного» суспільства, інститути демократії перебувають у постійному розвитку і пристосуванню до нових суспільно-історичних умов, спрямованих на досягнення паритету представницьких та прямих форм народовладдя. Завдяки цьому елітарні

механізми сприяють подоланню непрофесійності демократичного правління, соціокультурної зрівнялівки та тиранії більшості над меншістю, егалітарні інструменти запобігають закритості та бюрократизації правлячої верхівки, а неформальні практики спрямовані на їх застосуванні в багатоманітній та мінливій політичній практиці.

З огляду на це до структури елітарних чинників функціонування політичних інститутів відносимо професійність політичної еліти, інституціоналізоване лідерство, політичну відповідальність, протидію популізму. Ці завдання реалізуються завдяки механізмам рекрутування і ротації політичної еліти, поєднання принципів професійності та виборності органів влади, конструктивної опозиції, дотримання етичних норм.

Загалом демократичний інститут політичної еліти можна визначити як систему професійних, відкритих і конкурентних відносин із формування провідної верстви, які допускають конструктивну, системну, легітимну та легальну опозицію. Інституціоналізоване демократичне лідерство – це здатність ефективно управляти демократичними методами (на засадах виборності, відкритості, колегіальності ухвалення рішень, звітності посадових осіб, наявності й впливовості опозиційних лідерів) завдяки видатним особистісним рисам і відповідності ціннісним критеріям суспільства.

Важливе місце в структурі елітарних передумов демократизації посідає інститут політичної відповідальності, який забезпечує визначення основних критеріїв оцінки ефективності політичних інститутів та представників еліти, меж дозволеного та прийняттого в поведінці основних політичних суб'єктів. Ефективність цього інституту залежить від свідомої громадянської позиції, високого рівня політичної культури, наявності неписаних правил взаємодії всіх учасників політичної діяльності.

До егалітарних детермінант належить обмеження компетенції органів влади, плюралізм суб'єктів політики, відповідальність політичної участі, громадянську політичну культуру. Процесуальний бік обмеження компетенції органів влади передбачає колегіальність ухвалення політичних рішень на всіх

рівнях інституційної системи із залученням представників громадськості та зацікавлених груп на основі дискусії та узгодження різних позицій. Демократія ґрунтується на добровільній, не стимульованій штучно, регулярній, інституціоналізованій політичній участі, зокрема у виборчих процедурах, діяльності партій та громадських об'єднань, механізмах партійної демократії, свідомому електоральному виборі, легальних методах впливу на владу.

Водночас деструктивними для демократизації є тенденції зниження активності конвенційних форм участі та зростання неінституціоналізованих (прямої дії). Зазвичай ця тенденція є свідченням відсутності або неефективності легальних механізмів впливу на владу або штучної мобілізації громадськості певними політичними гравцями для досягнення власних цілей. Її наслідком є радикалізація суспільства, застосування насильства під час акцій громадянської непокори, загострення соціальних суперечностей.

Важливими інструментами забезпечення балансу прямих та представницьких форм демократії є пріоритет демократичних неформальних правил, які сприяють дотриманню встановлених норм, виконання досягнутих домовленостей, попередження розповсюдження деструктивних неформальних практик (корупції, клієнтелізму, кронізму, непотизму, патронажу) у процесі взаємодії політичних інститутів і формування вищих органів влади шляхом визначення та усунення причин розповсюдженості неформальних практик та створення дієвих конкурентоспроможних альтернатив демократичного характеру.

На противагу цьому, вітчизняна політична практика демонструє відсутність чітких критеріїв та процедур добору політичної еліти, слабкість інституту політичного лідерства, деструктивність опозиції, яка мобілізує позаінституціоналізовані форми громадського протесту, маніпулюють громадською думкою, однак не пропонують альтернатив політичного розвитку. боротьби за електорат, розповсюдження упередженої та неперевіреної інформації. Це призводить до домінування авторитарних неформальних

практик, які стабілізують інституційну систему та роблять неконкурентними демократичні інститути.

До особливостей егалітарних передумов інституційної ефективності в Україні відносимо їх спонтанний, епізодичний та неінституціоналізований характер, проявами чого є, зокрема, нездатність політичних партій забезпечити політичну участь, рекрутування політичної еліти, партійну демократію, закритість партійних організацій, ірраціональність виборчих преференцій, застосування «адміністративного ресурсу», стимулювання різних форм громадської непокори для політичної боротьби, маніпулювання громадською думкою. Це перешкоджає формуванню сталих норм і правил політичної діяльності, активізації соціального капіталу, мотивації для формування та підтримання демократичних правил.

РОЗДІЛ 5. СИСТЕМНО-СТРАТЕГІЧНА МОДЕЛЬ ПЕРЕДУМОВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

5.1. Системна модель передумов демократизації інституційної системи

Узагальнивши інституційні передумови становлення, розвитку, функціонування демократії сформулюємо основні положення їх загальної концептуальної моделі. По-перше, зазначимо узагальнююче спрямування нашої моделі, що зумовлено спробою поєднання провідних теоретичних підходів та удосконалення їх методології. Це дає змогу поглянути під іншим кутом зору на традиційні теоретичні суперечності демократизації і служить обґрунтуванням теоретичного значення окресленої концепції.

Використання значного обсягу даних демонструє спільні для всіх концепцій, а отже, і найбільш фундаментальні, інституційні чинники. Це дає змогу абстрагуватись від теоретичних суперечок щодо основних проблем інституціоналізму та зосередитись на конструктивному поєднанні результатів досліджень у різних напрямках.

Завдяки розробленій концептуальній моделі вирішуються основні теоретичні дилеми щодо пріоритету інституційних або поведінкових чинників демократизації, нормативних чи ціннісних аспектів становлення демократії, стабілізації політичної системи чи здатності до змін, більшу ефективність демократизації «згори» або «знизу». Ключовою тезою щодо їх розв'язання вважаємо їх баланс і взаємовплив, уникнення поляризованого, однобічного ставлення до процесів демократизації.

При цьому, враховуючи специфіку пострадянських держав, можемо стверджувати, що інституційні передумови мають пріоритет щодо формування правил політичної поведінки. Поведінкові аспекти формуються надто тривалий період, а швидка руйнація старих відносин не залишила для них інституційних підвалин. Тому створення політичних інститутів як своєрідних ідеальних

конструктів та проєктів майбутнього є неминучим. Досі вони не змогли створити однозначні та загальновизнані правила політичної поведінки через незавершеність неформальної демократичної інституціоналізації, що також потребують тривалішого відпрацювання.

Авторська концептуальна модель поглиблює транзитологічну парадигму, розглядаючи виведені останньою закономірності демократизації як частину всіх перехідних процесів, які мають підкріплюватись системою організаційних взаємозв'язків та інструментами реалізації встановлених правил на практиці.

Проведений нами аналіз свідчить про відсутність класичних передумов ліберальної демократії, зокрема в зв'язку з відсутністю ціннісних та світоглядних засад. Тому вітчизняна практика демократизації не може базуватись на логіці та послідовності розбудови демократії у країнах Західної Європи. Однак з огляду на багатоманітність проявів демократії у світі, це не означає відсутність перспектив демократичної стабілізації та ефективності політичних інститутів. Йдеться про пошук власної моделі демократизації.

Також така модель враховує різні підходи до демократизації, поєднуючи чинники структурно-функціонального, процедурного, організаційного характеру, поглиблюючи та розширюючи як зміст самої демократизації, так і її інституційних передумов (див. таблицю 5.1.1.).

Таблиця 5.1.1. «Концептуальна модель інституційних передумов демократизації»

Група передумов	Етап демократизації	Підхід до демократизації	Теоретичні засади	Складова політичного інституту	Інституційна сфера
Становлення	Інституціоналізація	Ціннісний	Транзитологія	Нормативна	Державні інститути
Розвитку	Трансформація	Організаційний	Системна та синергетична теорії	Організаційна	Партійно-електоральна сфера
Функціонування	Консолідація	Процесуальний	Неоінституціоналізм	Функціональна	Громадська

Складено автором.

Як бачимо представники різних теоретичних підходів акцентували увагу на різних аспектах і запропонували різні шляхи поглиблення демократизації політичної системи. В межах єдиної концептуальної моделі вони є цілком сумісними.

По-друге, вкажемо на комплексний характер авторської моделі, що передбачає вирішення низки завдань та врахування різних аспектів процесу демократизації. Так, передумови становлення демократизації сприяють утвердженню демократичних ідеалів, корегування об'єктивних соціально-економічних та цивілізаційних характеристик інституційного середовища шляхом інтеріоризації нових інституційних правил у двох напрямках:

- виникнення та утвердження демократичних цінностей, відповідних стереотипів поведінки, легітимація політичних інститутів, що робить неvigідним порушення встановлених правил і становить основу внутрішньої мотивації підпорядкування правилам;

- конституційну інженерію та інституційний дизайн – формулювання та формалізація норм, інституціоналізація правил, легалізація політичних інститутів, встановлення санкцій за їх недотримання, тобто зовнішні стимули демократизації.

Передумови стабілізації демократизації покликані надати правилам відповідної організаційної форми, забезпечити демократію як систему взаємовідносин, яка зумовлює саморозвиток, забезпечує рівновагу та виживання в умовах плюралізму політичних суб'єктів, конкуренції інтересів та поглядів. Вони передбачають наявність двох взаємопов'язаних елементів:

- стабілізаційної складової спрямованої на підтримання балансу інституційної системи завдяки системі стримувань і противаг, поділу влади на всіх рівнях, спеціалізації функцій та повноважень;

- динамічної складової покликаної забезпечити адаптацію до зовнішніх викликів шляхом конкуренції між інституційними сферами, вертикальних та горизонтальних взаємовпливів, ізоморфізму.

Їх діалектична взаємозалежність виявляється у функціонуванні системи інституційних взаємозв'язків, побудованих за принципами партнерства, договірних відносин, відкритості.

Передумови функціонування сприяють постійному руху до реалізації правил у політичній практиці та ефективності організацій завдяки наявності демократичних механізмів у двох площинах:

- елітарній ротації на основі встановлених процедур, яку зумовлює професійність, плюралізм, злагодженої діяльності;
- громадській активності в добровільній автономній інституціоналізованій та конвенційній формі.

Обидві площини (елітарна та егалітарна) створюють основу для злагодженої взаємодії, допоміжного характеру неформальних інститутів за умови наявності гідної формальної альтернативи та їх конкурентоспроможності. Тобто, про ефективність політичних інститутів свідчить наявність формальних і неформальних аспектів одного спрямування.

По-третє, авторська модель передумов демократизації інституційної системи демонструє взаємопов'язаність її елементів. У їх структурі можна виокремити кластери (групи), спрямовані на досягнення однакових цілей на різних етапах демократизації. Наприклад, середовищні, ізоморфні та неформальні чинники покликані забезпечити взаємозв'язки. На етапі становлення визначальну роль відіграє взаємодія політичних інститутів із зовнішнім середовищем. У процесі розвитку – між організаціями. В умовах кризи – всередині інститутів між формальними і неформальними аспектами.

Таблиця 5.1.2. «Взаємозв'язок інституційних передумов демократизації»

<i>Назва кластера</i>	<i>Становлення</i>	<i>Підтримання</i>	<i>Активізації</i>
<i>Зв'язок</i>	<i>Середовищні</i>	<i>Ізоморфні</i>	<i>Неформальні</i>
<i>Збереження</i>	<i>Нормативні</i>	<i>Стабілізаційні</i>	<i>Елітарні</i>
<i>Розвиток</i>	<i>Ціннісні</i>	<i>Адаптаційні</i>	<i>Егалітарні</i>

Складено автором.

Виділені кластери інституційних передумов також перебувають у тісному взаємозв'язку. Вони підтримують і створюють основу один для одного. На противагу їх сприйняттю на основі відношень етапності, підпорядкування або причинної наслідковості, сприймаємо їх як змінні, які діють в комплексі, принаймні якщо йдеться про пострадянські держави. Це зумовлює системний характер нашої концептуальної моделі. Передумови різних кластерів взаємодіють між собою та посилюють дію один одного.

Як бачимо, характер інституційного середовища співпадає на рівні інституційних взаємозв'язків з об'єктивно сформованим типом ізоморфізму, а на рівні процедур – з переважаючими неформальними практиками. Цей компонент становить найбільш складно змінюваний елемент передумов демократизації. Вони закладаються природнім шляхом в процесі тривалого еволюційного розвитку. За умови конгруентності та валідності норм буде забезпечено демократичний ізоморфізм та домінування формальних процедур над неформальними.

Формування норм стабілізує інституційну систему та здійснюється на елітарному рівні. Очевидно, що будь-яка елітарна група тяжіє до збереження існуючого інституційного порядку, який закріплюється на рівні законодавства. З цією метою застосовуються різноманітні методи примусу та легітимації політичних інститутів. Плюралізм та професіоналізм еліти зумовлює адекватне вирішення суспільно-політичних конфліктів, конструктивність опозиції попереджує зростання соціальної напруженості. Завдяки цьому інституційна система розвивається еволюційно, уникаючи дискретних змін. З огляду на це даний кластер визначаємо як поєднання об'єктивних закономірностей функціонування політичної системи та суб'єктивних прагнень політичних еліт.

Цінності закладаються всередині соціуму завдяки громадянській активності. Інтереси різних соціальних груп слугують імпульсом для інституційних змін, а розповсюдження прямих форм не конвенційної участі – індикатором назрілих інституційних змін. Тобто, ця група передумов є найбільш суб'єктивною та нестійкою.

Фактично таблиця вказує на певний ідеал, його організаційну форму та механізм реалізації на практиці. Приміром, демократична цінність народного суверенітету зумовлює виникнення парламентаризму, який функціонує завдяки механізму політичної відповідальності. Але ця залежність буде правомірною тільки якщо даний інститут вважається легітимним, функціонує відкрито і спирається на демократичні неформальні практики (коаліційні угоди, фракційну дисципліну тощо).

У такий спосіб інституційна система утверджується в трьох вимірах, які взаємообумовлюють один одного. Так, демократичні правила виявляються деклараціями без організаційного та процесуального підґрунтя, організації перебувають у деструктивних взаємозв'язках без чітких правил та механізмів взаємодії, а демократичні процедури неефективні внаслідок декларативних правил та слабких організацій. Своєю чергою імітаційні демократичні процедури зумовлюють делегітимацію правил, створюють підстави для зміни організаційних взаємозв'язків. Так коло замикається. На практиці це означає наявність кругового, а не послідовного причинно-наслідкового зв'язку.

Рис 5.1.1. «Взаємозв'язок інституційних передумов демократизації».

Складено автором.

Така схема сприяє розгляду пострадянських трансформацій як складних та суперечливих, але водночас полегшує дослідницьке завдання з пошуку конструктивних шляхів подальшої демократизації в оптимістичному руслі. В

умовах швидкого розпаду старих відносин і несформованості демократичних цінностей, різні аспекти демократизації відбуваються одночасно.

Ідентифікація спільних повторюваних однотипних передумов в межах кожного кластера дає змогу виокремити декілька визначальних універсальних детермінант демократичного розвитку. У підсумку можемо звести сукупність передумов демократизації до відповідності різних елементів, рівнів, аспектів один одному та принципам відкритості, балансу, спеціалізації. Тобто, взаємозв'язки демократичної політичної системи, незалежно від етапу і сфери реалізації мають бути відкритими (до зовнішнього середовища і викликів соціально-економічної системи, до інших політичних інститутів різного рівня, до громадського контролю і участі). Стабільне функціонування зумовлюється здатністю підтримувати постійний баланс (старих і нових цінностей, стабільності і змін, інтересів різних соціальних груп). Розвиток політичної системи залежить від раціонального розподілу повноважень (спеціалізації), що виявляється у чіткому розподілі функцій, делегуванні повноважень громадським установам та на місцевий рівень.

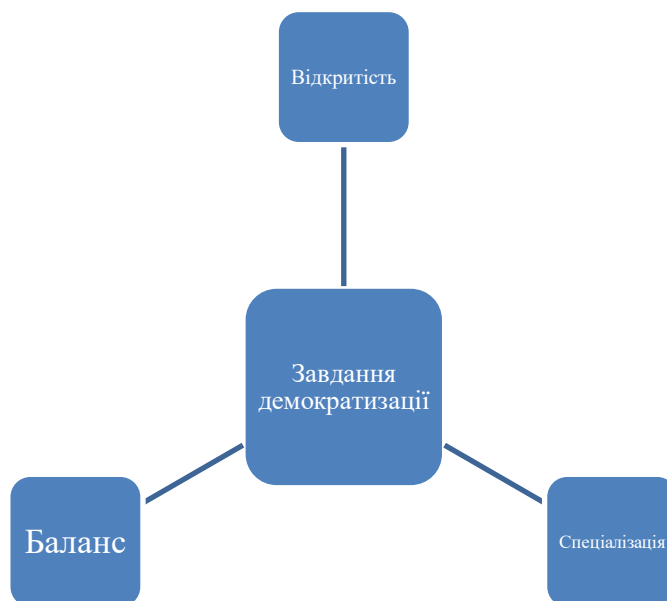

Рис. 5.1.2. «Універсальні інституційні передумови демократизації».

Складено автором.

Відкритість – це критерій взаємодії політичних інститутів зі зовнішнім середовищем, реагування на зовнішні імпульси. В умовах зрілої демократії ця реакція має бути адекватною та своєчасною. Під балансом розуміємо конструктивний взаємозв’язок, паритет суперечливих явищ, який за демократії носить постійний характер і не залежить від обставин, політичної кон’юнктури тощо. Спеціалізація концептуалізується як забезпечення відносної автономності кожного політичного інституту. Вона є визначальною для забезпечення функціональності всіх елементів, відсутності імітаційних інститутів, що досягається шляхом демократичних принципів обмеження компетенції та раціонального розподілу владних важелів та повноважень.

У підсумку відкритість забезпечує гнучкість політичних інститутів та відповідність зовнішньому середовищу, структурі політичної системи та внутрішній будові кожного інституту. Баланс є основою створення та підтримання постійної рівноваги. Спеціалізація сприяє ефективному виконанню своїх функцій як окремим інститутом, так і системою загалом. Розкриємо механізм впливу згаданих універсальних передумов на процеси демократизації за допомогою схеми (див. рисунок 5.1.3.).

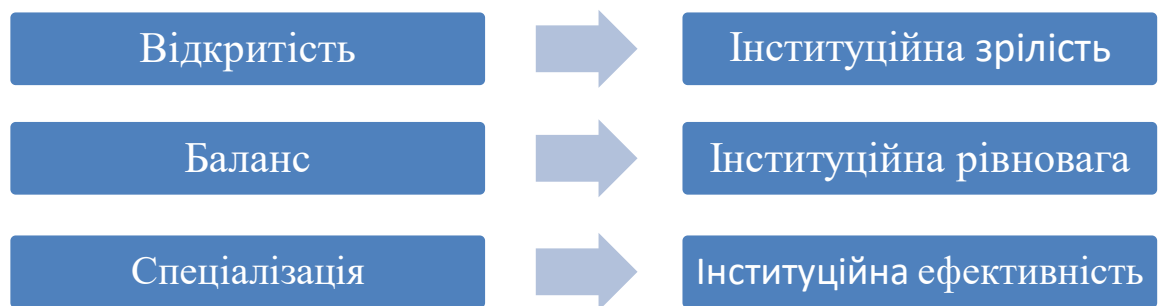

Рис. 5.1.3. «Роль універсальних інституційних передумов для демократизації.

Складено автором.

З огляду на це можемо визначити ключові завдання демократизації інституційної системи як забезпечення інституційної зрілості, рівноваги, ефективності.

Доводячи універсальність передумов демократизації, які можуть бути застосовані до різних аспектів цього процесу, вкажемо на те, що на етапі становлення інституційних правил важливим є баланс норм і цінностей, стабілізація організаційної системи відбувається завдяки балансу стабільності й змін, ефективність підвищується на основі балансу інтересів політичної еліти і громадськості. У сукупності встановлюється баланс формальних і неформальних інститутів.

Відкритість у процесі становлення правил передбачає природний характер їх формування на основі певних викликів зовнішнього середовища. Відкритість організаційних елементів вказує на наявність конструктивної взаємодії різних сфер. Відкритою має бути і діяльність політичної еліти щодо громадськості.

Спеціалізація правил – це визначення оптимального інституційного дизайну, організацій – це встановлення конструктивних взаємозв'язків між інституційними сферами, процедур – розподіл повноважень у вертикальному зрізі.

Відсутність визначених передумов веде до загальної ентропії, яка виявляється як суперечність старих і нових правил, неспівпадання норм та цінностей, дихотомії державних і громадських інститутів, конституційних засад і їх практичної реалізації, формальних і неформальних інститутів.

По-четверте, окреслена модель інституційних передумов демократизації має багаторівневу структуру, яка дає змогу продемонструвати вертикальний та горизонтальний рівень їх функціонування, встановити відповідність між складовою політичного інституту та сферою його функціонування. Це виключає теоретичні суперечки щодо пріоритету певної царини інституційного реформування в процесі демократизації.

У сучасній політичній науці до політичних інститутів відносять державні, партійні, громадські, електоральні, партисипаторні, комунікативні. Кожний інститут має власне призначення в реалізації тієї чи іншої передумови та конкретизує її через систему притаманних лише йому передумов. Приміром,

основою реформування інституційної системи є державні інститути, які можуть забезпечити однозначність норм та застосовувати санкції за їх недотримання. Наявність доступу до різноманітних ресурсів зумовлює центральну роль держави в стимулюванні перехідних процесів. Їх дієвість забезпечується збалансованою системою поділу влади, стримувань і противаг, ціннісними обмеженнями зловживання владою.

Однак так само ймовірною є спроможність державних інститутів обмежувати демократичні тенденції, імітуючи демократію. Показовою в цьому разі є погляд К. Крауча, який стверджує, що органи державної влади, політичні партії та еліти не можуть очолити сучасні процеси демократизації, оскільки вони є частиною закритої корпоративної системи управління [268].

Тому додатковими механізмами ефективності державних інститутів є контроль за їх діяльністю з боку громадянського суспільства шляхом співпраці, децентралізації повноважень, залучення громадськості до виконання адміністративних державних функцій, неформальних механізмів взаємодії завдяки коаліційним угодам, фракційній дисципліні.

Грунтовно аргументованою є роль громадянського суспільства в процесі інституціоналізації демократії є майже аксіомою зарубіжних політичних вчень. За Е. Геллнером, громадянське суспільство створює соціальний контекст демократії, умови її формування, а тому є пріоритетним завданням і передує демократичним перетворенням [114, с. 34]. Тобто, автор розглядає громадянське суспільство як основу демократичних інститутів, забезпечуючи їх дієздатність. Як стверджують Дж. Коен і Е. Арато, «на рівні громадянського суспільства демократія може йти набагато далі, ніж на рівні політичного й економічного співтовариств, тому що в першому координуючі механізми комунікативної взаємодії мають фундаментальний пріоритет» [9, с. 526].

Такої ж думки щодо ролі громадянського суспільства в процесах демократизації здебільшого дотримуються й українські дослідники. Приміром, В. Батрименко відзначає комунікаційний потенціал інститутів громадянського

суспільства, завдяки якому вони здійснюють безпосередній тиск на ухвалення політичних рішень, сприяють участі в політичному процесі [20].

Значення інституційних *громадських* передумов зводимо до сприяння ефективному управлінню, забезпечення децентралізації повноважень та конструктивного взаємозв'язку з органами державної влади, громадського контролю, конвенційних форм свідомої політичної участі, публічності політичних процесів, відкритості інформації, багатоманітності форм і джерел інформації, соціальної відповідальності преси [80]. У відповідності до цього громадські передумови можна умовно класифікувати на дорадчі, лобістські, децентралізаційні, партисипаторні, комунікативні. У сукупності вони покликані попередити монополізацію та закритість вищих органів державної влади.

Водночас варто зазначити і загрози демократизації у функціонуванні інститутів громадянського суспільства. За Дж. Кіном їх є сім. По-перше, переслідування представниками інститутів громадянського суспільства не демократичних, а особистих цілей та інтересів. По-друге, непрофесійне втручання в процес ухвалення політичних рішень. По-третє, відсутність зворотного зв'язку з боку органів влади. По-четверте, стимулювання дебатів та суперечностей. По-п'яте, громадянського суспільства здатне продукувати або навіть збільшувати нерівність і привілеї, пов'язані з груповою приналежністю. По-шосте, інститути громадянського суспільства можуть використовуватись для відображення інтересів вузького прошарку еліти. По-сьоме, громадська діяльність може вдаватись до недемократичних методів [230, с. 156].

І дійсно, слід погодитись з автором щодо негативного впливу неконтрольованого плюралізму, розпалювання різних видів нетерпимості, радикалізації суспільства, насильницьких конфліктів. Тобто, між наявністю громадянського суспільства та демократією не можна однозначно ставити знак рівності. Набагато важливіша здатність інститутів громадянського суспільства впливати на державну політику, адекватно артикулювати суспільні інтереси. З огляду на це виникає необхідність подальшого аналізу громадських інституційних чинників у перехідних державах з аморфною соціальною

структурою, де громадська активність має неінституціоналізований характер, не спирається на чисельний середній клас від громадянського суспільства з незначною часткою середнього класу і більшістю бідного населення [231, 509].

Отже, роль інститутів громадянського суспільства як чинника демократизації політичної системи полягає в трансляції і розповсюдженні демократичних політичних цінностей, формуванні громадської думки, але й вони своєю чергою залежать від специфіки інституційного середовища, ціннісних засад їх формування, організаційних та процесуальних особливостей політичної участі тощо.

Особливу роль у системі недержавних передумов демократизації відіграють демократичні цінності. Як було встановлено толерантність, дотримання встановлених процедур і правил, активність у відстоюванні власних прав, здатність до компромісу, відповідальність особи за власні дії сприяють ефективності функціонування всіх політичних інститутів, визначають особливості та служать основою внутрішньої мотивації дотримання інституційних норм, стабільність яких є гарантією утвердження в практиці, а гнучкість – основою для застосування універсальних правил у багатоманітних політичних ситуаціях. Загалом ефективність політичних інститутів ґрунтується на згоді людей жити в певному інституційному просторі. Натомість вітчизняна інституціоналізація ґрунтується на суперечливому поєднанні старих та нових інститутів.

Своєрідною сполучною ланкою між державою і громадянським суспільством у політичній системі є інститути партії та виборів. Вони виконують низку важливих функцій у процесі демократизації, зокрема сприяють соціалізації населення та виховання норм політичної поведінки, забезпечують рекрутування політичних еліт і здійснення народовладдя.

У структурі партійних передумов важливе місце посідають чіткі програмні положення діяльності партії, покликані стабілізувати партійну організацію, впровадити конкретні механізми партійної демократії, забезпечити дієвість місцевих осередків партії. Електоральні передумови полягають у

здатності інституту виборів адекватно і пропорційно представляти суспільні інтереси, гарантувати принципи рівності, відкритості, справедливості виборчого процесу, наявності неупереджених та незалежних від держави контролюючих органів.

Отже, згрупувавши політичні інститути в три великі групи: державні, громадянські, партійно-електоральні, можемо стверджувати, що перша має виняткове значення для формування передумов інституційного дизайну, поділу влади. Друга – забезпечує процесуальні форми впливу громадянського суспільства на формування політичної еліти і здійснення політичної участі. Третя група виконує роль проміжного елемента між державою і громадянським суспільством, тож їй відводимо провідну роль у встановленні й підтриманні інституційних взаємозв'язків.

По-п'яте, модель інституційних передумов демократизації має *дуалістичну* структуру, оскільки кожна складова системи обов'язково включає як формальні, так і неформальні аспекти. Вони мають діяти в одному напрямі, взаємно посилювати ефективність один одного. Тільки в цьому разі можна стверджувати, що вони сприяють демократизації. Тісний нерозривний взаємозв'язок писаних і неписаних норм, розмита межа між ними зумовлює висновок про те, що подвійна інституціоналізація породжує стихійне тимчасове пристосування політичної системи до нових умов. Порушення нормального балансу формальних і неформальних інститутів на користь перших означає фасадний, імітаційний характер демократії, у бік других – відсутність однозначних та постійних норм і практик політичної поведінки.

Зважаючи на деструктивний характер багатьох неформальних інститутів, актуальним залишається питання про пошук інституційної сфери, найменш ураженої цими практиками. Результати, проведеного аналізу представимо у вигляді матриці (див. рисунок 5.1.4.). Вона демонструє наявність деструктивних явищ у всіх сферах суспільного життя. Однак, найбільше з них констатуємо у державній. Це можна пояснити спадкоємністю із радянських часів та швидким демонтажем старої системи, на противагу збереженню складу

еліти і зволікання із змістовними аспектами реформ. Найбільше державні інститути взаємодіють із партійними, поширюючи практики олігархізації та босизму і у цій сфері. Фактично партійні організації підтримують усталений в органах державної влади порядок. Вони своєю чергою, шляхом нечесної конкуренції у виборчих перегонах «заражають» інститут виборів. Останніми у цьому ланцюгу є громадські інститути, які теж перебувають під тиском авторитарних практик. Держава та партії прагнуть різними способами використати громадськість у боротьбі за владу, реалізації власних рішень. Вони прагнуть стимулювати розвиток «слухняних» і лояльних до владної верхівки організацій.

Рис. 5.1.4. «Матриця неформальних інститутів».

Складено автором.

Однак, цілком контролювати громадськість державні органи не можуть навіть за гібридності політичного режиму. Окремі елементи громадянського суспільства зберігають свою автономність від держави, але позбавлені можливості реального і постійного впливу на перебіг політичних подій. Їх діяльність є переважно формальною. Тому часто політична участь переростає у

різні форми прямої дії, спостерігається радикалізація суспільно-політичних настроїв. Тобто, громадські інститути, на наш погляд, здатні значно стимулювати процеси демократизації, але лише в контексті рівноправної співпраці з органами державної влади з волі та з ініціативи останніх.

По-шосте, виділені критерії наявності передумов демократизації мають *універсальну* спрямованість. Вони проявляються в різних складових інституційної системи. Виокремлені критерії наявності передумов демократизації можуть слугувати для оцінки рівня ефективності будь-якого інституту демократії.

Також застосування концептуальної моделі демократизації у вітчизняних реаліях дає змогу поглибити дослідження гібридності інституційної системи України, оскільки передумови демократизації у нашій державі не відсутні, а набувають специфічних ознак. Приміром, поступовість може бути трактована як зволікання, конгруентність більшою мірою виявляється як стереотипізація, динаміка – як циклічність, рівновага як ситуативне балансування, стабільність як стагнація, конкуренція формальних та неформальних інститутів як нівелюючий вплив щодо перших. Тобто, передумови демократизації в умовах гібридності носять половинчастий характер і засвідчують проміжний характер гібридної інституційної системи або згідно закону маятника представляють деструктивну протилежність до авторитарних практик. Порівняємо специфіку передумов демократизації інституційної системи демократичного, авторитарного та гібридного політичного режиму за допомогою таблиці (див. додаток Д).

Якщо йдеться про демократію, то їй притаманні інституційна зрілість, розвинутий середній клас, багатоманітність соціальних груп, раціональний розподіл наявних ресурсів, поступовість і послідовність реформування на основі консенсусу і чіткого неухильного дотримання легальних процедур. Переважає раціональний тип легітимації влади. Правила носять конгруентний валідний, деперсоналізований характер. Організаційним зв'язкам притаманні спеціалізація, партнерство, транспарентність, а політичній практиці –

професіоналізм, конструктивність, обмеженість політичної еліти, добровільність політичної участі.

За тими ж показниками авторитарний режим демонструє дихотомічну протилежність демократії. Він функціонує в умовах однорідної соціальної структури та привласнення ресурсів, на основі примусу, санкцій, контролю над формальними процедурами, харизматичного типу легітимації влади. Авторитарний режим вороже ставиться до будь-яких змін, встановлює штучні правила та монополізує політичну сферу. Його еліта закрита та бюрократизована, а суспільство апатичне.

Гібридність багато в чому сполучає риси авторитаризму і демократії. У такому випадку вона видається деяким проміжним етапом трансформації політичної системи. Підставами говорити про гібридність як нестабільну демократію є такі її риси як боротьба за ресурси, аморфна соціальна структура та мобілізований тип суспільства. Натомість, компромісний стиль ухвалення рішень, подвійна мораль, імітація демократичних процедур, популістська модель легітимації влади та управління дає змогу говорити про гібридність як «м'який» варіант авторитаризму. Нарешті, гібридність має низку притаманних власне їй рис, зокрема схильність до перманентних поверхових змін на засадах тимчасового компромісу різних політичних сил, використання прихованих політичних механізмів політичної діяльності, подвійна мораль.

Критерії наведені в таблиці свідчать, що передумови гібридності відрізняються від чинників демократії та авторитаризму. Це служить аргументом щодо розуміння гібридності як окремого і доволі стабільного типу інституційної системи. Водночас впадає в око й «недорозвинутість» передумов гібридності порівняно з демократичними [103; 110]. Це свідчить про необхідність прийняти факт гібридності української інституційної системи, що не виключає перспективи її подальшої демократизації [106]. Тобто, є підстави визнавати потрапляння вітчизняної політичної системи в пастку гібридності, але й не заперечувати її подолання у віддаленому майбутньому завдяки

природній зміні об'єктивних чинників та цілеспрямованого впливу на суб'єктивні, враховуючи чітко визначені цілі та ризики.

Аналіз наслідків відсутності певної інституційної передумови на прикладі України дає змогу виокремити також і *деструктивні передумови* демократизації. Визначаємо їх як перешкоди демократизації або фактори утвердження гібридного режиму. За аналогією до конструктивних передумов поділяємо їх на передумови гібридної інституціоналізації, гібридної динаміки, гібридного функціонування.

Відповідно до деструктивних передумов становлення інститутів демократії (передумов гібридної інституціоналізації) включаємо такі ознаки інституційного середовища як слабкість прогресивної частини суспільства, незрілість соціальної бази демократичних змін, форсовані перетворення нормативних та затягнуте половинчасте реформування ціннісних засад інституційної системи, які виявляються несумісними між собою.

Гібридна динаміка розуміється нами як перманентна зміна всієї інституційної системи, яка не вирішує наявні суспільні суперечності, не свідчить про її саморозвиток, не підвищує ефективність, імітуючи зміни часто ініційовані елітою для збереження свого становища. Йдеться про циклічне повторення подібних процесів, які майже не зрушують інституційний розвиток з нульової точки гібридності. Гібридна динаміка створює ілюзію демократичної трансформації, шляхом здійснення формальних поверхових прогресивні реформ. Проте аналіз основних етапів функціонування інституційної системи вказує на повторення подібних процесів, які сумарно не демонструють деперсоналізації, підвищення легітимності та ефективності політичних інститутів або інших істотних зрушень. Це унеможлиблює подолання інституційної невизначеності, поглиблює недовіру до нових демократичних інститутів, консервує суспільні суперечності.

Гібридне функціонування виявляється в неефективності процесуальних інститутів демократії. Зокрема, представницькі процедури зіштовхуються з проблемою низької якості політичної еліти, конфронтацією її груп,

непрофесійності, прями – з неінституціоналізованим не конвенційним характером політичної участі, яка сприяє домінуванню неформальних авторитарних практик, нівелює роль формальних інститутів.

Тобто, гібридність має загальний характер та свідчить про наявність її проявів у всіх складових інституційної системи. Це не лише доводить гібридність інституційної системи в Україні, але й демонструє пріоритетні напрями й ключові завдання подальшого інституційного будівництва.

Загалом до основних положень авторської концептуальної моделі інституційних передумов демократизації політичної системи належать комплексність (врахування різних складових, сфер та аспектів політичних інститутів), взаємопов'язаність (взаємовплив різних груп передумов), універсальність (застосовність до різних складових політичної системи). Це зумовлює її теоретико-методологічне значення, зокрема можливість застосування для систематизації всіх інституційних передумов, поглиблення сутності сучасних парадигм в контексті їх зближення та поєднання досягнень, удосконалення дослідження гібридності політичного режиму, аналізу вітчизняної специфіки та перспектив демократизації, визначення основних пріоритетів інституційного реформування.

5.2. Стратегії оптимізації функціонування інституційної системи України

Виділені передумови демократизації інституційної системи дають змогу сформулювати рекомендації щодо оптимізації її функціонування та виявленні загальних стратегій сприяння тим чи іншим передумовам, зосередженні уваги на визначенні на тих напрямів, які зазнають цілеспрямованого свідомого впливу.

Стратегія встановлення демократичних правил покликана подолати прогалини в конституюванні інституційної системи. Її змістом є формування і вдосконалення правил. Аналіз передумов становлення в контексті українських

реалій свідчить про необхідність стимулювання конгруентності через створення внутрішніх стимулів підпорядкування конституційним нормам, валідності через розвиток неписаних правил і норм. Тому вона включає зовнішній (нормативний) та внутрішній (ціннісний) вектор.

Нормативний вектор представлений суто юридичними механізмами регулювання інституційної сфери. Однак будь-який брак правової регламентації зумовлює політичні трактування і маніпулювання, що спотворює демократичні правила. Тому окреслимо основні суперечності в цій царині. До нормативного вектору стратегії становлення відносимо:

- Утвердження на рівні конституції фундаментальних засад політичного устрою, покликане забезпечити гнучкість та стабільність законодавства. Прикладом для наслідування в цьому разі можуть бути так звані «неписані» конституції, які виводять більшість питань державного устрою та інституційних нюансів на рівень законодавства, чим забезпечують стабільність основного закону.

- Уникнення зайвої деталізації конституційних положень. На законодавчому рівні доцільно регламентувати найсуттєвіші аспекти певних відносин. Деталізація доречна у формі директив, інструкцій, правил. Це забезпечить достатню *гнучкість законодавства*. Так, перелік назв адміністративних одиниць зумовлює необхідність вносити зміни до основного закону щоразу, коли виникне необхідність зміни адміністративно-територіального поділу. А норма про обов'язковість створення коаліції у структуруванні парламенту зумовлює нестабільність цього інституту.

Деякі положення взагалі можуть викликати суспільні суперечності, призводити до напруженості, тому особливо гострі дискусійні питання, які не зачіпають фундаментальних засад політичного устрою вважаємо за доцільне виключити з поля конституційної регламентації. Приміром, статус державної мови, закріплений у Конституції України, але тривалий час був відсутній закон, що конкретизував би цю тезу. У зв'язку з цим в українській історії неодноразово виникали внутрішні парламентські та суспільні конфлікти щодо

статусу регіональних мов, двомовності і тому подібні. Подібні розмови активізувались у періоди передвиборчої агітації або загострення відносин із сусідніми державами, що вочевидь демонструє штучний характер дискусій.

- Уточнення основних понять нормативно-правового регулювання. У багатьох частинах українського законодавства відсутні визначення основних понять даної предметної сфери та чітких вказівок щодо наслідків порушення норм закону. Різне прочитання термінів зумовлює маніпулювання законодавчими нормами, їх суб'єктивним трактуванням, зокрема відсутній перелік випадків, які підпадають під статті «підкупу» виборців.

- Деталізація принципів процесуальних аспектів нормативних актів, наприклад, права законодавчої ініціативи, процесу вето, промульгації законів, розпуску парламенту, розподілу повноважень між представницькими та виконавчими органами, визначення меж компетенції кожного інституту, структури і чисельності президентської адміністрації, інших дорадчих органів, формування парламентських коаліцій та взаємодії парламентських груп, укладання коаліційних угод, визначення правил роботи парламенту конкретного скликання, проведення дебатів, фракційної дисципліни, партійним представництвом працівників державних органів.

- Визначення юридичних наслідків порушення закону та адекватних санкцій, виключення випадків, коли легше відбутися покаранню, аніж дотримуватись норми. Приміром, порушення процедури фінансової звітності має тягти за собою не невеличкий штраф, а позбавлення державного фінансування партії.

- Усунення суперечностей норм законодавства, систематизація законів певної галузі. Обсяги нормативної бази, наявність суміжних галузей правової регламентації ускладнює розуміння норм і сприяє їх недотриманню. Для прикладу можна згадати, що фінансування політичних партій регламентується одразу декількома законами і це далеко не поодинокий випадок.

- Паралельне внесення змін до різних нормативних документів, спрямованих на вирішення одних завдань. Інституційне реформування має бути

системним та узгодженим між собою. Приміром, тісним є взаємозв'язок демократичності виборів, зміцнення партійної системи та структурування парламенту, що вказує на необхідність нормативної регламентації створення коаліцій на ідеологічній основі, партійної дисципліни під час голосування, фінансування партійної діяльності загалом.

На нашу думку, не сприяє децентралізації норма Закону України «Про політичні партії», що дає змогу діяльність партій виключно із всеукраїнським статусом [199]. Адже сильні регіональні партії здатні забезпечити додатковий канал рекрутування еліти та політичної участі, стимулювати й загальнонаціональні політичні сили в подальшому, представити альтернативний шлях формування партійних організацій «знизу» за ініціативою громадян на основі місцевих інтересів.

- Подальша еволюція інституційного дизайну для забезпечення його відповідності класичній консенсусній моделі, притаманній континентально-європейським країнам. Врахування загальносвітових тенденцій демократизації спонукає до використання досвіду розвинутих демократій. Однак інституційні форми і правила не можуть бути скопійовані без їх адаптації до національних особливостей та поточних реалій. Вони лише вказують універсальні вектори еволюції політичної системи, які мають бути враховані в процесі інституційного реформування. На сьогодні низка демократичних процедур зазнає критики та еволюціонує з метою подолання демократичних інститутів та гарантування основних принципів демократії. Тому в процесі вітчизняного інституційного реформування слід орієнтуватись на цілеспрямоване уникнення сучасних об'єктивних суперечностей.

- Регламентація нових суспільних відносин: використання новітніх механізмів комунікації, диджиталізація політичних відносин, врахування високого рівня соціальної мобільності та внутрішніх і зовнішніх міграційних переміщень, розмитої структури соціально-політичних інтересів, надання формального статусу лобіюванню та визначення дозволених методів їх діяльності.

- Розвиток неформальних норм у регламентації суспільно-політичних відносин. Зарубіжна практика виробила низку практик, які позитивно впливають на впровадження представницьких процедур. Це зокрема, укладання коаліційних угод, фракційна дисципліна, партійна демократія. Вони досі не утвердились у вітчизняній політичній практиці. У коаліційній угоді доцільно визначити основи політичного курсу уряду та рівень його колективної відповідальності, призначення на ключові посади, процедуру ухвалення рішень та проведення консультацій між членами коаліції. Також вона може передбачити створення певного керівного органу, наприклад, коаліційного комітету лідерів усіх партій-членів. Вони мали б обговорювати урядову програму кожної сесії Верховної Ради, вирішувати поточні непередбачені питання. Це забезпечило б зростання довіри і колективної підтримки в ході ухвалення політичних рішень, підвищило тривалість існування коаліції.

Доцільно за допомогою регламенту визначити, узгодити та дотримуватись процедури парламентських дебатів, внесення законопроектів та поправок до них, меж повноважень комітетів Верховної Ради, правил взаємодії між партнерами коаліції та з опозиційними силами.

Змістом *ціннісного вектору* є формування демократичних політичних цінностей, уявлень про цілі політичного розвитку та методи його досягнення, певна шкала критеріїв оцінки політичної дійсності, поведінкові установки учасників політичного процесу та засад громадянської культури, забезпечення плюралізму думок і поглядів, толерантності до інакомислення. Адже відсутність демократичних цінностей перешкоджає консолідації демократії. Як зазначалося вище, це завдання є одним із найскладніших та тривалих у часі. Проте перспективними видаються такі заходи:

- Сприяння відповідності ціннісних та законодавчих норм шляхом *широкого обговорення законопроектів* за участю всіх сторін, яких стосується даний законопроект, зокрема застосування електронних голосувань на підтримку конкретних пропозицій.

- Забезпечення *стабільності законодавства* – попередження внесення необґрунтованих та заангажованих змін до законодавства, особливо щодо змін до Конституції України, неухильне дотримання механізмів консервативності конституційного процесу, узгодження нормативних документів у певній галузі між собою, уточнення правових норм, усунення їх неоднозначностей, застосування санкцій адекватних до тяжкості порушення встановлених правил.

- Концептуальне оформлення *національної моделі демократизації*, що сприятиме визначенню цілей державного будівництва та формуванню інтегруючих цінностей політичної культури [79; 99; 108]. Воно включає визначення перспектив політичного розвитку, створення довготермінових державних стратегій, встановлення та усвідомлення шляхів демократизації. У 2020 році мають бути підбиті підсумки попередніх стратегій (Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства [340], Національної стратегії з прав людини [404] тощо) та ухвалено стратегії на наступні роки з урахуванням помилок та передбаченням заходів громадянської освіти [71], обізнаності громадян щодо прав людини.

- Формування громадянської культури. З цією метою доцільним видається стимулювання альтернативних форм групової ідентифікації, насамперед неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад (зокрема ті, які спираються на традиційні для українського суспільства інститути сім'ї та добросусідства, а також запропоновані Р. Патнамом [617] національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки. У західноєвропейських країнах вони відіграють важливу роль у формуванні соціального капіталу, комунікації між різними спільнотами, протидії розширенню державних функцій.

Складовою громадянської культури є автономність особи від держави та суспільства. Тому політичне виховання має спрямовуватись на сприяння індивідуальності осіб, але не в сенсі утилітарної корисності, а в повазі до індивіда з боку демократичного уряду, відсутності стереотипів поведінки та життя, пріоритету приватної ролі над соціальною, толерантне ставлення до всіх

людей, зокрема й тих, які не є громадянами даної держави, проте користуються такими ж невід'ємними особистими правами. На рівні правових норм із метою утвердження автономності особи передбачаються винятки в дотриманні закону, що з різних причин суперечить сумлінню особистості, обмеження права на свободу об'єднання з мотивів свободи індивідуального самовияву.

У контексті необхідності формування нових політичних цінностей українців найбільш перспективними вважаємо заходи із розширення можливостей самостійного задоволення громадянами власних потреб та інтересів, гармонізації взаємодії між державою та суспільством завдяки взаємній відповідальності щодо здійснення інституційних змін. Важливою умовою реалізації ціннісної стратегії є пошук консолідуючих і загально визнаних цінностей. На наш погляд, такою може бути ідеологія миру та державотворення, яка за результатами низки соціологічних досліджень є пріоритетом для більшості громадян в Україні. Інструментом досягнення цієї мети є реалізація просвітницьких програм та роз'яснювальної діяльності щодо переваг демократичних методів управління, доцільності конкретних політичних рішень через ЗМІ.

- Посилення контролю за розповсюдженням недостовірної інформації, оприлюдненням конфіденційної та особистої інформації, державної таємниці. На практиці це означає уникнення використання чорних технологій у процесі політичної боротьби, перекручення інформації з метою маніпулювання громадською думкою, покарання за відтік інформації, що шкодить іміджу держави. В межах цього напряму демократизації актуальним видається вдосконалення нормативної бази Інтернет-комунікацій із метою запобігання розповсюдження недостовірної або фейкової інформації, забезпечення інформаційної безпеки. Важливе значення відіграє *контроль за політичною риторикою* і виключення перспективи розпалювання міжетнічних, регіональних, соціальних та інших конфліктів у майбутньому. Досягнення цих завдань можливе й завдяки зміцненню та реалізації принципів журналістської

етики, забезпеченню соціальної відповідальності преси, знизить рівень популізму через зменшення кількості замовлених статей.

Офіційні повідомлення органів державної влади мають бути позбавлені популістських закликів, базуватись на достовірних статистичних даних, відображати реальний стан речей. Неприпустимим вважаємо з метою легітимізації влади здійснення популістської державної політики, зокрема соціальної. Остання має базуватись не на деструктивному для економіки незначному збільшенню соціальних видатків незахищеним верствам за рахунок збільшення податків. Останні зазвичай мало виграють від одноразової допомоги або формального підвищення пенсій та інших виплат, які одразу ж нівелюються черговим витком інфляції. Особливо деструктивними вважаємо такі дії напередодні виборів.

Ефективнішим видається надання пільг приватному капіталу, що стимулюватиме економічну систему, сприяння підприємницькій діяльності, комерційним формам благодійності та меценатства, виникненню комітетів самопомоги. У цьому разі частину соціальних функцій буде покладено на громадянське суспільство. Це забезпечить неупередженість та саморегульованість соціальної політики, стимулюватиме особисту ініціативу у захисті своїх прав й виконанні обов'язків, поступове зниження рівня державного патерналізму.

Стратегія підтримання демократизації передбачає стимулювання розвитку відповідних встановленим правилам організацій та взаємозв'язків між ними. Серед її пріоритетних завдань слід відзначити підвищення легітимності політичних інститутів, забезпечення конструктивної взаємодії всіх елементів інституційної системи, сприяння завершенню демократичної інституціоналізації. Основними засобами їх реалізації є інституційні реформи, ініційовані «знизу», позбавлення політичних інститутів від впливу конкретних осіб, демократичний ізоморфізм, приведення інституційного дизайну у відповідність до однієї з класичних моделей. З огляду на окреслені завдання

виділяємо стабілізаційний, динамічний та ізоморфний вектори стратегії підтримання демократизації.

Стабілізаційний вектор має бути спрямований на досягнення природної рівноваги, яка ґрунтується на раціональній організаційній структурі та відпрацьованих механізмах забезпечення інституційних правил. Тому заходи із стабілізації політичної системи включають виконання кожним інститутом свого функціонального призначення, спеціалізацію та розмежування повноважень з іншими інститутами. Докладніше можемо розкрити їх наступними кроками.

- Оптимізація функціонування інституту парламентаризму. Верховна Рада України справедливо вважається основою представницької демократії. Однак, суперечливим є питання про пропорційність та адекватність артикуляції та агрегування суспільних інтересів. В організаційному вимірі на ефективність парламентаризму як інституту демократії впливає його структура. Серед можливих пропозицій реформування українського парламентаризму дискутувалось і питання по запровадження *принципу «роздільного представництва»* (бікамералізму), що забезпечив би висування кандидатів у депутати не лише від партій, але й від певних місцевостей. Традиційно двопалатний парламент існує в країнах з тривалими монархічними традиціями, (Великобританія), або федераціям (США, ФРН, Австрія, Канада) [59; 229]. В Україні він виглядає цілком привабливим і логічним у контексті поглиблення процесів децентралізації влади, розширення регіональної участі в ухваленні політичних рішень на загальнодержавному рівні.

Симпатиками бікамералізму відзначають здатність двопалатного парламенту ефективніше забезпечувати баланс неоднорідних суспільних прагнень, стримувати законодавчий радикалізм, перешкоджати диктатурі партії більшості, попереджати злиття владних функцій уряду і парламенту, стримуючи авторитарні тенденції [296]. Вважаємо його перспективним для України і в контексті здатності бікамералізму шляхом ускладнення законодавчої процедури стабілізувати нормативну складову політичної системи та упередити внесення необґрунтованих змін до законодавства.

Водночас слід відзначити, що бікамералізм не є неодмінним атрибутом демократичної організації. Слабкими сторонами такої структури парламенту є затягування процесу ухвалення державних рішень, що дається в знаки в умовах стрімкої трансформації перехідної політичної системи, законодавчого дефіциту і гострій потребі швидкого реформування всіх сфер суспільного життя.

- Забезпечення правової стабільності парламентаризму шляхом стимулювання неформальних механізмів регулювання парламентської діяльності. неухильного *дотримання законодавчої процедури*. Воно включає встановлення чітких меж компетенції самого парламенту, уряду, інших владних структур, попередження президентського політичного тиску на автономність вищого законодавчого органа.

- Стабілізація парламентських коаліцій шляхом сприяння формуванню мінімально вигравних та максимально закритих об'єднань. Цей принцип можна пояснити здатністю політичних сил йти на компроміс із політичними силами, близькими за ідейним спрямуванням, щоб гарантовано отримати часткову перемогу, замість ризику зазнати поразки через бажання отримати домінування у коаліції. Запорукою стабільності у цьому разі буде близькість програмних цілей, цінностей і положень, однакове бачення стратегії державної політики, позитивне ставлення до партнерів. При цьому бажано, щоб коаліція включала якомога менше політичних сил для перемоги на виборах. Це збільшує потенційну стабільність коаліції. Стійкість коаліції збільшується, якщо її члени вже мали досвід спільного формування уряду, включили у коаліційну угоду пропозиції всіх учасників.

З огляду на зарубіжний досвід вважаємо недоцільним законодавче регулювання створення парламентських коаліцій. Як засвідчує вітчизняна практика ст. 90 Конституції України про обов'язкове створення коаліції впродовж одного місяця з дня відкриття першого засідання новообраного Парламенту або впродовж 30 днів після розпаду попередньої коаліції [254] є дестабілізуючим чинником. Так несформування коаліції у Верховній Раді України вже тричі ставала підставою розпуску парламенту. Окрім цього так

звані «коаліціади» завжди були тривалими, призводили до політичних криз, а коаліції швидко змінювали свою конфігурацію, як у 2008 році, коли коаліція між Блоком Юлії Тимошенко та Партією Регіонів не набула офіційного статусу. Це потягло за собою ухвалення Указу Президента України про розпуск Верховної Ради України, який не був реалізований Кабінетом Міністрів України, офіційно у зв'язку з відсутністю коштів. А потім - формуванню нової коаліції.

На ефективність парламентаризму впливає і партійний склад депутатів. Найкращим варіантом є значна перевага центристських партій у законодавчому органі, оскільки вони легко створюють коаліцію з різними політичними силами, та відсутність або нечисельність представників крайніх сил, які найімовірніше будуть в опозиції. Вважається, що правлячій еліті вигідно підтримувати стабільний двопартійний чи двоблоковий баланс центристських політичних сил щодо основних проблем державної політики [30].

Фактором парламентської нестабільності може виступати легкість створення опозиційної коаліції, порівняно з формуванням стабільної та ефективної більшості [427]. Тобто, коаліції часто розпадаються внаслідок невдач і прорахунків у державній політиці, зниження рейтингів правлячої групи. У такому разі члени коаліції починають демонструвати непричетність до здійснюваного курсу, вдавану незгоду з офіційною позицією. Таку практику яскраво демонструє вітчизняний досвід. Знімаючи із себе відповідальність, політичні лідери та політичні сили, які розробляли основні засади державного врядування, щоразу йдуть на вибори як опозиціонери з критикою владних дій.

Загалом можемо відзначити такі вади парламентських коаліцій як спотворення принципу представництва, «відносин по осі виборці-обранці-влада, зневажання програмних принципів» [401, с. 26]. Тобто, вони порушують безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями, надто якщо йдеться про уряди меншості. Варто звернути увагу й на те, що здатність партій впливати на політичний процес залежить не від її кількісного представництва у парламенті, а й від вміння домовлятися із соратниками й опонентами у переговорному

процесі.

- Зміцнення інституту парламентських партій. Саме від останніх, на наш погляд, залежить оптимізація функціонування партійної системи в Україні, оскільки ефективність політичних партій у законодавчому органі свідчить про їх інституціоналізацію. Очевидно, що нормативні засади інституціоналізації парламентських партій значно вдосконалює Виборчий кодекс, який утверджує право висування кандидатів до органів влади лише політичним партіям. Проте актуальним залишається завдання процесуального забезпечення цієї норми, зокрема боротьба із негативними неформальними механізмами функціонування українських партій (партійною корупцією, формальністю партійної демократії, фіктивним членством, неналежним звітуванням про діяльність партійної організації, порушення керівниками партій її статуту).

- Вдосконалення механізму фракційної дисципліни. Зміцнення інституту партії залежить від дотримання депутатами її передвиборчої програми у здійсненні політичного курсу, ухваленні політичних рішень. Це визначальним чином впливає на стабільність структурування парламенту. Адже якщо позиції депутатів чітко відповідають партійним платформам, визначеним ще до виборів, то виключені будуть випадки ситуативного та особистого голосування. Світова практика виробила такі форми взаємодії партії та фракції як домінування партії, домінування фракції та їх рівновага [163]. Перша характерна для пропорційної виборчої системи, друга - для мажоритарної [539].

На наш погляд, ідеальним варіантом є рівновага між партійними директивами та гнучкістю фракції залежно від обставин і політичної конфігурації. Проте, якщо такого паритету досягти не вдається, більш сприятливим у вітчизняних реаліях видається домінування партії, оскільки це є запорукою ідейної стабільності фракції та дисципліни. Перевагою домінування фракції є висока здатність до маневрування, прагматичність, яких і так не бракує українському політикуму.

- Стабілізація партійної системи, окрім окреслених вище заходів, передбачає й сприяння забезпечення ролі політичної партії як інституту

представництва інтересів, політичної відповідальності, рекрутування еліти, політичної соціалізації громадян тощо. Для ефективного виконання цих функцій, партійна організація має бути доволі тривалою в часі та відкритою для громадськості. За таких умов вона об'єктивно потребує для збереження свої позицій у конкурентному середовищі якісних кадрової та програмно-ідеологічної роботи, позиціонування. Вітчизняний контекст формування партійної системи також зберігає актуальність про скорочення кількості політичних партій та громадських організацій, які не чинять істотного впливу на перебіг подій. Структурування партійної системи спонукатиме об'єктивний пошук сильніших соратників та поступове злиття політичних партій близьких за ідейними засадами.

Що ж до позапарламентських партій, то до їх основних завдань відносимо конструктивну співпрацю та симетричну комунікацію з органами державної влади. Реалізація цього завдання можлива завдяки їх участі у розробці та попередньому розгляді законопроектів, що видається перспективним механізмом зворотнього зв'язку між громадянським суспільством і державою.

Посилення ролі інститутів громадянського суспільства також залежить від створення союзів, об'єднань у певній громадській сфері, а також від поєднання зусиль державних та громадських структур певної предметної галузі. Приміром, ефективнішою може стати антикорупційна діяльність, яку спільно здійснюватимуть не лише декілька державних органів, але й низка авторитетних громадських організацій.

- Оптимізація *виборчої* системи є безпосереднім чинником стимулювання процесів демократизації через забезпечення адекватного представництва суспільних інтересів та політичної участі. Реалізації цієї мети сприятиме система заходів, а саме - забезпечення реальної незалежності і попередження політичного тиску на Центральну виборчу комісію, деталізація процедури створення територіальних виборчих комісій. Своєю чергою ці установи покликані забезпечити відкритість, неупередженість та незалежність адміністрування виборів, рівність передвиборчої агітації, вирішення виборчих

спорів та доступу до використання засобів масової інформації, усунути перепони для реєстрації кандидатів, попередити можливі маніпуляції та зловживання виборчим законодавством. Такий обсяг функцій зумовлює важливе місце органів адміністрування виборів у структурі виконавчої влади та місцевого самоврядування у низці зарубіжних держав (Франція, Німеччина, Австрія, Бельгія, Данія, Люксембург, Греція, Італія, Кіпр місцевого самоврядування в Ірландії, Виборча Комісія Великобританії [4].

Динамічний вектор сприяння демократизації має спрямовуватись на здійснення еволюційних змін інституційної системи, обґрунтованих трансформацією зовнішнього середовища, що забезпечують модернізаційні висхідні процеси розвитку суспільства, уникнення гострих конфліктів. З огляду на виокремлені в попередніх розділах критерії динамічних інституційних передумов, назвемо такі шляхи досягнення завдань в межах динамічного вектора:

- Переорієнтація управлінської діяльності на споживача, інноваційність, перенесення ринкових принципів конкуренції в управління державними справами. Теоретичне підґрунття такого підходу закладають зарубіжні парадигми «керівного менеджменту» або «менеджменту, що бере участь». Вони виходять із ототожнення громадянина та клієнта. Останньому слід надати право вибору між державним та приватним сектором в отриманні адміністративних послуг кращої якості. Така система поліпшує горизонтальні взаємозв'язки та оптимізує контакти між громадянами та державними службовцями в процесі ухвалення рішень. Тобто, зникає монополія державних, зокрема бюрократичних структур. Тому чиновники мусять дбати про рівень свого професіоналізму, дотримання норм етики, результативність своєї діяльності, щоб не стати збитковими.

- Стимулювання договірних відносин і взаємозв'язків різних складових політичної системи. Визнаними засобами забезпечення транспарентності управління у зарубіжних державах є аутсорсинг та зовнішні контракти, залучення інноваційних підходів недержавних *консультативних інституцій*.

Останні функціонують та фінансуються за рахунок державного бюджету, мають постійну структуру й штат. До їх повноважень належить аналіз перспектив та наслідків державних рішень, проведення тематичних досліджень, збір та узагальнення пропозицій і громадських ініціатив щодо політичних рішень [45].

Цікавим для України є досвід європейських держав у створенні органів, до функцій яких віднесено стимулювання та контроль за перебігом інституційних змін (спеціальні оперативні виконавчі органи реформування у Канаді, автономні управлінські суспільні організації у Нідерландах; спеціальні громадянські виконавчі агентства Австралії) [45].

Сприяння демократичному *ізоморфізму* означає забезпечення взаємодії демократичних інститутів між собою на засадах партнерських договірних відносин як у горизонтальній, так і у вертикальній площині. Налагодження механізмів горизонтальної взаємодії включає:

- Оптимізацію системи стримувань і противаг шляхом утвердження робочих інструкцій, угод, директив. Вважаємо за доцільне запозичити практику укладання неформальних контрактів між представниками вищих органів державної влади [45]. Це зокрема може сприяти налагодженню внутрішньо парламентських комунікацій, встановленню чітких механізмів взаємодії влади та опозиції.

З огляду на логіку еволюції інституційного дизайну в Україні вважаємо найдоцільнішою перспективу подальшого посилення парламентаризму у структурі органів влади. Згідно з висновками класиків цьому сприятимуть різномірні за своїм змістом соціальний склад та політична культура українців, відповідність єдиній моделі політичної системи за характером стримувань і противаг, партійних і виборчих особливостей. На наш погляд, парламентсько-президентська модель інституційного дизайну досі не продемонструвала високої ефективності через нетривалість та інституційну невизначеність.

Вертикальна взаємодія зводиться нами до комунікації між органами влади та різними складовими громадянського суспільства. Вона покликана

оптимізувати процеси громадського контролю та підзвітності органів державної влади, і включає регулювання наступних аспектів:

- Подальше вдосконалення правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства, зокрема спрощення процедури ліквідації громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, встановлення усталеної практики застосування умов неприбутковості та права на підприємницьку діяльність, розширення інструментів державної фінансової підтримки громадських організацій, оптимізація юридичних механізмів для ефективного впливу консультативно-дорадчих органів на органи державної влади тощо [548, с. 91].

- Оптимізація *співпраці державних та громадських інститутів* шляхом активізації спеціальних інститутів із забезпечення соціального діалогу та контролю за дотриманням принципів соціального партнерства, якими в Україні є Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства та Рада національної єдності при Президентові України, громадські ради. Ці інститути провадять не надто активну діяльність, мають здебільшого формальний характер.

Громадські ради демонструють неефективність як консультативно-дорадчі органи при інститутах державної влади, оскільки нормативні вимоги до відбору експертів відсутні, а представники різних громадських організацій конкурують між собою. Тому члени рад часто мають низький рівень професійності. Вони використовують членство у дорадчо-консультативних органах для залучення бюджетних коштів на розвиток своїх організацій, що істотно знижує авторитет інституту громадських рад. Для прикладу незрілості інституту громадських рад досить згадати резонансний процес формування Громадської ради при Міністерстві оборони України. Тоді 30 волонтерських організацій виступили з протестом, заявляючи про необ'єктивність добору кандидатів, низку порушень процедури виборів, нелегітимність установчих зборів загалом [276].

Варто зауважити, що норми діяльності громадських рад постійно

вдосконалюється. Наприклад, у Типовому Положенні щодо громадських рад у 2019 році було визначено, представники яких організацій можуть бути обрані до її складу. Сфера їх діяльності має бути близькою до компетенції відповідного органу, що зазначено в її статуті, та тривати впродовж не менш як шести місяців до формування громадської ради. Цей документ також дає змогу залучати до діяльності громадських рад фахівців відповідних галузей за наявності освіти, наукового ступеня, публікацій. Визначаються й підстави дострокового припинення діяльності громадської ради, а саме її бездіяльність впродовж шести місяців, відсутність затвердженого річного плану роботи громадської ради або звіту щодо виконання річного плану роботи [477].

Проте це не вичерпує суперечностей функціонування громадських рад в Україні. На середину 2020 року їх рішення не мають обов'язкового характеру для органів публічної влади, тому часто ігноруються і мають формальний вплив на діяльність органів державної влади. У роботі з громадськістю ради відчують брак інформаційних та кадрових ресурсів, досвіду двостороннього спілкування [276].

Тому варто відзначити необхідність постійної, а не епізодичної взаємодії між громадськими та державними інститутами. При цьому варто усвідомити вигідність співпраці та делегування повноважень громадським організаціям для держави. Це дозволить оптимізувати багато напрямів її діяльності, зокрема соціального, за умови державного замовлення на конкурсній основі різноманітних аналітичних та аудиторських досліджень. Перспективною видається практика громадського антикорупційного контролю за суспільно важливими сферами. Важливо надавати повну та всебічну інформацію про можливості і механізми співпраці інститутів держави та громадянського суспільства, приклади успішного досвіду досягнення суспільних цілей завдяки спільним зусиллям органів влади та недержавних організацій.

- Відродження та активізація діяльності вже існуючих громадських організацій. Багато громадських організацій радянських часів втратили свій колишній вплив, попри значний досвід та матеріальну базу. Приміром,

найчисельніша громадська організація, профспілка, і нині існує на багатьох підприємствах та організаціях. Об'єднання за професійним критерієм має традиційну підтримку в низці демократичних держав і не втрачає своєї актуальності. Проте, її популярність знижується через формальний та недієвий характер діяльності. Профспілки в Україні нагадують данину традиції, а не інститут відстоювання інтересів представників конкретної професії. Тому доцільним видається його залучення до процесу формування внутрішньо корпоративного іміджу та культури працівників організації, що стало б основою лояльності персоналу до підприємства. Також профспілка здатна взяти на себе частину соціальних функцій організації. У цьому разі профспілки мають функціонувати як спілки взаємодопомоги, забезпечуючи вигідність членства. Державні інститути здатні стимулювати процес активізації профспілкової діяльності через пільги в оподаткуванні. Нарешті, профспілка може виступати інструментом колективного захисту прав працівників від невиправданих змін рівня заробітної плати, графіку роботи, необґрунтованого звільнення тощо. За такою ж схемою пропонуємо стимулювати активність інших громадських організацій, які поступово візьмуть на себе частину державних функцій, стануть більш автономними та саморегульованими.

- Створення гарантій неупередженості партій та громадських інститутів, яке ми зводимо до *незалежності джерел фінансування*. За останні роки цьому питанню приділялось чимало уваги. Так, було ухвалено Закон України «Про політичні партії в Україні» від 8 жовтня 2015 року, який внормував щорічне фінансування статутної діяльності партій із Державного бюджету України (розд. IV-1 «Державне фінансування політичних партій») [199]. А Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року [193] уточнює коло суб'єктів фінансування з державного бюджету, обмежує здійснення приватних внесків до фондів партій. Статутна діяльність фінансується державою у тому разі, якщо партія загалом отримала не менше 3 % голосів виборців, які брали участь у голосуванні на останніх виборах народних депутатів.

Проте, вказані норми не виключили фінансову залежність політичних партій від великих фінансових донорів, оскільки вимоги законодавства щодо прозорості виборчих фондів стосуються тільки прямих грошових внесків. При цьому, поза увагою залишаються пожертви на користь самих партій чи їх лідерів, внески через «підставних» донорів, сприяння діяльності політичних партій без прямих фінансових витрат (надання партіям певних послуг, політичне рекламування з боку не причетних до партії осіб, фінансування агітаційної діяльності з власних рахунків в обхід виборчих фондів) [358].

Також занепокоєння викликають механізми контролю за використанням коштів. Невизначеність поняття «статутна діяльність», відсутність вичерпного переліку напрямів витрат бюджетних коштів, перевірка лише законності, а не ефективності використання коштів Державного бюджету створює багато можливостей для маніпулювання партійними технологіями. Попри розповсюджену у зарубіжних державах практику незалежного громадського аудиту фінансової звітності партій, в Україні фінансову дисципліну політичних партій покликані контролювати одразу декілька державних органів (Рахункова палата, Національне агентство з питань запобігання корупції, Центральна виборча комісія).

Перспективними видаються заходи спрямовані на забезпечення публічності інформації про донорів виборчих фондів та поточної статутної діяльності партій. Попри широкі комунікативні можливості електронних засобів передачі інформації про доходи і видатки пов'язаних з партією осіб, її місцевих осередків, реальна картина фінансування здебільшого залишається непрозорою для пересічних громадян, оскільки партії не зобов'язані оприлюднювати відповідну інформацію і роблять це лише з власної волі [358].

Нарешті, адекватними мають бути покарання за порушення норм про використання державного фінансування політичними партіями. Адже на сьогодні розмір штрафу за неналежне звітування явно непропорційний суспільній шкоді відповідних порушень. Це робить вигіднішим заплатити його, аніж виконувати законодавчі приписи. Тому вважаємо найефективнішим

заходом за порушення принципів прозорості фінансування позбавлення самого державного фінансування.

- Пошук альтернативних та недержавних джерел фінансування. Зокрема, доцільним видається запозичення зарубіжного досвіду краудфандингу. Він передбачає можливість громадян фінансувати обрані ними громадські організації за рахунок податків або збір коштів на підтримку та розвиток проєкту чи ідеї. На сьогодні відома й його онлайн форма, що не вимагає багато часу та зусиль з боку громадськості.

- Забезпечення конструктивної *взаємодії влади і бізнесу*, запобігання тенденціям неопатрімоніалізму. Базові принципи співпраці між державою і бізнесом на сьогодні регулюються Законом України «Про державно-приватне партнерство». Зокрема він встановлює необхідність справедливого розподілу ризиків між державним і приватним інвестором у реалізації проєктів [182]. Однак на практиці про рівноправні і прозорі стосунки цих суб'єктів поки що не йдеться. Впадає в око диспропорційність впливу різних представників бізнесу на політичні процеси. Якщо великий бізнес активно втручається у процес ухвалення політичних рішень через неформальні інститути, а подекуди зростається з державними структурами, використовуючи тіньові закриті домовленості про політичні та економічні правила гри, то середній та малий, навпаки, позбавлений права будь-якого впливу на владу. Останній сегмент фактично бореться за своє виживання в умовах несправедливої конкуренції та податкового тиску. Тому про його здатність пожвавити економіку, створити робочі місця, здійснювати меценатську діяльність, інші соціальні функції, а тим більше про можливість контролювати державний сектор не йдеться. Це унаочнює потребу переорієнтації соціальної політики з соціальних видатків на стимулювання малого і середнього бізнесу.

Вдосконалення процесів взаємодії влади і бізнесу має забезпечити демократичні принципи відкритості, добровільності, толерантності, сприятиме підвищенню рівня взаємної довіри, усвідомлення кожним суб'єктом своєї ролі в досягненні суспільного блага.

Усунення адміністративних перешкод для ринкової економічної діяльності активізує громадську та підприємницьку ініціативу, що своєю чергою забезпечить іноваційність державного розвитку та напрямів політичної модернізації завдяки підвищенню ефективності артикуляції та агрегації інтересів різноманітних груп громадськості, залучення наукового та експертного потенціалу до пошуку шляхів вирішення актуальних проблем, вчасного реагування на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища.

Актуальним завданням із вдосконалення механізмів державно-бізнесової співпраці має бути переорієнтація підприємницької діяльності із суто утилітарних цілей на заходи із формування та підтримання власної репутації як соціально відповідальної організації. У цьому контексті важливу роль відіграє заохочення державними інститутами проведення приватними підприємствами освітніх заходів із підвищення рівня мотивації та включеності в активну громадсько-політичну діяльність, підвищення рівня професійних знань і вмінь, гарантування соціального захисту працівників виробництва товарів і послуг, які мають важливе суспільне значення. До числа заходів, які можуть бути здійснені підприємствами в інтересах всього суспільства можна віднести модернізацію основних галузей виробництва з метою підвищення якості та екологічності продукції. Така філософія та спрямування підприємництва зніме з державних інститутів вагомий тягар, спростить досягнення низки цілей, зекономить ресурси.

Випробуваними механізмами соціальної діяльності бізнесу та неурядових організацій є спонсорство (ендаумент та фандрайзинг). Ендаумент - це створення цільових фондів для благодійних внесків та їх використання в некомерційних цілях. Фандрайзинг означає збір коштів від підприємств комерційного сектору на соціально значимі проєкти. Побічним ефектом такої діяльності є розробка та підтримання суспільно орієнтованого позитивного іміджу організації, що слугує міцною базою лояльності громадськості. На жаль в українській практиці політики та представники бізнесу здебільшого імітують соціальну активність для саморекламування, орієнтуючись лише на швидкі

результати та короткострокову підтримку.

- Вдосконалення взаємодії *державних інститутів та місцевого самоврядування*. Попри стрімкий розвиток процесів децентралізації за останні роки, деякі аспекти делегування повноважень на місця залишаються суперечливими. Насамперед впадає в око відсутність ресурсів для реалізації декларованих функцій місцевих органів, чіткого розмежування повноважень та сфери відповідальності центральних виконавчих органів та місцевих. Вважаємо за необхідне посилити незалежність та відповідальність за прийняті рішення органів місцевого самоврядування. З цією метою доцільно підпорядкувати їм та надати право формування складу місцевих виконавчих органів відповідного рівня.

Також недостатньо завершеною з організаційного погляду є структура місцевих органів самоврядування. залишається відкритим питання про створення власних виконавчих органів та розмежування їх повноважень із центральними. У проєкті змін до Конституції України запропоновано запровадити посаду префекта. До його повноважень планується віднести нагляд за додержанням конституції й законів України органами місцевого самоврядування; забезпечення виконання державних програм, взаємодії центральних виконавчих структур з органами місцевого самоврядування в умовах надзвичайної екологічної ситуації, запровадження воєнного або надзвичайного стану [405].

Загалом погоджуючись із доцільністю інституту префекта як традиційного для континентально-європейських держав, варто звернути особливу увагу на створення нормативних гарантій від його зловживань наданими повноваженнями та спроб обмежити автономію органів самоврядування. Це залежатиме від чіткого розмежування повноважень префекта та виконавчих органів рад, їх голів і голови ради відповідного рівня. Як зауважують фахівці, можна виокремити такі ключові рівні їх функціонування як регіональний (обласний), районний, місцевий, а також

визначити специфіку повноважень префектів в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації [314].

- Рационалізація регіональної політики та формування регіональної ідентичності. Перспективним спрямуванням цього заходу вважаємо встановлення ефективного контролю за результатами діяльності органів місцевого самоврядування зовнішніми незалежними аудиторськими відомствами. Позитивно оцінюємо практику зміцнення недержавних соціально-економічних відносин, перетворення «третього» сектора на рівноправного суб'єкта політики шляхом зниження державних видатків, заохочення підприємницького заробітку.

Погоджуємось із висновками тих дослідників, що застерігають про загрозу поглиблення негативних тенденцій та виникнення нових суспільно-політичних суперечностей в умовах політичної нестабільності, економічна та соціальна кризи, зовнішньої агресія [462]. Саме на подолання цих проблем має бути спрямована регіональна політика.

Прикладами для успішного застосування в Україні реалізації принципів децентралізації, вважаємо наявність органів, які сприяють участі регіональних і місцевих органів влади у прийнятті політичних рішень на загальнонаціональному рівні на кшталт діяльності Комітету у справах регіонів Європейського Союзу).

- *Завершення адміністративно-територіальної реформи.* Логічним наслідком передачі частини повноважень на місцевий рівень має стати скорочення кількості державних службовців. Як свідчить досвід зарубіжних держав, процеси децентралізації призводять до радикального скорочення та рационалізації органів виконавчої влади на державному рівні, гнучкості бюджетного законодавства, широке залучення у процес управління представників громадськості. Так, у Фінляндії делегування повноважень від центральних органів до інститутів місцевого самоврядування сприяло скороченню 43 % державних службовців [614]. А в Канаді з метою розподілу ресурсів між пріоритетними галузями та забезпечення високої ефективності й

економічності інститутів влади було скорочено 45 тис. державних службовців, реструктуризовано 47 державних організацій [45].

Український адміністративно-територіальний устрій був сформований ще в радянські часи. Він не відповідає принципам сучасного законодавства, за яким основою місцевого самоврядування мають бути не географічні утворення (місто, селище, село), а «громада». Остання не має конкретного визначення у нормативно-правових актах [329; 423], однак, на наш погляд, регіональний поділ в Україні має базуватись на регіональній політичній ідентичності, історико-культурних особливостях регіону і виключати формальний підхід до цього процесу [111].

Реформа адміністративно-територіального устрою має забезпечити й ефективність Виборчого кодексу. На сьогодні дискусійним залишається питання оптимального представництва інтересів жителів певного округу. Адже, нерівномірний поділ округів створює передумови для диспропорційності: «недопредставництва» у малочисельних округах та збільшення перерозподілу за обласними списками – у багаточисельних.

- Вирішення земельного питання, створення справедливого та конкурентоспроможного ринку землі як умови забезпечення наповнення місцевих бюджетів. Рішення Верховної Ради України від 31 березня 2020 року і ухвалення Закону України «Про зняття мораторію на продаж сільськогосподарських земель» було зумовлене усвідомленням стратегічного значення цього природного ресурсу для процесів децентралізації та розвитку дотаційних регіонів. Однак дискусії навколо його доцільності не вичерпуються. На користь закону - його економічна доцільність, відповідність принципу приватної власності, можливість виведення земельних відносин з тіні, реального оподаткування результатів сільськогосподарської діяльності, перетворення громади з формального на фактичного власника земельних ресурсів. Проте, ймовірними є й загрози скуповування земель великими власниками, порушення прав фермерів, погіршення і без того складного соціального становища сільського населення.

Саме тому соціологічні дослідження вказують на неготовність суспільства до таких змін земельних відносин. За даними групи «Рейтинг», 73 % українців не підтримують скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення, підтримують - лише 19 % і ще 8 % - не визначилися. Вищим є рівень підтримки рішення про створення ринку землі серед молодших і заможніших респондентів, власників паю, які його самостійно обробляють [460]. Це свідчить про перспективність ринкових земельних відносин за умови усунення ризиків неконкурентноспроможності місцевих малих підприємств, що використовують застарілу матеріально-технічну базу, недоступності для них довгострокових цільових кредитів на придбання землі, скуповування ділянок великими, зокрема зарубіжними власниками через підставних осіб, продаж земель за заниженою вартістю в умовах гострої соціально-економічної кризи та військово-політичного конфлікту.

Тому перспективними у цій галузі видаються заходи із обмеження кола осіб, що мають право на придбання землі, надання пріоритетного права купівлі землі особам, що проживають на даній території впродовж тривалого часу, забезпечення ефективного контролю сільської громади за процесом продажу землі [102], загальна стабілізація політичної системи та покращення рівня добробуту населення.

- Налагодження двосторонньої взаємодії громадян та політичних інститутів. Поглиблення комунікації представників влади та громадськості сприятиме оптимізації інформування та засвоєння суспільством цінностей, способів діяльності та форм взаємодії, запропонованих елітою. Тому доцільною видається роз'яснювальна робота щодо цілей та завдань інституційного розвитку, залучення експертів та представників громадської думки до оцінювання та корекції прийнятих рішень, мобілізації громадськості на підтримку цілеспрямованих дій представників еліти щодо впровадження реформ.

Серед можливих шляхів досягнення цієї мети можемо назвати розширення мережі незалежних та незаангажованих громадських організацій, надання їм статусу дорадчо-аудиторських та виховних інститутів, розвиток науково-дослідних структур для обґрунтування доцільності певних громадських ініціатив, формування цілісної системи політичної соціалізації громадян, регулярне *звітування* органів державної влади, партій, громадських організацій перед громадськістю про обсяг та напрями витрат державних коштів, ухвалені рішення та стратегічні плани. Варто звернути увагу і на зарубіжну практику *оскарження громадянами* дій представників влади та захисту своїх прав у спеціальних інстанціях на кшталт «апеляційних комітетів» для розгляду скарг громадян на інститути влади у Нідерландах.

- Збільшення питомої ваги безпосередніх контактів у інформуванні громадськості. На сьогодні спілкування відбувається переважно у медійному просторі. За статистикою 70 % громадян отримують інформацію про політичні партії з виступів їх представників у ток-шоу, приблизно 58 % – з телереклами, і лише 10 % – з безпосередніх зустрічей з представниками партій [487]. Однак, саме останні найбільше сприяють формуванню атмосфери довіри між громадянами та їх представниками в органах влади. Це своєю чергою підвищує легітимність партій та державних інститутів.

- Налагодження симетричних комунікативних зв'язків між політичними інститутами і громадськістю, проведення досліджень із метою моніторингу громадської думки, використання мережевих засобів комунікації для отримання зворотного зв'язку та організації дорадчої політичної участі громадськості в прийнятті політичних рішень. Досягненню цієї мети сприятиме наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думки громадськістю та її врахування в реалізації державної політики, забезпечення гідного рівня освіти, проведення інформаційно-просвітницьких заходів для електорату.

Організаційне забезпечення комунікації вищих та місцевих державних органів з громадськістю забезпечують відповідні прес-служби, покликані

налагоджувати двосторонній діалог, інформувати про власні рішення, проводити роз'яснювальну роботу та діяльність із формування іміджу офіційних організацій, оприлюднювати звіти про власну діяльність [96]. Однак їх неефективність в Україні пов'язані з одностороннім використанням медійного простору та висвітленням інформації. Вважаємо актуальним для вирішення цієї проблеми залучення неурядових організацій до формування комунікаційних передумов демократизації завдяки оприлюдненню звітів аналітичних центрів та коментарів експертів, проведенню громадських освітніх заходів.

- Забезпечення незалежності джерел фінансування, різноманітність форм власності ЗМІ, що сприятиме посиленню їх автономності, мотивації до покращення репутації конкретних видань. Цей захід має забезпечити переслідування цілей не тільки комерційного прибутку, але й соціальної значимості інформаційних повідомлень. Це висуває на перший план не сенсаційність та незвичність інформаційного контенту, а його актуальність та новизну.

- Раціоналізація інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки. У нормативній площині вона означає унормування нових сфер функціонування інформаційного простору, зокрема міжнародних інформаційних систем та їх органів в Україні, формування національних інформаційних ресурсів, мережевих ЗМІ.

Як не парадоксально, для України є актуальним обмеження свободи преси нормами журналістської етики, нерозголошенням державної таємниці та конфіденційної інформації. Здійснення цього завдання пов'язуємо з реалізацією концепції соціально відповідальної преси, яка принципово утримується від маніпулювання та навіювання. Це своєю чергою залежить від економічної незалежності ЗМІ, здатністю знехтувати інтересами прибутку на користь підтримки високої репутації видання. Без альтернативних джерел фінансування неможливо уникнути залежності конкретних каналів інформації від спонсорів, пошуку сенсаційного, популярного, тобто комерційного контенту, практики

написання замовлених статей, телепередач, розповсюдження недостовірної інформації за фінансову «винагороду».

Широкий контекст інформаційної політики передбачає перегляд форми власності на засоби масової інформації. Вони здебільшого є приватними і належать конкурентним кланам та політичним групам, що яскраво відбивається й на інформаційному просторі. Тому доцільно стимулювати у подальшому розвиток каналів державної, громадської та комунальної власності на зразок «Громадського телебачення», Національної суспільної телерадіокомпанії України [201], які фінансуються із Державного бюджету України та від комерційних надходжень і покликані розповсюджувати незаангажовану інформацію про суспільно значущі події в Україні та за її межами, консолідувати, інтегрувати суспільство, сприяти розвитку української мови та культури, а також національних меншин, задовольняти інформаційні, культурні та освітні потреби населення; зміцнювати міжнародний авторитет України [201].

Окрім забезпечення квот для україномовних продуктів, варто подбати про забезпечення конкурентоспроможності українських ЗМІ, їхню здатність надавати споживачам якісний контент з метою підвищення довіри до цього інституту. Це дасть змогу цілком використовувати потенціал ЗМІ як механізму виховання патріотизму та національної ідентичності, інформаційно-роз'яснювальної роботи, підвищення політико-правової культури населення.

Особливої актуальності проблема інформаційної безпеки набуває в умовах військово-політичного конфлікту на території нашої держави. Аналіз вітчизняної інформаційної політики останніх років свідчить про відсутність належного захисту українських громадян від російської пропаганди та засилля популізму. Заходи, здійснювані державними органами «навздогін», не були надто ефективними. Впродовж 2014-2019 років вони обмежили мовлення на території України 86 іноземних телеканалів, з яких 74 мають пряме російське походження [292]. Однак, мало уваги приділялось превентивним заходам

інформаційної безпеки, налаштуванню системи інформаційної допомоги постраждалим особам щодо можливості захисту своїх прав.

Загалом до внутрішніх заходів забезпечення інформаційної безпеки відносимо заборону дестабілізуючої риторики, розпалювання соціальних та ідейних конфліктів у суспільстві, висвітлення соціально значущих проблем. До зовнішніх – запобігання оприлюднення інформації, що шкодить іміджу України на міжнародній арені.

- Оптимізація використання можливостей мережевих ЗМІ в отриманні оперативного і неупередженого зворотнього зв'язку, швидкому розповсюдженню інформації. Серед сучасних технологій вирішення питань територіального розвитку, публічної політики, інформування громадськості про місцеві проблеми, вивчення громадської думки за допомогою мобільних електронних засобів позитивно зарекомендував себе блокчейн. Він визначається як технологія мережевих розподілених баз даних, що забезпечує суспільний вибір і ґрунтується на принципах гласності, неупередженості, консенсусу, застосування крипто валюти [466]. Ця технологія дає змогу будь-кому із громадян без контролю з боку органів державної влади висловити свою точку зору, застосовуючи елементи електронної демократії.

Елементи цього різновиду комунікації застосовуються у голосуванні за громадські проекти та розподіл ресурсів бюджету. За статистикою цей метод політичної участі стрімко набуває популярності. Так, у м. Києві у 2017 році було подано 497 проектів, участь у голосуванні брали 50813 осіб. У 2018 - 809 проектів та 131449 учасників. А станом на листопад 2020 року - 2119 проекти та 191713 особи проголосувало [471]. Перевагами цього методу громадської активності є чіткі правила подання проекту на конкурс та голосування за нього, електронний підрахунок голосів та визначення результатів, місцеве значення і культурно-освітнє спрямування ініціатив.

Загалом відзначаємо серед пріоритетних напрямів утвердження демократії в Україні заходи із сприяння стабілізації та саморозвитку політичних інститутів, оптимізації конструктивних договірних взаємозв'язків між ними.

Стратегія активізації демократизації спрямована на пошук інструментів та технологій впровадження правил у практику та підвищення ефективності організацій. Вона покликана попередити зловживання демократичними методами, викривлення їх змісту, пристосування до сучасних політичних реалій.

Слідуючи висновкам українських інституціоналістів, сучасні процеси демократизації зіштовхуються з трьома дилемами: централізація – автономність, ефективність – підзвітність, спадковістю та інституційними змінами [473, с. 116]. Ці суперечливі тенденції відображають дві сторони розглянутих у попередньому розділі детермінант інституційної ефективності. З елітарних позицій та з огляду на пріоритет представницьких інститутів доцільніше робити ставку на централізованість, ефективність та спадковість політичної системи. Егалітарні підходи, які особливого значення надають прямому народовладдю, підкреслюють роль автономності, підзвітності, змінюваності. На практиці паритет прямих і представницьких форм забезпечується поєднанням цих атрибутів.

Сучасні країни з тривалими демократичними традиціями надають пріоритетного значення автономності, ефективності та спадковості, що лежить в основі парадигми «*new public management*» [91]. Її особливістю є застосування економічних критеріїв ефективності влади і перенесення засад управління приватним сектором у державно-політичний. Такий підхід передбачає активну взаємодію інститутів держави та громадянського суспільства. Його різновидами є популярні на Заході ідеї «керівного менеджменту», «менеджменту, що бере участь», теорії політичних мереж [337].

До ефективних механізмів оптимізації функціонування правил та організацій відносимо елітарний, егалітарний та неформальний вектор.

Елітарний вектор стратегії активізації передбачає наявність механізмів забезпечення належної якості політичної еліти та управлінських кадрів, формування демократичного лідерства. В контексті українських реалій першочерговою метою його реалізації є деперсоніфікація політичних інститутів

та раціоналізація кадрової політики на всіх рівнях управління, підвищення політичної культури еліти, дотримання норм трудової дисципліни та професійної етики, уникнення популістської риторики. В межах цього вектору вважаємо за необхідне виокремити такі заходи:

- *Інституціоналізація політичного лідерства* [580]. З огляду на проведений у попередньому розділі аналіз перетворення лідерства на дієвий інститут демократизації залежить від наявності сталих процедур та норм набуття лідерського статусу, оцінки якостей та результатів діяльності політичної еліти, формалізації методів управлінської діяльності, реалізації принципів «раціональної бюрократії».

- Комплексне оновлення складу політичної еліти на всіх рівнях, формування нового покоління професійних чиновників та політиків, які є носіями прогресивних цінностей та стандартів поведінки, здатних консолідувати елітарні групи в напрямі модернізації інституційної системи України. Інструментом реалізації цього завдання є державна молодіжна політика, підтримка молодіжних суспільно-політичних організацій, де може бути сформовано кадровий резерв завдяки формуванню громадянської позиції, набуттю знань і досвіду здійснення відкритої політичної діяльності легальними демократичними методами.

Представники еліти своєю чергою сприятимуть соціалізації мас на основі демократичних правил, використання каналів двосторонньої комунікації, усвідомленій ідентифікації з вітчизняною політичною системою, відповідальності за свої рішення і дії.

Особливо суперечливим в контексті оновлення політичної еліти є механізм *люстрації*. Він вважається передумовою формування якісного складу політичної еліти. Проте в українській практиці люстрація почала застосовуватись з істотним запізненням і знову ж таки мала формальний поверховий характер. Тому удосконалення потребує Закон України «Про очищення влади», зокрема у визначенні критеріїв люстраційних обмежень, уникнення вибіркового правосуддя та антикорупційних заходів.

- Забезпечення принципу плюралізму еліт. Одна з фундаментальних засад теорії елітарної демократії, що ґрунтується на ідеї взаємного контролю представників політичної, економічної, культурної еліти, не спрацьовує в Україні через зрощення економічної та політичної верхівки, клієнтелістську залежність один від одного.

- Консолідація національної еліти навколо провідних ідей та пріоритетних завдань державного будівництва. Для української елітарної групи важливо усвідомити нагальну потребу співпраці з опозицією та оптимізації взаємодії на засадах партнерства заради спільної для всіх мети, визнанні й дотриманні взаємних зобов'язань і відповідальності за здійснення заходів із модернізації політичної системи. Саме еліта має ініціювати формування правил і процедур взаємовигідної співпраці із розроблення стратегій та виборі альтернатив суспільно-політичного розвитку.

Уроки новітньої історії України свідчать, що конкуренція за владу між різними елітарними групами сприяють втраті владних позицій всіма учасниками конфлікту. Натомість спільні зусилля над досягненням певних результатів сприяли б посиленню легітимності не тільки конкретної політичної сили чи лідера, але й інститута загалом. На наше переконання, консолідовані дії еліти в певному напрямі здатні компенсувати навіть слабкість самої стратегії шляхом мобілізації громадськості на підтримку певного рішення. Тобто, злагоджені дії правлячих суб'єктів за будь-яких дадуть значно вищі результати, ніж найдосконаліші стратегії, які не користуються підтримкою всередині еліти.

Наслідком елітної консолідації має бути вироблення узгодженої державної політики, що ґрунтується на захисті національних інтересів, прав і свобод громадян та забезпечення поступового розвитку політичної системи загалом, відповідає сучасним тенденціям суспільно-політичного розвитку. Також зусилля еліти мають спрямовуватись на консолідацію всього суспільства, підвищення національної самосвідомості та ідентифікації з політичною системою. Законодавство має попередити в подальшому будь-які спекуляції щодо відмінностей громадян України, гарантувати непорушність

статусу державної української мови як об'єднувачого чинника за умови гарантій мовних прав національних меншин, гармонізувати образи минулого та майбутнього через політичну символіку, сприяти культурній інтеграції регіонів України на основі спільного культурно-цивілізаційного розвитку.

- Визначення і дотримання правил внутрішньоелітної взаємодії, зокрема імплементації принципу «гри з ненульовою сумою», несення колективної відповідальності конкретним інститутом, раціонального вибору серед наявних альтернатив, економне використання наявних ресурсів. Порухення встановлених норм взаємодії має тягти за собою застосування санкцій, серед яких найефективнішою вважаємо остракізм – виключення зі складу політичної еліти.

- Раціоналізація бюрократії шляхом реорганізації структури виконавчих та дорадчих органів державної влади, ліквідація тих підрозділів та організацій, які дублюють функції інших. Це дасть змогу значно скоротити кількість державних службовців. Подібного ефекту слід очікувати й від децентралізації та залучення громадських інститутів до аудиторських й адміністративних послуг. До решти чиновників мають бути застосовані справедливі та стандартизовані методи атестації, запроваджено чіткі та загальнообов'язкові вимоги до рівня професіоналізму, освіти із визначенням переліку освітніх закладів із підготовки та підвищення кваліфікації, а також необхідних фахових компетенцій. У подальшому має здійснюватись проведення регулярних заходів із підвищення кваліфікації чиновників, незалежного оцінювання професійних якостей. За таких умов основою системи антикорупційних заходів має стати зростання матеріального заохочення працівників адміністративної сфери, належний рівень заробітної плати та соціальних гарантій, а також перспектива їх втратити у разі неетичної поведінки [143].

Ротації бюрократичного апарата мають набути неполітичного характеру, не залежати від результатів виборчих циклів і здійснюватись виключно з професійних міркувань. Такий порядок призначень сприятиме лояльності та відданості чиновників своєму інституту, системі загалом, а не конкретним

особистостям. На наш погляд, це позитивно позначиться на політичній відповідальності, дотримання елітою норм професійної етики

Загалом заходи елітарного вектору стратегії активізації демократизації мають спрямовуватись на забезпечення паритету політичного представництва й професіоналізму всіх державних функціонерів.

Роль *егалітарного* вектору зумовлена нагальною потребою активізації соціального капіталу, забезпечення конвенційних форм політичної участі. Це особливо актуально для пострадянських держав й України зокрема. Вихована авторитаризмом апатична громадськість мобілізується невеликою частиною політичної еліти за допомогою демократичних гасел і скеровується на досягнення вузькогрупових цілей. Як наслідок відчуження громадськості від політичних процесів посилюється і спостерігається перманентна делегітимацію влади. За таких умов демократичні інструменти управління виявляються неефективними. Тому основою егалітарного вектору вважаємо стимулювання різноманітних громадських ініціатив, насамперед місцевого рівня, у процесі інституційного реформування. Для конкретизації його змісту запропонуємо такі заходи:

- *Формування інституту громадянства.* Розуміємо останній як сукупність норм і цінностей, що зумовлюють значний рівень політичної культури та політичної участі, адекватної оцінки політичної діяльності, лояльної політичної поведінки. Інституціоналізоване громадянство ґрунтується на відкритості та легкості обігу політичної інформації, розповсюдженості й традиційності практик різних форм самоврядування.

- *Забезпечення принципів партійної демократії.* Він має бути не декларативним принципом, а частиною політичної практики. Політичні партії здатні забезпечити ефективну комунікацію з громадськістю через пересічних партійних функціонерів. Партійна еліта отримуватиме зворотній зв'язок лише якщо партійна еліта дослухається та поважає думку її членів. Особливо плідним є безпосереднє спілкування, що може бути забезпечене на місцевому рівні.

Тобто, ефективність партії як інституту демократії залежить від специфіки внутрішньопартійних зв'язків неформальних комунікацій, що впливають на ухвалення важливих для функціонування партійної організації рішень. Така взаємодія має бути якомога відкритішою і масовішою. З огляду на це перспективним завданням демократизації є розвиток місцевих осередків партій, що забезпечить низку переваг партійної участі: налагодження тісного взаємозв'язку з виборцями, рекрутування нової політичної еліти, залучення громадськості до контролю за фінансовими витратами і загалом діяльністю партій.

- Інституціоналізація військово-політичного конфлікту [72, 85]. Аксіомою політичної науки є теза про невідворотність конфліктів. Однак, перевагою демократії є їх інституціоналізований характер, наявність сталих процедур їхнього вирішення та система заходів попередження загострення. На жаль в Україні вчасно не було створено умов для раціонального вирішення конфліктів у політичній площині. Тому слід визнати шляхи врегулювання конфлікту та розробку системи превентивних заходів його попередження в майбутньому слід визначити одним з основних пріоритетів активізації процесів демократизації. На сьогодні гострий конфлікт становить загрозу деінституціоналізації демократії у багатьох галузях. Наприклад, він перешкоджає формуванню цінностей свободи та самовираження, оскільки для 51,3 % пріоритетними є безпека, врегулювання збройного протистояння, терористичних загроз [524]. Такі настрої вдало використовують демагоги, актуалізуючи це питання з метою отримання політичних дивідендів або виправдання прорахунків державної політики, радикалізуючи суспільство. Побічним ефектом соціальної напруженості стає й розширення повноважень військових структур, спецслужб, виконавчих органів, задіяних до вирішення конфлікту без утвердження відповідних гарантій від зловживань.

Варто відзначити, що згуртованість народу України навколо ідей відновлення миру та усунення військової загрози може перетворитись у чинник національної консолідації. Адже вона вже продемонструвала штучність

багатьох суспільно-політичних міфів про диференційованість суспільства. Навпаки, правомірність відомого лозунгу «Схід і Захід разом» можна проілюструвати солідарністю із постраждалими у зоні АТО, роботою добровольців, наданням житла й предметів першої необхідності внутрішньо переміщеним особам у інших регіонах.

- Підвищення авторитету виборчих процедур. Крім згаданої вище стабілізації виборчого законодавства, доцільним видається передбачити юридичну відповідальність за порушення виборчого процесу з боку всіх учасників: політичних партій та політтехнологів за недобросовісну конкуренцію, виборців, що «продають» свої голоси, ЗМІ, що надають недостовірну інформацію і маніпулюють громадською думкою. При цьому особливу увагу слід приділити оприлюдненню відповідних фактів у виховних цілях.

- Спрощення механізмів артикуляції суспільних потреб та впливу громадян на владу. Це насамперед стосується процедури голосування на виборах, що є доволі обмеженими у часі і просторі. Організацію звірки списків виборців, голосування не за місцем реєстрації варто було б забезпечити завдяки застосуванню електронних засобів, застосувати альтернативні форми ідентифікації особистості виборця і надати можливість голосувати через мобільні телефони, реєструватись за допомогою банківської картки.

Також вважаємо перспективним вдосконалення формально затверджених механізмів звернень і петицій. Нині зміст звернень залишається без уваги або отримує формальний зворотній зв'язок. Тому варто розробити механізм імплементації звернень громадян у політичні рішення. Це значно розвинуло б процедури деліберативної демократії через електронні засоби зв'язку.

Неформальний вектор означає встановлення гармонійного взаємозв'язку формальних та неформальних інститутів [579]. Для досягнення цієї мети варто насамперед класифікувати їх за критеріями їх демократичного чи авторитарного змісту, взаємодії з формальними інститутами в процесі становлення, від рівня співпадіння сфер формальних і неформальних

інститутів. Це сприятиме виявленню шляхів коригування відповідних інституційних чинників демократизації.

За Г. Хелмке та С. Левітські [514] існує чотири типи неформальних інститутів. За дослівного перекладу це: доповнюючі, аккомодативні, конкурентні та заміщуючі. Однак вважаємо за необхідне здійснити авторський переклад з огляду на вітчизняну специфіку названих типів. Так, виділимо допоміжні неформальні інститути замість «доповнюючих», які здатні сприяти ефективному функціонуванню формальних шляхом деталізації їх діяльності, адаптації до реалій багатоманітного політичного життя. Заміщуючі інститути визначимо як заступні – ті, які мають позитивний потенціал демократизації, але в умовах нормативного вакууму, спонтанного формування використовують деструктивні методи. Влучним вважаємо латинський термін «акомодативних» для позначення інститутів, які дають змогу обходити формальні інститути, змінювати їхні наслідки, не руйнуючи інституційну систему. Нарешті зазначимо, що конкурентні щодо формальних інститути доцільно назвати деструктивними, оскільки ці неформальні практики авторитарного характеру вступають у принципову суперечність із демократичними формальними інститутами, зводять нанівець їх позитивний потенціал, унеможливають ефективне функціонування. Тобто, конкурентні інститути в умовах гібридної політичної системи можемо назвати деструктивними, оскільки вони не тільки конкурують із формальними інститутами, а перетворюють їх на фікцію.

Варто зазначити, що жоден неформальний інститут не виникає без об'єктивної необхідності. Тому примарним видається можливість заборонити якісь із них без розуміння причин їх появи та переваг у використанні [93].

Ця класифікація сприяє окресленню шляхів інституційного реформування із врахуванням ролі різних неформальних інститутів в процесі демократизації політичної системи України, а саме:

- Стимулювання допоміжних інститутів, які підвищують ефективність формальних інститутів завдяки посиленню мотивації їх підпорядкуванню та існують у формі шаблонів і робочих інструкцій у взаємодії з бюрократичними

структурами. До числа допоміжних неформальних інститутів в Україні однозначно відносимо інститут політичного лідерства, фракційну дисципліну і партійну демократію, громадські думку, органи самоорганізації населення, соціальний капітал. Вважаємо їх ефективнішими саме у статусі неформальних інститутів, оскільки у такий спосіб вони забезпечують гнучкість інституційної системи, посилюють мотивацію підпорядкування. Тут доцільно згадати негативний вітчизняний досвід зайвої формалізації інституційних правил. Йдеться про парламентські коаліції, що зазвичай не мають формального й обов'язкового статусу, а його конституційне затвердження в Україні вже двічі ставало приводом для розпуску Верховної Ради України. Натомість політична опозиція досі не набула формального статусу в Україні.

Загалом основну проблему допоміжних неформальних інститутів у перехідних системах можна виразити суперечністю, згідно з якою бажаним є їх поступове й природне вкорінення у суспільно-політичну практику. Саме це є основою їх ефективності. Водночас, слабкість допоміжних інститутів загрожує їх витісненням старими авторитарними практиками. Тому до стратегії активізації демократизаційних процесів варто віднести стимулювання й *розвиток допоміжних неформальних інститутів*. Вони наповнюють реальним змістом низку формально проголошених правил. Приміром соціальний капітал формує лояльне ставлення свого оточення та суспільної системи загалом, налаштованість на діяльність заради спільного блага, попередження деструктивних, неконвенційних соціальних дій, поляризації суспільства. На шляху до реалізації цього завдання можуть бути використані Інтернет спілки та віртуальних мереж громадських об'єднань локального характеру та органів самоорганізації населення. Вони покликані створювати відчуття причетності до спільної справи без відриву від своїх повсякденних завдань.

- Надання офіційного статусу заступним неформальним інститутам. Вони виникають у результаті стихійного і випадкового підлаштування до обставин, є наслідком неефективності або слабкості формальних інститутів, нормативної інфляції. Тобто, для оптимізації ролі заступних інститутів варто надати їм

офіційного статусу, внормувати методи їх функціонування, визначити межі дозволеного. Тоді вони поступово еволюціонують і набувають здатності активізувати процеси демократизації. Яскравим прикладом у даному разі є практика лобіювання. У розвинених демократіях передбачено механізми контролю за лобістською діяльністю. У континентально-європейських політичних системах лобісти залучаються до роботи вищих органів влади на постійній основі і діють як спеціальні служби збору інформації та розроблення політичних рішень з метою відображення різноманітних соціальних інтересів. Вітчизняний лобізм нічим не регламентується, тому часто асоціюється з корупційними діями. Тож вважаємо, що офіційне визнання та обмеження сваволі лобістів дасть змогу значно підвищити демократичний потенціал цього інституту.

У подібний спосіб може бути активізована діяльність громадських аудиторських, консалтингових організацій, підприємств, які надають адміністративні послуги, опозиції в Україні, суспільного мовлення, звернень та петицій громадян. Тобто, актуальною для України є *легалізація заступних неформальних інститутів*, що передбачає визначення на законодавчому рівні дозволених форм їх діяльності.

- Сприяння набуттю демократичного характеру аккомодативними неформальними інститутами. Вони змінюють наслідки дотримання офіційних правил без їх відкритого порушення і стабілізують застосування відповідної неформальної практики. В контексті проаналізованих вітчизняних реалій до акомодативних інститутів відносимо механізми імітації демократії. Це зокрема: політичний тиск президента на органи державної влади, «партія влади», «кишенькові» громадські організації, маніпулювання громадською думкою, мобілізовані акції громадянської непокори. Як було доведено, вони використовуються політичними елітами для здобуття, утримання та легітимації влади шляхом створення ілюзії плюралізму, широкої політичної участі, стабільності.

Однак, їх теоретичне функціональне призначення має цілком демократичний характер. Тому оптимізація *акомодаційних* інститутів передбачає *підвищення їх ефективності*, виведення із зони впливу конкретних особистостей. Основною перешкодою на шляху до реалізації цього завдання є низький рівень політичної культури еліти та громадян. Саме лояльність до «показної» демократії сприяє перетворенню акомодаційних інститутів у традиційні.

Для прикладу згадаємо використання акцій громадянської непокори як методу боротьби за владу і вплив на політичні рішення. Вони найчастіше зумовлювали грубе порушення встановлених демократичних процедур (третій тур президентських виборів у 2004 році, відміна рішення Конституційного Суду України у 2014 році). У цих ситуаціях демократичні інститути були формально принесені в жертву народній волі, а фактично – зіграли на руку конкретним політичним силам, створили прецедент для нехтування встановленими правилами в майбутньому.

- Вдосконалення офіційних інститутів із метою створення альтернативи деструктивним неформальним правилам, що дають змогу обходити або ігнорувати формальні інститути. Найпроблемнішою перешкодою демократизації пострадянських політичних систем є деструктивні неформальні інститути, що нівелюють позитивну роль формальних інститутів (корупція, неопатрімоніалізм, клієнтелізм, непотизм тощо). Їх суспільне значення зростає в умовах недовіри або кризи офіційних інститутів, що вказує на необхідність їх реформування, оптимізації. Адекватне розуміння причин розповсюдження кожної конкретної неформальної практики лежить в основі боротьби з цим явищем. Правові заборони і санкції зумовлюють лише гнучкість та «тінізацію» неформальних відносин зі збереженням суспільної вкоріненості. Тому найдоцільнішою виглядає рекомендація щодо необхідності формування нових формальних інститутів, що більше відповідають неформальним практикам та інтересам значимих акторів [322].

Тобто конкуренція між формальними і неформальними практиками має призвести до змін одного з них. В умовах демократії неформальні практики мають змінити свій вплив відповідно до формальних правил або зникнути через невідповідність їх підтримки. Класичним у цьому разі є приклад італійської мафії, яка забезпечила виживання системи в умовах слабкості офіційних інститутів, але згодом втратила свій вплив на суспільство.

В Україні подібні позиції займають фінансово-промислові групи (ФПГ). Попри вочевидь деструктивний характер щодо демократичної інституційної системи, ФПГ також зазнають поступової еволюції, конкуруючи між собою. Тому найкращим сценарієм подальшого розвитку ФПГ видається розширення соціального контексту їх діяльності і перетворення на своєрідну групу тиску. Вже сьогодні олігархи опікуються благодійними, соціальними, культурними проєктами, здебільшого з метою самореклами. Тим більше вони можуть бути каталізаторами соціально-економічного розвитку в межах певних інституційних рамок. Тому впровадження дозволених методів взаємодії груп тиску із владою, на наш погляд, сприяло б реалізації завдання перетворення ФПГ на інститут демократії.

Подібним чином може бути розглянута практика клієнтелізму. Вона ґрунтується на встановленні взаємовигідних довірчих відносин. Лише здійснюються вони у вузькогрупових інтересах. Тому подальший розвиток взаємодії патрона і клієнта має бути спрямовано за принципами неокорпоративізму. З цією метою мають стабілізуватись правила взаємодії влади і громадського сектору, зокрема бізнесу, на основі взаємної вигоди і взаємних послуг. У такому випадку клієнтелізм як тіньова неформальна практика буде неактуальним.

Вочевидь краще заздалегідь створити умови для попередження деструктивних неформальних практик, створивши дозволені і соціально прийнятні альтернативи. Так, за наявності конвенційних форм впливу громадськості на владу, вирішення конфліктів малоімовірним буде застосування військової сили, різних форм прямої дії. Гідне соціальне

забезпечення, трудові гарантії, високі посадові оклади державних службовців зумовлюють неvigідність хабарництва. Наявність альтернативних приватних центрів з надання адміністративних послуг робить неvigідним корупційні дії споживачів. Потреба конкурентоспроможності управлінських кадрів за законами ринку у поєднанні з прозорими критеріями їх добору та професійними кодексами етики державних службовців має усунути явище неvigізму.

Українська влада мусить долати наслідки своїх прорахунків. Це вимагає більше часу й ресурсів. Як стверджують Г. Хелмке і С. Левітські неvigіальні інститути з плином часу еволюціонують об'єктивно, зокрема внаслідок послаблення акторів, що захищають певні неvigіальні інститути, зміни цінностей переважної частини населення. Наприклад, зростання середнього класу і підвищення добробуту населення знижує шанси підкупу виборців, а зміна поколінь зумовлює зменшення лояльності до старих авторитарних практик.

Однак логіка вирішення суперечності формальних і неvigіальних інститутів базується на подібних заходах. Це, по-перше, оптимізація роботи існуючих офіційних установ. По-друге, створення системи інституційних обмежень для використання традиційних тіньових схем. По-третє, виокремлення та попередження актуальних проблем, що загрожують виникненню деструктивних інституційних проявів. Приміром, досі не розроблено систему реінтеграційних заходів, захисту прав і соціального забезпечення тимчасово переміщених осіб [70].

Отже, неvigіальні інститути, за умови раціонального розвитку демократичних механізмів функціонування політичної системи, мають стати важливим елементом імплементації встановлених правил у політичну практику завдяки узгодженню і вноормуванню тих деталей взаємодії, які не доцільно регламентувати в законодавстві.

Загалом розкриття основних стратегічних пріоритетів формування інституційних передумов демократизації політичної системи свідчать про

наявність перспектив оптимізації функціонування основних політичних інститутів завдяки досягненню інституційної зрілості, природної рівноваги, підвищення ефективності. Вони становлять основу для обґрунтування можливості подолання гібридності політичного режиму, завершення демократичної інституціоналізації та консолідації шляхом цілеспрямованого впливу на систему політичних інститутів.

Висновки до п'ятого розділу

Завдяки комплексному підходу до визначення передумов демократизації поглиблюємо дослідження гібридності як стану політичної системи. Розглядаємо її як окремий тип, відмінний як від авторитаризму, так і від демократії. Водночас виявлено потенціал гібридності до саморозвитку, який попри повторювану циклічність має висхідний характер. Це аргументує завершеність недемократичної інституціоналізації в Україні.

Застосування концептуальної моделі передумов демократизації політичної системи до поточного стану функціонування політичних інститутів в Україні свідчить про незавершеність формулювання інституційних правил, недосконалу систему організаційних взаємозв'язків, застарілі механізми застосування норм.

Стан інституційної складової політичної системи в Україні та рівень формування інституційних передумов її демократизації свідчить про нагальну необхідність комплексу відповідних заходів. З огляду на встановлені кластери інституційних передумов до основних стратегічних пріоритетів оптимізації процесів демократизації політичної системи України відносимо уточнення основних демократичних правил та їх узгодження із ціннісними установками суспільства, подолання стану гібридної стабільності і завершення демократичної інституціоналізації, налагодження конструктивних взаємозв'язків між організаціями, усунення авторитарних практик політичної діяльності та поведінки. Цьому сприятимуть заходи спрямовані на ціннісно-

комунікаційну, організаційну, процесуальну активізацію встановлених демократичних інститутів,

Оптимізація процесів демократизації політичної системи залежить від провадження заходів із подолання прогалини в конституюванні інституційної системи, формування і вдосконалення загально визнаних правил, створення внутрішніх стимулів підпорядкування конституційним нормам, розвиток неписаних правил і норм завдяки з одного боку - юридичним механізмам регулювання інституційної сфери (вдосконаленням чинного законодавства, уточнення його предметного поля, забезпечення термінологічної визначеності та однозначності, узгодження напрямів правового регулювання між собою) та створення перешкод для політичних трактувань і перекручень. З іншого - шляхом формування демократичних політичних цінностей (плюралізму думок і поглядів, толерантності до інакомислення), громадянської культури, уявлень про цілі політичного розвитку та методи його досягнення, певної шкали критеріїв оцінки політичної дійсності, поведінкові установки учасників політичного процесу.

Важливу роль у стимулюванні демократизаційних процесів відіграє підвищення легітимності політичних інститутів, налагодження конструктивної співпраці всіх елементів інституційної системи, проведення інституційних реформ із врахуванням об'єктивних чинників та інтересів широких верств населення, досягнення безособового характеру політичних інститутів, демократичного ізоморфізму, відповідності інституційного дизайну єдиній класичній моделі. Цьому найкраще сприятиме запозичення зарубіжного досвіду із децентралізації, запровадження партнерських контрактних відносин між представниками різних інституційних сфер, залучення інститутів громадянського суспільства до управління, підвищення професіоналізму еліти, розширення політичної участі. Водночас така організаційна структура політичної системи та логіка її саморозвитку сприятиме попередженню гострих суспільно-політичних конфліктів та дискретної інституційної динаміки.

Також впровадження демократичних правил в реальну політичну практику можливе тільки за умови наявності механізмів справедливого рекрутування та забезпечення належної якості політичної еліти та управлінських кадрів, формування інституту демократичного лідерства, раціоналізації кадрової політики, активізації соціального капіталу, забезпечення конвенційних форм політичної участі, принципів партійної демократії, розвитку місцевих осередків партії, удосконалення регіональної та інформаційної політики, інституціоналізації політичних конфліктів, вдосконалення і спрощення механізмів впливу громадян на владу, встановлення гармонійного взаємозв'язку формальних та неформальних інститутів.

Загалом запропоновані стратегії становлять обґрунтування авторської позиції щодо можливості цілеспрямованого впливу на трансформацію гібридної інституційної системи та потенціал переходу нашої держави до неліберального варіанту демократії, забезпечивши фундаментальні передумови для подальшої демократизації.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз процесів демократизації політичної системи дав змогу сформулювати та обґрунтувати системно-стратегічну концептуальну модель демократизації інституційної системи України, сутність якої зводиться до наступних положень:

1. Узагальнення та систематизація існуючих теоретичних підходів дослідження передумов демократизації інституційної системи демонструють наявність трьох провідних напрямів: 1) вивчення об'єктивних характеристик інституційного середовища в процесі конституювання демократичних норм та правил (теорії транзитології та модернізації); 2) визначення умов стабілізації інституційної системи та встановлення конструктивних взаємозв'язків її елементів (системна та синергетична теорії, неоінституціоналізм); 3) з'ясування суперечностей механізмів впровадження принципів демократії в політичну практику як розвинених демократій, так і перехідних країн (теорії гібридності політичного режиму та постдемократії).

Окремо жодна з концепцій не може пояснити закономірності та особливості вітчизняної політичної системи, оскільки не враховує нелінійність, комплексність інституційних перетворень, сучасні тенденції розвитку процедур демократії або механізму подолання організаційної неефективності без дестабілізації. Доцільним видається використання неоінституційного підходу обґрунтування взаємозалежності політичних інститутів та політичної поведінки з акцентом на спроможності перших в умовах відсутності передумов інституційної зрілості, уникнення універсалістських і порівняльних підходів транзитології, які обумовлюють песимістичні висновки щодо перспектив подолання гібридності інституційної системи, зосередженні уваги на здатності гібридного режиму змінюватись згідно з загальними закономірностями функціонування політичної системи.

2. Використання терміну «передумови» аргументовано акцентом на здатності цілеспрямованого впливу на процес їхнього формування. Він означає

наявність обставин для ефективного функціонування конкретного політичного інституту, його складової або інституційної системи загалом. При цьому до структури передумов демократизації доцільно включати об'єктивні та суб'єктивні, конструктивні й деструктивні чинники. Особливе місце слід відвести інституційним детермінантам, оскільки вони обмежують поведінку основних політичних акторів та забезпечують її безособовий характер, «звикання» до демократичних правил гри, а тому й незворотність процесів демократизації.

Конкретизація основних понять теорії демократизації здійснюється завдяки концептуалізації поняття «інституційні передумови демократизації політичної системи», що визначаються як об'єктивні та суб'єктивні нормативні, організаційні та процесуальні чинники її конституювання, розвитку й функціонування. Зміст поняття демократизації уточнено завдяки його узагальненню та розумінню як процесу постійного самовдосконалення політичних інститутів, притаманний не лише перехідним системам, але й стабільним розвиненим державам. Він складається з утвердження демократичних цінностей та норм, формування демократичних організацій та взаємозв'язків, застосування демократичних механізмів.

3. Обґрунтування методології дослідження вказує на доцільність тривимірного моделювання системної концепції передумов демократизації на етапі становлення, розвитку та функціонування інституційної системи в межах нормативних, організаційних, процесуальних складових, на загальнометодологічному, типологічному та національному рівні в формальній та неформальній площині. Такий методологічний підхід сприяв поєднанню результатів досліджень провідних наукових напрямів та їх застосуванню до вітчизняних реалій у поточний період.

У відповідності до окреслених наукових напрямів обґрунтовано доцільність авторської методології дослідження, що передбачає застосування концептів та інструментарію теорії політичного транзиту для виявлення передумов становлення демократичної політичної системи,

неоінституціоналізму – для аналізу спрямованості, тенденцій інституційних змін, системної – з метою вивчення особливостей внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків між політичними інститутами. Такий підхід сприяв теоретичному моделюванню інституційних передумов демократизації в трьох площинах: на рівні всієї інституційної системи завдяки історичному й порівняльному методам, на рівні певних інституційних сфер шляхом застосування принципів діалектики та синергетики, на рівні елементів конкретного елемента – ціннісний, структурно-функціональний методи.

4. Розкрито теоретичні передумови становлення демократичної інституційної системи, до яких належать сприятливе соціальне, економічне, культурне та геополітичне інституційне середовище, поступовий, природний та консенсусний процес утвердження та конгруентність змісту правил, наявність зовнішньої нормативної та внутрішньої ціннісної мотивації їх дотримання.

Визначено, що роль інституційного дизайну у функціонуванні політичної системи полягає в забезпеченні конгруентності, тому його вибір має базуватись на соціокультурних особливостях, консолідуючих ідеалах суспільного розвитку. Аналіз особливостей функціонування державних демократичних політичних інститутів у світлі сучасних суспільних умов доводить, що за партійного мажоритаризму, сталого законодавства трансформується принцип поділу влади, оскільки основна роль належить виконавчим органам влади. Їхня демократичність забезпечується паритетом між партійним і професійним складом виконавчих структур, гарантіями дотримання принципів верховенства права, діяльності опозиції, громадському контролю.

5. Специфіка передумов становлення демократії в Україні зумовлена несприятливим інституційним середовищем, а саме - нечисельністю прогресивної частини еліти, ентропією старих і нових норм, несформованістю демократичних чинників інституційної зрілості, що засвідчує низький рівень готовності суспільства до демократії. Він виражений низьким рівнем політичної свідомості політичної еліти, нестійкістю громадянської підтримки реформ, ототожненням демократії з соціально-економічними гарантіями,

неоднозначною геополітичною орієнтацією.

Конституювання інституційного дизайну в Україні зумовлено пактовим і проєктуючим характером інституційних змін, неузгодженістю повноважень вищих органів державної влади, дуалізмом виконавчої гілки, що є результатом ситуативного балансу політичних сил, боротьби за вплив, прагненням основних політичних суб'єктів закріпити своє становище. У підсумку навіть ситуативний і компромісний пошук балансу між гілками влади та інтересами різних соціальних груп сприяв відпрацюванню основних конституційних та формальних засад інституційного дизайну на шкоду відпрацюванню неформальних практик їх впровадження в життя, політичної взаємодії та поведінки. Тому доцільною видається відмова від копіювання готових стратегій політичного розвитку, узгодження різних складових інституційного дизайну між собою, врахування світових процесів еволюції політичних інститутів, зокрема широке залучення громадськості до прийняття політичних рішень, громадських організацій до незалежного аудиту та надання якісних адміністративних послуг, передача частини владних повноважень органам місцевого самоврядування, концентрація влади у виконавчій гілці, яка забезпечує професійне управління, поряд зі зміцненням статусу опозиції.

6. Визначальними передумовами розвитку демократичної політичної системи в межах заданої траєкторії є наявність організаційної системи, що забезпечує кумулятивний ефект та комплементарність динаміки політичних інститутів через партнерські, контрактні відносини, конструктивні взаємозв'язки, чіткий розподіл функцій, спеціалізації та дотримання меж своєї компетенції, які в сукупності позитивно впливають на розвиток системи загалом і підтримують баланс. Це обумовлює роль чинників інституційної рівноваги в процесі демократичного розвитку, до яких належить стабілізація, саморозвиток інституційної системи та формування демократичних організаційних взаємозв'язків.

Перевагами демократичної стабільності є те, що інституційна система не виключає змін у складі політичної еліти, функціях, структурі політичних

організацій, внутрішньої конфігурації політичної системи, що є неминучим в умовах конкурентної боротьби за владу, плюралізму інтересів різних соціальних груп. Однак непорушними залишаються встановлені правила й характеристики політичної системи загалом. Демократична динаміка здійснюється під впливом об'єктивних імпульсів, а не з волі окремих політичних суб'єктів, що дає змогу уникати дискретних змін і запобігати стагнації політичної системи. Ізоморфізм в умовах демократії передбачає розповсюдження правил взаємодії на всі рівні та сфери функціонування політичних інститутів. Відповідно, орієнтація на спільну мету та розподіл владних повноважень у вертикальному та горизонтальному зрізі є чинником конструктивної співпраці з постійного відтворення демократичних принципів.

7. До особливостей інституційної динаміки в Україні належить нестабільність, циклічність змін, що свідчить про гібридну динаміку, авторитарний ізоморфізм. Гібридна інституціоналізація пояснює механізм утвердження неефективних політичних інститутів, які не відповідають суспільним нормам і цінностям, мають імітаційний характер, що зумовлено поверховими змінами, ситуативними компромісами основних політичних гравців, балансом суперечливих інтересів, проєктуванням абстрактного майбутнього, замість конституювання сформованих відносин.

Гібридна динаміка створює ілюзію незавершеної демократичної трансформації, оскільки формальні зміни можуть сприйматись загалом як прогресивні реформи. Аналіз основних етапів функціонування інституційної системи доводить відсутність істотних зрушень у напрямку деперсоналізації, підвищення легітимності та ефективності політичних інститутів. Постійні зміни перешкоджають подоланню інституційної невизначеності, а тому лише поглиблюють недовіру до нових демократичних інститутів, сприяють утвердженню неформальних авторитарних практик, що забезпечують виживання інституційної системи, консервують суспільні суперечності.

8. Основними детермінантами ефективного функціонування демократичної політичної системи є наявність механізмів забезпечення

провідних принципів демократії в сучасних реаліях – ротації представників влади за визначеними процедурами й критеріями, раціоналізації бюрократії, реалізації інституціоналізованих форм лідерства, політичної участі, вирішення соціально-політичних конфліктів. Застосування демократичних процедур зумовлює ефективність політичних інститутів завдяки фактичному, а не формальному дотриманню правил, професіоналізму еліти, громадському контролю. Важливими механізмами досягнення цих цілей є виборчі процедури, партійна демократія, членство в громадських організаціях, подання звернень і петицій до влади. Провідна роль відведена і неформальним практикам, що в умовах демократії доповнюють та посилюють дію формальних.

Інструменти демократії виявляються ефективними за умови дотримання паритету між прямими й представницькими процедурами. В обох випадках йдеться про можливість збереження демократичних правил та організаційної структури шляхом періодичного контролю громадськості за елітою та попередження поширення радикалізованих і популістських настроїв громадськості, загострення соціальних суперечностей.

9. Практична реалізація принципів демократії в Україні обмежена гібридним станом політичного режиму, низькою якістю політичної еліти через неопатримоніальні та непотичні механізми її формування, деструктивністю опозиції, відсутністю дієвих механізмів впливу громадськості на владу, недовірою до виборів, пріоритетом клієнтелізму над партійною демократією, використанням громадянської непокори як інструменту боротьби за владу. У зв'язку з цим загострюються соціальні суперечності, радикалізується політична участь, утверджуються антисистемні політичні сили. Неформальні практики набувають виразно авторитарного характеру.

Серед наслідків стихійної адаптації політичних процедур до сконструйованих у короткі терміни норм і слабких інституційних взаємозв'язків, відсутності досвіду демократичної взаємодії представників влади з політичними опонентами та громадськістю, тривалого зволікання з вирішенням назрілих проблем, констатується домінування авторитарних

практик, підкріплених певними стереотипами політичної поведінки, ефектом координації та негативного ізоморфізму, несумісних із демократичними правилами. Вони зумовили явище подвійної інституціоналізації, затягування інституційної системи у суперечливі процеси, закріпили неефективну систему політичних інститутів, що демонструють доволі високу стійкість і нездатність забезпечити виконання формально проголошених функцій.

10. Загальними положеннями концептуальної моделі передумов демократизації інституційної системи є узагальнення провідних теоретичних підходів і тлумачень процесів демократизації, розкриття взаємозв'язків та взаємозалежності елементів інституційної системи, закономірностей впливу на демократичну інституціоналізацію. Успішна демократизація залежить від чинників становлення, розвитку та функціонування як цілої політичної системи, здатності забезпечити інституційну зрілість, рівновагу та ефективність. Основною умовою демократичної інституціоналізації є конгруентність як відповідність політичних інститутів суспільно-політичним та ціннісним характеристикам. Критерій демократичної інституційної динаміки – це здатність політичної системи адаптуватись до змін зовнішнього середовища та вирішення суспільних суперечностей без докорінної трансформації суспільних відносин та без соціальних потрясінь. Демократичний ізоморфізм передбачає наявність конструктивних взаємозв'язків між всіма елементами політичної системи, що базуються на соціальному капіталі, взаємовигідності партнерських відносин, контрактних засадах взаємодії.

Порівняльний аналіз передумов демократизації та гібридності політичної системи унаочнює специфіку українського транзиту як окремого типу неліберальної дефектної демократії, що сполучає проміжні форми демократичних політичних інститутів з їхньою дихотомічною протилежністю, однак істотно відрізняється від авторитарних проявів. Це дає підстави прогнозувати об'єктивні еволюційні зміни гібридної інституційної системи під впливом зовнішнього середовища в довгостроковій перспективі.

11. Сформульовано основні стратегії демократизації, що покликані вирішити завдання подолання гібридної стабільності, забезпечення саморозвитку політичних інститутів, підвищення їх легітимності та встановлення гармонійних партнерських взаємозв'язків між всіма елементами політичної системи. Зокрема, динамічна стратегія передбачає стимулювання децентралізаційних, комунікаційних, деєтатистських тенденцій. Ціннісно-нормативна стратегія ґрунтується на формуванні правил, що відповідають системі уявлень, та моделей поведінки, що мають стабільний і легітимний характер. Організаційна стратегія покликана сприяти професіоналізму, неупередженості, незалежності політичних інститутів, взаємовигідним довірливим відносинам між ними. Процесуальна – реалізує завдання узгодження формальних і неформальних аспектів функціонування політичних інститутів, їхньої публічності, стандартизованості. Призначення окреслених стратегій полягає в досягненні балансу між нормами та ціннісними засадами суспільства, старими й новими інститутами, між стабільністю й мінливістю, вертикальним і горизонтальним, формальними й неформальними рівнями.

Серед рекомендацій з підвищення ефективності інститутів демократії: забезпечення стабільності конституційно-правових норм, їхньої відповідності суспільно-політичним умовам і цінностям; формування національної моделі інституційного дизайну; стандартизація всіх інституційних взаємодій на основі неписаних правил; сприяння безособовості правил, відкритості, рівності доступу до інституційних механізмів впливу на прийняття зважених і консенсусних політичних рішень; налагодження двосторонніх комунікаційних зв'язків із метою реалізації проголошених принципів на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян. Фонд «Демократичні ініціативи». URL: <https://dif.org.ua/article/100-dniv-pislya-prezidentskikh-viboriv-otsinki-ta-ochikuvannya-gromadyan> (дата звернення 15.03.2020).
2. 6% українців виступають за перехід до парламентського правління, 14% до президентського – соціопитування. *Інтерфакс Україна*. 2019. 4 квітня. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/election/578453.html> (дата звернення 15.03.2020).
3. Авксентьев А. О. Диспропорційність як основна патологія виборчих систем: український контекст. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 210–214.
4. Адміністрування виборів в країнах ЄС. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: https://parlament.org.ua/docs/files/8/1150892494_ans.pdf (дата звернення 17.10.2019).
5. Алексеенко І. Г. Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2011. 35 с.
6. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. Сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной. Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. М.: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
7. Андрусишин Б. І. Молодіжний рух сьогодні: формалізація та/чи віртуалізація. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Спец. вип. С. 269–275.
8. Античная демократия в свидетельствах современников. Подгот. Л. П. Маринович, Г. А. Кошеленко. М.: Ладомир, 1996. 382 с.
9. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції

громадянського суспільства. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 24–29.

10. Арістотель. Політика. Пер. з давнього., авт. передм. О. Кислюк; 2-е вид. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. 239 с.

11. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993. 303 с.

12. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризику транзитивного суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 17. Зб. наук. пр. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. С. 3–17.

13. Байме К. Дилеммы европейской демократии: синдром усталости демократии и возможности ее реформирования. *Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст.* М., 2005. № 2. С. 78–99.

14. Балабан Р. Фінансовий вимір виборчого алгоритму. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2010. Вип. 6. С. 161–168.

15. Балабан Р. В. [та ін.]. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналіт. доп. За ред. О. М. Майбороди. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. 371 с.

16. Балан М. І. Суспільно-політична стабільність: змістовні ознаки та вербальні витоки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 4. С. 170–176.

17. Балан С., Конончук С. Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації. Київ: Лікей, 2012. 40 с.

18. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 254–262.

19. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів. Львів: Кальварія; Дзига: Радіо ініціатива «Нова хвиля», 2000. 213 с.

20. Батрименко О. Бюрократія в системі сучасної демократії: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 36 с.

21. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002. 390 с.

22. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2 (17). С. 140–147.
23. Бебик В., Трач Н. Три українські президенти (психологія політичного лідерства). *Віче*. 2006. № 11. С. 22–25.
24. Бек У. Дилемма демократии в эпоху глобализации. *Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст.* 2005. № 2. С. 24–45.
25. Белл Д. Роз'єднання царин. Формулювання тем. *Політологічні читання*. 1994. № 3. С. 47–71.
26. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. С. 95–96.
27. Березинський В. П. Місцева самоорганізація населення та її роль у становленні громадянського суспільства в Україні. *Грані*. 2017. Т. 20. № 4 (144). С. 83–86.
28. Бєлий Д. Дотримання виборчих прав громадян. 19.03.2016 р. URL: <https://helsinki.org.ua/2016/03/dotrymannya-vyborchyh-prav-hromadyan-d-bjelyj/> (дата звернення 17.10.2019).
29. Бистрицький Є., Зінов'єв Є., Білий О. [та ін.]. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. Редкол.: В. Полохало (керівник) та ін. К.: Політична думка, 1995. 364 с.
30. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 56–66.
31. Білошицький С. Ліберальна демократія в ХХІ столітті: ресурси, виклики, перспективи: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. К., 2013. 36 с.
32. Благодійність і волонтерство – 2016: результати соціологічного дослідження. Київ, 2016. URL: <https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya> (дата звернення 12.10.2019).
33. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія: антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 105–119.

34. Бобрук А. Мімікрія як деструктивний чинник політичної культури українського суспільства. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/j-pdf/Spruv_2014_4_23.pdf (дата звернення 17.08.2019).

35. Боден Ж. Метод легкого познання истории. Пер. с франц., ст., прим. М. С. Бобкова. М.: Наука, 2000. 413 с. (Памятники исторической мысли).

36. Бойчук І. В. Засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства в Україні (на прикладі західних областей): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2014. 20 с.

37. Болл Т., Деггер Р. Демократичний ідеал: історія становлення. *Демократія: Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 3–25.

38. Бондаренко П. Індекс згоди та фракційна єдність українського парламенту. 2019. 29 листопада. URL: <https://rpr.org.ua/news/indeks-zghody-ta-fraktsiy-na-iednist-ukrains-ko-ho-parlamentu/> (дата звернення 15.03.2020).

39. Бондарчук А. Що таке адміністративний ресурс? Досвід з українських виборів. 2020. 3 лютого. URL: <https://www.opora.ua.org/article/vybory/19637-shcho-take-administrativnii-resurs-dosvid-z-ukrayinskikh-viboriv> (дата звернення 17.03.2020).

40. Борисюк В. И., Вайнштейн Г. И., Городецкая И. Е. [и др.]. Политические институты на рубеже тысячелетий XX – XXI века. 2-е изд., стереотип. Дубно: ООО «Феникс+», 2005. 480 с.

41. Боровик А. Що змінювали в Конституції України за роки незалежності? *Українська правда*. 2020. 28 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/06/28/7257307/> (дата звернення 28 липня 2020)

42. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. 524 с.

43. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії». *Studia Politologia Ukraino – Polona*. 2015. Вип. 5. С. 201–207.

44. Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут». *Вісник Львівського університету*. Серія: філософсько-політичні студії. 2011. Вип. 1 С. 140–148.

45. Бунецький Л. Л. Інституційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26688/12-Bunetskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення 14.10.2020).

46. Бьюкенен Дж., Таллок Г. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии. Сочинения. М., 1997. Серия «Нобелевские лауреаты по экономике». URL: http://gallery.ecoNomicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=./in/buchanan/works/buchanan_w2_0&img=works_small.gif&name=buchanan (дата звернення 17.06.2020).

47. Ванхонен Т. Лекция «Демократизации в сравнении». URL: <http://www.iNep.ru/files/vanhanen.doc> (дата звернення 14.10.2019).

48. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения*. М., 1982. 706 с.

49. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Пер. О. Погорілий. К.: Основи, 1998. 534 с.

50. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. 368 с.

51. Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions (дата звернення 15.04.2020).

52. Вибори в Білорусі: ЦВК переконає в рекордній явці на дострокове голосування. *Українська правда*. 2020. 9 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/9/7262277/> (дата звернення 15.03.2020).

53. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20> (дата звернення 17.10.2019).

54. Від початку часів: якими були вісім скликань Верховної Ради? *VoxUkraine*. 2019. 24 серпня. URL: <https://voxukraine.org/uk/spravi-davno-i-ne-duzhe-minulih-dniv/> (дата звернення 15.03.2020).

55. Відкриті виборчі списки. Досвід Норвегії. *Опора*. 2018. 2 березня. <https://opora.lviv.ua/blog-posts/5549/> (дата звернення 17.10.2019).

56. Вільсон Є., Якушик В. Політичні організації в Україні. *Сучасність*. 1992. № 5. С. 164–168.

57. Влада збільшує чиновницький апарат: нові заступники міністрів, заступники голів ОДА. URL: <https://ukrreporter.com.ua/politic/vlada-zbilshuye-chynovnytskyj-apatat-novi-zastupnyky-ministriv-zastupnyky-goloviv-oda.html> (дата звернення 23.12.2019).

58. Власенко С. Інституціоналізація демократії як умова розвитку національної системи державного управління: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01; Національна академія державного управління при Президентові України, Львівський регіональний інститут державного управління. Львів, 2017. 20 с.

59. Волощук О. Бікамералізм як одна з провідних тенденцій розвитку парламентаризму в сучасному світі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2014. Вип. 1 (99). С. 47–52.

60. Волянчук О. Я. Новий контекст розуміння сутності та ролі держави у сучасних політичних реаліях України (на прикладі позицій лідерів громадської думки). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: [зб. наук. праць]. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 19. С. 162–169.

61. Вонсович С. Г. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів. Політична криза як чинник транзиту. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. - Вип. 6(4). - С. 45-49.

62. Вонсович С. Г. Консолідована демократія: дефініції та методологія дослідження. *Нова парадигма*. 2012. Вип. 113. С. 159–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nora_2012_113_20 (дата звернення 15.03.2020).

63. Ворона П. В. Відкриті партійні списки на місцевих та парламентських виборах в Україні – перспективи чи реальність? *Державне будівництво*. 2015. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2015-1/doc/1/02.pdf> (дата звернення 17.10.2019).

64. Всесвітня Декларація місцевого самоврядування 1985 р. URL: <https://sites.google.com/site/igroupteamsite/municipalne-pravo-ukraieni/vsesvitna-deklaracia-miscevogo-samovraduvanna-1985r> (дата звернення 12.09.2019).

65. Вятр Е. Восточная Европа: судьбы демократии. *Социологические исследования*. 1992. № 1. С. 8–18.

66. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство». Львів: Літопис, 2000. 318 с.

67. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє. К.: Університетське видання «Пульсари», 2013. 248 с.

68. Гапоненко В. Демократизація виборчого законодавства України в контексті євроінтеграції: основні суперечності реалізації. *Актуальні теоретичні та практичні проблеми наближення законодавства України до права Європейського Союзу*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (15 березня 2019 року). Ред. колегія О. В. Кузьменко та ін. К.: Кафедра, 2019. С. 29–32.

69. Гапоненко В. Інституціоналізація демократії в Україні: уроки сучасних революцій. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність крізь призму часу*: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2019 р. К.: Ви-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 148–151.

70. Гапоненко В. Механізми інституціоналізації конфлікту в контексті демократизації політичної системи України. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: проблеми миру та ненасильства в змінах глобального порядку*: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (12 квітня 2019 р., м. Запоріжжя). Ред. кол.: І. І. Капріцин, Т. І. Бутченко, В. О. Скворець, Є. Г. Цокур. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2019. 162 с.

71. Гапоненко В. А. Активні методи навчання як пріоритет сучасної гуманітарної освіти. *Освіта у XXI столітті: шляхи розвитку*. Вип. 4: Матеріали IV Міжнародної науково–практичної конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку», м. Київ, МАУП, 23 травня 2012 р. 2013. С. 52–55.

72. Гапоненко В. Соціальна безпека як чинник інституціоналізації демократії в Україні. *Європейський вимір соціальної безпеки: інструменти, проблеми, практика*: збірник матеріалів, доповідей круглого столу в рамках проєкту «Кафедра Жана Моне “Аналіз та застосування європейського досвіду демократії та належного врядування в Україні”» (21 червня 2018 р., м. Маріуполь). Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 17–20.

73. Гапоненко В. Виконавчі органи влади як інститут демократії. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 3 (30). С. 22–26.

74. Гапоненко В. Громадянська активність як чинник демократизації сучасної політичної системи в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Vol. 6. Issue 1. С. 82–87.

75. Гапоненко В. А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 42–47.

76. Гапоненко В. Демократичний принцип поділу влади у сучасному світі. *Трибуна*. 2011. № 1–2, 3–4. С. 29–31.

77. Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 4 (54). С. 160–170.

78. Гапоненко В. Децентралізація як механізм створення передумов демократизації політичної системи в Україні. *Вісник Донецького національного*

- університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки». 2018. № 3. С. 54–58.
79. Гапоненко В. Євроінтеграційний чинник демократизації політичної системи України. *Проблеми модернізації України: Матеріали звітн. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)»*, присвяченої пам'яті борця за незалежність України, Героя України Левка Лук'яненка (28 листопада 2019 р.); V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку України в умовах європейської інтеграції» (13 листопада 2019 р.). 2019. Вип. 9. 414 с.
80. Гапоненко В. *Засоби масової інформації як інститут демократії*. Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Ч. 9. С. 95–96.
81. Гапоненко В. Ідеологічна складова демократизації суспільства в Україні. *«Ідеологія в сучасному світі»*: наук.-практична конф. (2011; Київ). Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовт. 2011 р.: матеріали доповідей і виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 9–10.
82. Гапоненко В. Інституційна складова модернізації політичної системи в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 6 (56). С. 110–116.
83. Гапоненко В. Інституційні механізми захисту прав в умовах військово-політичного конфлікту. *Політичне життя*. 2019. № 4. С. 10–16.
84. Гапоненко В. Ісламська модель демократії: міф чи реальність. *Дні науки філософського факультету – 2011*: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2011 р.): Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 70–72.
85. Гапоненко В. Конфліктний потенціал демократії в Україні. *Дні науки філософського факультету – 2017*, Міжн. наук. конф. (25–26 квіт. 2017 р.,

Київ): матеріали доповідей та виступів. Редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 7. С. 138–139.

86. Гапоненко В. Неоінституціоналізм як метод дослідження демократизації політичної системи України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Vol. 6. Issue 3. P. 38–44.

87. Гапоненко В. Органи державного управління: інститут демократії чи механізм її обмеження. *Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. К.: Персонал. 2011. С. 128–131.

88. Гапоненко В. Особенности институциональных изменений в процессе демократизации политической системы. *Leges et Vita*. 2020. № 3 (339). С. 28–32.

89. Гапоненко В. Політична партія в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122 (7). С. 404–407.

90. Гапоненко В. Політичні партії як чинник інституціоналізації демократії на сучасному етапі. «Дні науки філософського факультету – 2018». Міжнародна наукова конференція (26–27 квіт. 2018 р.); матеріали доповідей та виступів. Редкол.: У. В. Мовчан [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2018. Ч. 4. С. 68–70.

91. Гапоненко В. Реалізація принципів публічного управління як необхідна умова демократизації політичної системи в Україні. *Проблеми модернізації України*. 2016. Вип. 3. С. 63–65.

92. Гапоненко В. Роль інституту виборів у становленні демократії в Україні. *Політичні та соціологічні студії*. Т. 10: Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах. За ред. Круглашова. Чернівці: Букрек, 2011. С. 41–50.

93. Гапоненко В. Роль неформальних інститутів у процесі демократизації політичної системи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 «Політичні науки та методика

викладання соціально-політичних дисциплін». 2019. Вип. 26. С. 26–41.

94. Гапоненко В. Роль політичної культури в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Проблеми модернізації України*. 2016. Вип. 3. С. 107–113.

95. Гапоненко В. *Система інституційних чинників політичної демократизації в Україні*: монографія. Київ: КНЕУ, 2020. 311 с.

96. Гапоненко В. А. Інститут державного управління в контексті демократизації політичної системи України. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального*: зб. матеріалів міжнародної наук.–практ. інтернет–конф.; 31 березня 2020 р., м. Київ. Київ: КНЕУ, 2020. С. 59–63.

97. Гапоненко В. Специфіка парламентаризму як інституту демократії в Україні. *Держава і право*. 2020. № 4. С. 45–56.

98. Гапоненко В. Специфіка принципу поділу влад в сучасних умовах. *Дні науки філософського факультету – 2010*: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 р.): Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. Ч. X. С. 16–17.

99. Гапоненко В. Співпраця ЄС та України як чинник демократизації політичної системи. *Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11 квітня 2019 року, м. Харків). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 34–38.

100. Гапоненко В. Суперечності інституту президентства: теоретичні засади та уроки для України. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5 (50). С. 110–116.

101. Гапоненко В. Суперечності інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. Серія 22. 2017. Вип. 22. С. 65–70.

102. Гапоненко В. Суперечності розвитку сільських територій в контексті демократизації політичної системи України. *Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації*: зб. наук. праць. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 55–58.

103. Гапоненко В. Сутність гібридної інституціоналізації в умовах

демократизації політичної системи України. *Virtus*. 2020. № 44. С. 34–38.

104. Гапоненко В. Сутність поняття демократичний політичний інститут: специфіка застосування в Україні. *Гілея*. 2019. № 149 (10). С. 16–20.

105. Гапоненко В. Сучасні особливості інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. Серія 22. 2018. Вип. 24. С. 37–42.

106. Гапоненко В. А. Перспективи еволюції гібридної інституційної системи сучасної України. *Наукові праці МАУП* / редкол.: А. М. Подоляка. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. №2. С. 25-32.

107. Гапоненко В. Формальне розуміння демократії в Україні як перешкода трансформаційних процесів. *Трибуна*. 2012. № 1–2, 3–4. С. 33–35.

108. Гапоненко В. Формування міжнародного іміджу України як складової державної політики євроінтеграції. *Становлення і розвиток української державності: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в контексті європейської інтеграції»* (17 листоп. 2011 р., м. Київ). К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2012. Вип. 7. С. 74–76.

109. Гапоненко В. Ціннісні передумови функціонування демократичних політичних інститутів в Україні. *Політичне життя*. 2018. № 4. С. 5–11.

110. Гапоненко В. Чи завершилась інституціоналізація демократії в Україні? *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2019. № 25. С. 34–37.

111. Гапоненко В. Підстави регіонального поділу в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. К., 2009. Вип. 44. (підсерія «Курасівські читання»). С. 229–237.

112. Гелбрейт Дж. Суспільство блага. Пора гуманності. К.: Скарби, 2003. 160 с.

113. Гелд Д. Моделі демократії. *Демократія: Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 155–174.

114. Геллнер Е. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники. М.: Ad Marginem, 1995. 222 с.
115. Гельман В. Я. Из огня да в полымя?: динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе. *Полис*. 2007. № 2. С. 81–108.
116. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 6–25.
117. Гельман В. Я. «Столкновение с айсбергом»: формирование концептов в изучении российской политики. *Полис*. 2001. № 6. С. 6–17.
118. Гидденс Э. Устройство общества. М.: Академический проект, 2003. 528 с.
119. Гирик М. Інституціоналізація участі громадян у здійсненні державного управління: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2015. 20 с.
120. Гнатенко Н. Інституціоналізація лобізму в Україні: історія і сучасність. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 434–439.
121. Гоббс Т. *Левіафан*. К.: Дух і літера, 2000. 600 с.
122. Годний С. П. Етико-політичні засади лобіювання: зарубіжний досвід в українському контексті. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2018. Вип. 24. С. 81–86.
123. Головатий М. Ф., Голомша М. Я. Інформаційна безпека сучасних суспільств в контексті глобалізаційних дестабілізуючих процесів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 22. С. 42–45.
124. Головаха Е., Панина И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 3–24.
125. Головаха Є. Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шляхи виходу з неї. *Українське суспільство. Десять років незалежності*.

Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Т. 1: Аналітичні матеріали. За ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2011. С. 36–54.

126. Головаха Є. І. Підходи до визначення неекономічних аспектів економічних трансформацій. *Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи: наук. доп.* К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2015. С. 6–13.

127. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. К.: Інститут соціології НАН України, 2008. 580 с.

128. Головка А. Пропорційна система відкритих регіональних списків: досвід Європи та перспективи для України. *Політологія. Соціологія. Філософія.* 2012. № 17. С. 4–6.

129. Головка А. Громадянське суспільство як суб'єкт протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01; Нац. інститут стратегічних дослідж. К., 2019. 20 с.

130. Гонюкова Л. Особливості застосування змішаної виборчої системи в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2013. № 2. С. 164–170.

131. Горбатенко В. П. Визначальні характеристики перехідного стану сучасної української держави. *Одинадцяті юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи:* матеріали Міжнар. наук. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 14–18.

132. Горбатенко В. П. Децентралізація. *Політологічний енциклопедичний словник.* Упоряд. В. П. Горбатенко. За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. С. 152–153.

133. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К.: Академія, 1999. 239 с.

134. Гоцуляк В. Сучасні реалії та особливості політичного лобізму в Україні. *Гілея: науковий вісник.* 2016. Вип. 110. С. 373–376.

135. Гринчак А. А. Практика європейського суду з прав людини щодо особливостей інституціоналізації партій у зарубіжних країнах. *Forum Prava*. 2018. № 4. С. 6–16.

136. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii> (дата звернення 12.09.2019).

137. Громадське спостереження за черговими місцевими виборами 2015: підсумковий звіт. *Опора*. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Mistsevi-vybory-2015.-Rezultaty-sposterezhennya.pdf> (дата звернення 15.03.2020).

138. Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання. Фонд «Демократичні ініціативи». 2018. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf> (дата звернення 05.01.2019).

139. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. К.: НІСД, 2020. 112 с.

140. Громадянське суспільство України: яка відповідь на кризу? *Громадянський Простір, Український Форум Благодійників*. URL: <https://euprostir.org.ua/stories/149580> (дата звернення 12.10.2019).

141. Гроцій Г. О праве войны и мира: три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. Пер. А. Л. Саккетти. М.: Ладомир, 1994. 868 с.

142. Гуггенбергер Б. Теории демократии. *Полис*. 1991. № 4. С. 137–148.

143. Гурне Б. Державне управління. К.: Основи, 1993. 654 с.

144. Даймонд Л. Три парадокси демократії. *Демократія: антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 92–104.

145. Даль Р. Демократія та її критики. Харків: Каравела, 2002. 440 с.

146. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті. Пер. з нім. А. Орган. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 110 с.

147. Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. К., 2003. 17 с.

148. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Генезис інституту президентства в Україні: підсумки президентської каденції Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко. *Сучасна українська політика*. 2011. Вип. 23. С. 82–97.

149. Дем'яненко О. Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2019. 20 с.

150. Денисенко В. Трансформація інституційної системи в Україні в контексті світового досвіду. *Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej*. Kutno 2012. С. 127–147. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Transformacje-ustrojowe-w-Europie-%c5%9arodkowej-i-Wschodnie.pdf#page=127> (дата звернення 13.05.2020).

151. Дерев'янюк С. Референдум як демократичний політичний інститут: світовий досвід і Україна: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02; Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2012. 544 арк.

152. Децентралізація публічної влади: теорія, практика, зарубіжний досвід: колект. монографія. Редкол.: О. П. Васильченко та ін. Одеса: Гельветика, 2018. 175 с.

153. Джефферсон Т. Демократичні принципи. *Демократія: антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 377–382.

154. Дзюбенко Ю. М. Феномен гібридних режимів у сучасному політичному просторі: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016. 20 с.

155. Ди Маджио Пол Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях. *Экономическая социология*. 2010. Т. 11. № 1. С. 34–56.

156. Добродумов П. Конституціоналізм і політична еліта України: методологічні підходи. *Правовий вісник Української Академії Банківської Справи*. 2009. № 1 (2). С. 23–27.
157. Дойч К. Нервы управления. Модель политической коммуникации и контроля. М.: Мысль, 1993. 312 с.
158. Дорош Л., Івасечко О. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. No. 1. С. 13–20.
159. Дослідження у сфері корупції: основні результати і рекомендації. *ТСППР*. 2019. URL: <http://www.pravo.org.ua/ua/news/20873580-doslidgeennya-u-sferi-koruptsiyi-osnovni-rezultati-i-rekomendatsiyi> (дата звернення 17.08.2019).
160. Драгоманов М. П. Вибрані праці: у 3 т., 4 кн. К.: Знання України, 2007. Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. Упоряд. та прим. В. Ф. Погребенник. К.: [б.в.], 2007. 272 с.
161. Дракер П. Посткапіталістическе общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология*. М.: Academia, 1999. С. 67–100.
162. Дюверже М. Политические институты и конституционное право. *Антология мировой политической мысли в 5 т.* М.: Мысль, 1997. Т. II. С. 644–661.
163. Дюверже М. Политические партии. М.: Академический Проект; Трикста, 2007. 540 с. (Концепции).
164. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Репр. воспр. изд. 1908 г. О.: Юридична література, 2005. XXX, 959 с. (Антология европейской юридической мысли).
165. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Пер. с франц., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофман. М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2006. 349 с. (Серия «История социологии в памятниках»).
166. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость. *Полис*. 2002. № 2. С. 60–75.

167. Електронні петиції веб-сайту Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/> (дата звернення 17.08.2019).

168. Елисеєв С. М. Выйти из «Бермудского треугольника». К методологии исследования посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2002. № 6. С. 71–82.

169. Еллинек Г. Общее учение о государстве. И. Ю. Козлихин (отв. ред.). СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 750 с. (Теория и история государства и права).

170. Эрроу К. Коллективный выбор и индивидуальные ценности. М.: ГУ ВШЭ, 2004. 204 с.

171. Європейська Хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення 12.09.2019).

172. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії. За ред. Ю. Ключковського. Вид. 3-тє, випр. і доп. К.: Логос, 2016. 552 с.

173. Європейський досвід державного управління: Курс лекцій. За заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна, А. О. Чемериса, С. В. Загороднюка, О. Л. Приходько, Л. О. Воронько. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 76 с.

174. Європейський досвід фінансування партій та виборчих кампаній. *Часопис Парламент*. 2009. № 2. С. 23–64.

175. Євтушенко О. Н., Карабіло О. І. Теоретичні аспекти джерімандерингу як особливого методу утворення виборчих округів. *Державне управління*. Наукові праці. Вип. 223. Т. 235. С. 24–28.

176. Жаліло Я. А. [та ін.] Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. За наук. ред. Я. А. Жаліла. К.: НІСД, 2019. 190 с.

177. За життя. Регіональні офіси: офіц. веб-сайт. URL: https://zagittya.com.ua/page/regionalnye_ofisy.html (дата звернення 15.03.2020).

178. За Україну без ... фанатизму. *Українська правда*. 25 лютого 2001 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981975/> (дата звернення

17.08.2019).

179. Зайченко С. Громадянське суспільство України: цифри і факти. *Together Європейський простір*. URL:

<https://www.prostir.ua/?news=hromadyanske-suspilstvo-ukrajiny-tsyfry-i-fakty> (дата звернення 12.10.2019).

180. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Пер. с англ. В. Л. Иноземцев. М.: Ладомир, 2004. 383 с. (Журнал «Свободная мысль-XXI»).

181. Закон України «Про громадські об'єднання» від 16.06.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12> (дата звернення 17.10.2019).

182. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 20.10.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17> (дата звернення 3.03.2020).

183. Закон України «Про альтернативну військову службу від 12.12.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (дата звернення 17.08.2019).

184. Закон України «Про волонтерський рух ухвалила сьогодні Верховна Рада. 23.02.2006. *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/940531.html> (дата звернення 15.09.2019).

185. Закон України «Про проходження строкової військової служби громадянами України на території республіки від 30 липня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-12> (дата звернення 17.08.2019).

186. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення 12.10.2018).

187. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18.10.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14> (дата звернення 12.10.2018).

188. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24.09.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14> (дата звернення 12.10.2018).

189. Закон України «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України» від 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20> (дата звернення 15.04.2020).

190. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення 17.10.2019).

191. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення 17.10.2019).

192. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення 12.09.2019).

193. Закон України «Про запобігання корупції» від 19.04.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення 15.03.2020).

194. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення 15.09.2019).

195. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 17.08.2019).

196. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення 15.09.2019).

197. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 12.09.2019).

198. Закон України «Про очищення влади» від 16.09.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення 15.03.2020).

199. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. № 2365-III: сторінка офіц. веб-сайту Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (дата звернення 15.03.2020).

200. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 13.10.2019).

201. Закон України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» від 17 квітня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18> (дата звернення 15.09.2019).

202. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: аналіз та рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази. Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ» в партнерстві з громадською організацією «Донбас СОС». URL: https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Group-of-Influence_analyses.pdf (дата звернення: 03.04.2019).

203. Збишко І. С. Інфраструктура громадянського суспільства в Україні: співвідношення формальних ознак та реальної практики: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 2013. 20 с.

204. Звіт КВУ за результатом спостереження за проміжними виборами народного депутата. 2015. 26 липня. URL: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:26-2015> (дата звернення 17.10.2019).

205. Зеленський підписав Виборчий кодекс. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2846645-zelenskij-pidpisav-viborcij-kodeks.html> (дата звернення 17.12.2019).

206. Зеленюк Г. Політичні протести зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки. *Наукові записки*. 2014. № 2 (70). С. 34–55.

207. Зеленюк Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика. *Партійна система сучасної України. Еволюція, тенденції та перспективи розвитку*. К.: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 205–220.

208. Зеленько Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 280–288.

209. Зеленько Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи: монографія. К.: Знання України, 2007. 336 с.

210. Зелінська М. Інститут президентства в дослідженнях зарубіжних авторів. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 96–103.

211. Зидентоп Л. Демократия в Европе. Пер. с англ., под ред., вступ. статья В. Л. Иноземцев. М.: Логос, 2001. 360 с.

212. Зиновьев А. А. Запад. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. 215 с.

213. Ильин М. В. Воронка причинности от эмпирической модели к формированию парадигмы многослойной причинности. *МЕТОД. Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин*: сб. науч. тр. 2015. Вып. 5. С. 442–451.

214. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. 464 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

215. Институциональная политология. Под ред. С. В. Патрушева. Москва: ИСП РАН, 2006. 590 с.

216. Іванілов О. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 178 с.

217. Іванова Н. Інституціоналізація політичної відповідальності як передумова народовладдя в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 28. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 56–60.

218. Іванова Н. Ю. Політичний популізм в умовах незавершеної трансформації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету*

імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: збірник наукових праць. 2019. Вип. 26. С. 42–47.

219. Івано-Франківськ, Київ та Луцьк очолили рейтинг Індексу публічності органів місцевого самоврядування 2017 року. *Опора*. 2018. 24 квітня. URL: <https://www.oporaua.org/news/samovriaduvannia/45335-iva№-frankivsk-kyiv-ta-lutsk-ocholyly-reitynh-indeksu-publich№sti-orhaniv-mistsevoho-samovriaduvannia-2017-roku> (дата звернення 12.09.2019).

220. Іванческул О. Вибори президента України 2019: цифри, дати і кандидати. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/01/3/7198122/> (дата звернення 15.03.2020).

221. Іщенко І. В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. 307 с.

222. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2010. № 1–2. С. 91–93.

223. Кармазіна М. Президентство: український варіант. К., 2007. 365 с.

224. Кармазіна М., Шрубівана О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10–19.

225. Карозерс Т. Кінець парадигми транзита. *Політична наука*. 2003. № 2. С. 42–65.

226. Кастельс М. Інформаційна епоха: Економіка, суспільство і культура. М.: ГУВШЭ, 2000. 608 с.

227. Кафарський В. На відміну від елітного акціонерного клубу й від монарха. Політичні партії і Президент: шляхи співпраці. *Віче*. URL: <http://www.viche.info/journal/331/> (дата звернення 24.04.2020).

228. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: монографія. К.: Логос, 2008. 560 с.

229. Киселева Н. В. Европейская модель парламентского бикамерализма.

Гілея: науковий вісник. 2010. Вип. 38. С. 545–550.

230. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. Пер. з англ. О. Гриценко. К.: К.І.С., 2000. 191 с.

231. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 14–20.

232. Кістяківський Б. Общество и индивид. URL: http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/06/24/0000214093/14_Klassiki_sotsiologii_Kistyakovskij.pdf (дата звернення 2.01.2020).

233. Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: дис. ... канд. політ. наук. Харків, 2016. 176 с.

234. Кнопкодави. Політхаб. URL: <https://kнопkodavy.chesno.org/> (дата звернення 15.04.2020).

235. Ковлер А. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. М., 1997. 101 с. (Новое в юридической науке и практике. Отв. ред. серии Б. Н. Топорнин).

236. Коворкінги змін. URL: <https://goloszmin.org/coworking> (дата звернення 15.03.2020).

237. Кодекс належної практики у виборчих справах від 30.10.2002. Венеціанська комісія. URL: <http://www.vyborkom.org/kb/assets/kodeks-nalezhoi-praktyku-u-vyborchuyh-spravah.pdf> (дата звернення 17.10.2019).

238. Кодекс належної практики щодо політичних партій, ухвалений Венеціанською комісією на 77 пленарній сесії (Венеція, 12–13 груд. 2008 р.). *Вибори та демократія*. 2009. № 4. С. 57–62.

239. Козюбра М. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні українські реалії. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17002> (дата звернення 15.04.2020).

240. Колдомасов І. Сайти, соцмережі, осередки: як комунікують парламентські партії. 2020. 6 березня. URL: <https://voxukraine.org/uk/sajti-sotsmerezhi-oseredki-yak-komunikuyut-parlamentski-partiyi/> (дата звернення 15.03.2020).

241. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу). *Сучасність*. 1999. № 7–8. С. 84–96.
242. Колодій А. Соціальний капітал і політична участь громадянина в епоху змін. *Відповідальність християнина у сучасному суспільстві*. Матеріали 7-го Єкуменічного соціального тижня. Львів, 2014. С. 34–38.
243. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. *Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти*. Вроцлав: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. С. 385–400.
244. Колюх В. В. Інституціональні чинники політичної стабільності в демократичному суспільстві: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2007. 203 с
245. Кольєр Д., Стівен Л. Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 176–206.
246. Коммонс Дж. Институциональная экономика. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2007. Т. 5. № 4. С. 59–70.
247. Коммонс Дж. Правовые основания капитализма. Пер. с англ. Под науч. ред. М. Одинцовой. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2011. 416 с.
248. Конвенція ООН проти корупції. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 17.08.2019).
249. Кондорсе М. Про вибори. Пер. Олег Хома. Л.: Літопис, 2004. 164 с.
250. Коновал О. Децентралізоване голосування: як Норвегія підтримує високу виборчу активність. 2017. 4 жовтня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/4/7071833/> (дата звернення 17.10.2019).
251. Конон Н. Є. Публічна політика неурядових організацій як чинник формування глобального громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Дніпропетровськ, 2014. 19 с.
252. Констан Б. О свободе у древних и её сравнении со свободой у современных людей. *Полис*. 1993. № 2. С. 97–106.

253. Конституція Соединенных Штатов Америки. М.: 1999. 22 с. (Библиотека «Законодательство»).

254. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення 15.04.2020).

255. Концепція реформування місцевого самоврядування в Україні від 01.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення 12.09.2019).

256. Корнієвський О. Інституційні чинники поляризації сучасного політичного простору України. *Наукові записки*. 2013. № 6 (68). С. 134–145.

257. Корнієнко В. О. Олігархономіка. *Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник*. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 269.

258. Костецька Т. А. Актуальні питання взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства (комунікативні аспекти). *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 188–198.

259. Котенко Н. В., Карпенко С. Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. *Вісник СумДУ*. Серія «Економіка». 2014. № 3. С. 71–81.

260. Котигоренко В. Про гібридність і дегібридизацію політичної влади в Україні. *Дзеркало тижня*. 2017. № 24. 24–30 червня. URL: https://dt.ua/internal/pro-gibridnist-i-degibridizaciyu-politichnoyi-vladi-v-ukrayini-246520_.html (дата звернення 23.03.2020).

261. Коцюруба О. Публічне фінансування політичних партій: перспектива для України на досвіді Польщі. *Вісник Львівського університету*. Серія «Юридична». 2013. № 57. С. 179–188.

262. Кочубей Л. Політична конкуренція та суспільна конфронтація в Україні: причини, прояви, каталізатори. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія: Політичні науки. 2017. № 2. С. 50–55.

263. Кочубей Л. Теоретичне осмислення політичних режимів часів незалежної України. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т.* Т. 2.

Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. К.: Парламентське видавництво, 2016. С. 442–455.

264. Кочубей Л. О. Влада та опозиція в Україні у період Євромайдану (листопад 2013 – лютий 2014 рр.): аспекти взаємодії. *Наукові записки ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України*. URL:

http://www.ipiend.gov.ua/img/scholarly/file/nz_70_site_75.pdf. (дата звернення 15.09.2019).

265. Кравченко С. Засади стратегічного планування та проектування суспільних реформ. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. № 3 (22). С. 40–52.

266. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 260 с.

267. Крап А. П. Нормативно-процедурні умови формування політичної стабільності в транзитних суспільствах (на прикладі України): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Л., 2009. 200 с.

268. Крауч К. Постдемократия. М.: Высшая Школа Экономики (Государственный Университет), 2010. 192 с.

269. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і українська революція 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 5–18.

270. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. К.: Заповіт, 1999. 299 с.

271. Крименюк О. Як депутати між фракціями ходили. 2019. Листопад. URL: <https://voxukraine.org/uk/yak-deputati-mizh-fraktsiyami-hodili-analiz-perehodiv-mizh-fraktsiyami-z-tretogo-po-vosme-sklikannya/> (дата звернення 23.08.2020).

272. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 4. С. 58–62.

273. Крисенко О., Миколенко Д., Подьячев Д. Європейський досвід державного фінансування політичних партій: висновки для України: аналітична

записка. Регіональний філіал НІСД у м. Харкові. URL:

<http://old.niss.gov.ua/Monitor/juni08/9.htm> (дата звернення 15.03.2020).

274. Крицкалюк Н. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник становлення демократії в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2016. 20 с.

275. Кройтор А. Внутрішньопартійна взаємодія через призму теорій політичних еліт. *Актуальні проблеми політики*. Зб. наук. праць. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 283–296.

276. Крупник А. С. Громадські ради в Україні: пошук найкращого формату діяльності. 2018. 3 вересня. URL:

<https://samoorg.com.ua/blog/2018/09/03/gromadski-radi-v-ukrayini-poshuk-naykrashhogo-formatu-diyalnosti/> (дата звернення 17.10.2019).

277. КСУ визнав конституційним Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/ksu-vyznav-konstytuciynum-ukaz-prezydenta-pro-dostrokovye-prypynennya-povnovazhen-verhovnoyi> (дата звернення 23.12.2019).

278. Кудряченко А. Чотирнадцять президентів. Порівняльний аналіз систем влади держав Центральної та Східної Європи в контексті вітчизняного досвіду конституційної реформи. *Віче*. 2006. № 11. С. 26–28.

279. Куйбіда В. Державність, демократія та національна безпека: зб. ст. Київ : САК Лтд, 2019. 477 с.

280. Кулішенко Т. Інституціоналізація виконавчої влади в Україні в контексті децентралізації (політологічний аспект): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02, 2016. 21 с.

281. Куницький М. Фактори становлення та розвитку демократії в пострадянських країнах: аналітичне дослідження. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект*: матеріали VI науково-практичної конференції. Черкаси: 2020. 137 с.

282. Купряшин Л. Институциональные ловушки и кризисы государственного управления. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-lovushki-i-krizisy-gosudarstvennogo-upravleniya> (дата звернення 15.09.2020).
283. Кухта Б., Романюк А., Старецька Л. [та ін.]. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни. Львів: Кальварія, 2003. 498 с.
284. Кушнар'ов В. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 50–54.
285. Кушнар'ов І. Неформальна підризна інституціоналізація як характеристика української політики. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 55–60.
286. Кушнар'ов І. С. Неінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. *Політикус*. 2017. Вип. 27. С. 16–20.
287. Лавренова К. О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації: дис. канд. політ. наук. Київ, 2017. 325 с.
288. Лагутін В. Д. Інституційна природа суспільної стабільності. *Економічна теорія та право*. 2018. № 1. С. 25.
289. Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. Пер. с англ. Вступ. ст. и ред. проф. В. С. Зорина. М.: Прогресс, 1971. 263 с.
290. Ласки Г. Дж. Предисловие. *Токвиль А. Демократия в Америке*. М.: Весь мир, 2000. С. 5–22.
291. Латигіна Н. А. Демократія, сутність, механізми здійснення і сучасні світові тенденції: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2010. 35 с.
292. Лациба М., Лукеря І. М., Ващук-Огданська О. Л. Місцева демократія в Україні: нові стандарти. К.: Агентство «Україна», 2013. 232 с.
293. Лебедюк В. М. Фінансування політичних партій в Україні: механізми державного контролю. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 14. С. 100–103.
294. Левенець Є. Ю. Вплив параконституційних практик на формування парламентських коаліцій в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні

науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 22. С. 70–75.

295. Лейн Д. Громадянське суспільство у старих і нових державах-членах ЄС. Ідеологія, інституції та просування демократії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*: науково-теоретичний часопис. 2011. № 2. С. 37–58.

296. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительные исследования. Пер. с англ. Б. И. Макаренко; науч. ред. пер.: А. М. Салмин, Г. В. Каменская. М.: Аспект-Пресс, 1997. 287 с. (Высшее образование. Программа).

297. Линц Х. Опасности президентства. *Современная сравнительная политология*. Хрестоматия. М.: [б.в.], 1997. С. 128–146.

298. Липов В. В. Измерение и оценка институциональной комплементарности: проблемы и инструменты. *Наукові праці Донецького національного технічного університету*. Серія: економічна. Вип. 37–1. Донецьк: ДонНТУ, 2009. С. 62.

299. Липсет С. М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 5–19.

300. Литвин В. Політичне лідерство: теорії і реалії сучасного світу. *Наукові записки*. 2017. № 5–6 (91–92). С. 4–55.

301. Литвин В. Теоретичні особливості, інституційні ризики та позитиви збалансованого напівпрезиденталізму й перспективи його реформування в Україні. *Studia Politologica Ucraino-Polona* («Українсько-польські політологічні студії»). 2015. № 5. С. 45–54.

302. Лісничук О. Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій. *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 25–57.

303. Лобізм та його інституційні форми. *Україна і зарубіжний досвід: Аналіт. матеріали*. К.: УФПР, 2005. 40 с.

304. Логачова В. Громадський контроль як елемент громадянського суспільства в Україні. *Юридична Україна*: правовий часопис. 2012. № 2 (110). С. 26–31.
305. Лок Дж. Два трактати про врядування. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 264 с.
306. Луман Н. Власть. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3618/3619> (дата звернення 23.03.2020).
307. Ляшенко Т. М. Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2013. 30 с.
308. Мазур О. Г. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015. 34 с.
309. Макиавелли Н. Государь – Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Пер. с итал. Г. Муравьев, Р. Хлодовский. СПб.: Азбука-классика, 2007. 271 с.
310. Макклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. М.: Канон-пресс, 2008. 464 с.
311. Максимова О. М. Нестабільність перехідних політичних систем: політико-інституційний і структурно-функціональний вимір: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014. 35 с.
312. Малкіна Г. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2011. 32 с.
313. Манжола П. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/265/> (дата звернення 17.08.2019).
314. Марцеляк О. В. Інститут префекта у Франції як приклад для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 1. С. 118–122.

315. Маслов Ю. К. Формування сучасної системи влади у країнах Центральної і Східної Європи: принципи, механізми і перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015. 32 с.

316. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги–XXI, 2016. 552 с.

317. Медвідь Ф., Гордієнко М. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 44–55.

318. Медісон Дж. Основи демократичного врядування. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 383–396.

319. Мельвиль А. Ю. Методология «воронки причинности» как промежуточный синтез «структуры и агента» в анализе демократических транзитов. *Полис*. 2002. № 5. С. 54–60.

320. Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа. *Полис*. 2011. № 3. С. 164–183.

321. Мерехтлива Рада: який фактичний склад коаліції та опозиції в українському парламенті. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/longreads/six-session/index-ua.html> (дата звернення 23.12.2019).

322. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I). *Полис*. 2002. № 1. С. 6–17.

323. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II). *Полис*. 2002. № 2. С. 20–31.

324. Милова Т. Принципы либерализма. Минск: УП «Экоперспектива», 2002. 144 с.

325. Міл Дж. Про свободу: Есе. Пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.

326. Мілюкова А. О. Політико-інституціональні трансформації у перехідних суспільствах: закономірності і український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2014. 20 с.
327. Мінаков М. Поступ демократії в Україні (1991–2019). URL: <http://sg-sofia.com.ua/postup-demokratii-v-ukraini-1991-2019> (дата звернення 12.10.2019).
328. Мішин А. Демократичне лідерство як ресурс модернізації держави. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 102–109.
329. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2018 р. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/333/10.11.2018.pdf> (дата звернення 12.09.2019).
330. Монтескьє Ш. О духе законов. Сост., пер. и коммент. А.В. Матешук; М.: Мысль, 1999. 672 с.
331. Морарь М. Політична комунікація в іміджмейкерстві партійного лідера. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 81. С. 329–333.
332. Морарь М. В. Політична опозиція як невід’ємний компонент демократичногосупільства і правової держави. *Грані*. 2014. № 7 (111). С. 102–107.
333. Мохончук Б. І. Виборча система України як конституційно-правовий інститут. URL: file:///C:/Users/user/Desktop/%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B0.%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/d_Мохончук.pdf (дата звернення 17.10.2019).
334. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира». Москва: Прогресс, 1972. 767 с.
335. На парламентські вибори прийшла лише третина 20-річних громадян. 2014. 5 листопада. URL: https://dt.ua/POLITICS/na-vibori-priyshla-lishe-tretina-dvadcyatirichnih-gromadyan-155784_.html (дата звернення 17.08.2019).

336. Нагорняк Т. Л. Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Донецьк, 2000. 214 с.

337. Надолішній П. І. Концепція демократичного урядування: сутність і проблеми формування та реалізації. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2007. Вип. 2 (30). С. 46–56.

338. Народні депутати України 1-го скликання (1990–1994). Верховна Рада України. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/spisok1.htm> (дата звернення 28.07.2020).

339. Наумкіна С. М. Гібридизація української системи місцевого самоврядування: позитивні та негативні наслідки. *Політикус*. 2015. Вип. 2. С. 47–51.

340. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki> (дата звернення 03.03.2020).

341. Не лише фотографи: професії депутатів нового скликання Ради. *Слово і діло*. 2019. 29 липня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-Novooobrananyh-nardepiv> (дата звернення 15.04.2020).

342. Нестерович В. Інституційне утворення електронних петицій в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Віче*. 2015. № 22 (402). С. 18–23.

343. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 752 с.

344. Нікогосян О. О. Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2008. 24 с.

345. Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду. URL:

http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/view_print/ (дата звернення 17.08.2019).

346. Новакова О. «Синдром популізму» як виявлення кризи сучасної політики. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2017. Серія 22. Вип. 21. С. 36–42.

347. Новакова О. Демократичні вибори: горизонтальний та вертикальний аспекти. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Щорічний журнал з політичних наук. 2019. Вип. 9. С. 45–56.

348. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.

349. Новакова О. В. Проблеми та складові соціальної політики української держави щодо окупованих територій Донбасу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2018. Вип. 24. С. 11–16.

350. Новакова О. В. Роль міжнародних неурядових організацій в реалізації концепції сталого розвитку. *Політологічні записки*. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2013_7_4.pdf. (дата звернення 12.10.2019).

351. Новакова О. В. Формування нової ідеології політичної участі українців. *Studia Politologica Ucraino – Polona*. 2015. Вип. 5. С. 194–201.

352. Новакова О. В., Агафонова Г. С., Моїсеєва А. С., Струнін П. А. Політичні партії: теорія та функціональні практики. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. 300 с.

353. Нозік Р. Розподільна справедливість. *Сучасна політична філософія: Антологія*. К.: Основи; Центр. Європ. ун-т, 1998. С. 239–276.

354. Нойштадт Р. Президентская власть и нынешние президенты. Пер. с англ. М.: Ad Marginem, 1997. 464 с. (Библиотека Московской школы

политических исследований; 9).

355. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. Предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. М.: ФЭК «Начала», 1997. 180 с.

356. О'Доннелл Г. Делегативная демократия. *Пределы власти*. 1997. № 2–3. С. 28–34.

357. Одарченко К. Ю. Специфіка горизонтальної та вертикальної партійної комунікації на тлі розбудови політичної партії. *Політичне життя*. 2016. № 4. С. 64–69.

358. Олійник В., Антоненко М. Проблеми фінансування політичних партій в Україні та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2018. № 1 (3). С. 105–110.

359. Олійник О. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2014. Вип. 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_6 (дата звернення 15.04.2020).

360. Онлайн медіа та соціальні мережі перехопили лідерство у телебачення за популярністю в Україні, нове опитування USAID-Internews щодо споживання ЗМІ. URL: <https://internews.in.ua/uk/news/onlajn-media-ta-sotsialni-merezhi-perehopyly-liderstvo-u-telebachennya-za-populyarnistyv-ukrajini-Nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya-zmi/> (дата звернення 15.09.2019).

361. Опитування громадської думки: посібник для журналістів і політиків. Уклад., ред. І. Бекешкіна. Пер. з англ. Т. Герасименко. К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2005. 88 с.

362. Ориу М. Принципы публичного права. М., 1929. 759 с.

363. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. К.: МАУП, 2006. 736 с.

364. Остапенко М. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги: монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 350 с.

365. Остаточний звіт спостереження ОПОРИ на чергових виборах Президента України 2019 року. *Опора*. 2020. 24 березня. URL: https://www.opora.ua.org/report/vybory/vybory-prezydenta/vybory-prezydenta-2019/final_report_prezident_2019 (дата звернення 17.08.2019).

366. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. М.: ИРИСЭН, 2010. 447 с.

367. Отделенцев Є. О. Базові детермінанти процесів демократизації суспільства: український вимір: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2016. 20 с.

368. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.). Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення 15.03.2020).

369. Падуанский М. Защитник мира. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2014. 656 с.

370. Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: монографія. К.: НІСД, 2003. 120 с. (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»; вип. 7).

371. Панарін А. С. Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2015. 19 с.

372. Панчак-Бялоблоцка Н. Уряди меншості в європейських парламентських демократіях: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 481 с.

373. Паренти М. Демократия для избранных: Настольная книга о политических играх США. Пер. с 7-го англ. изд. В. Н. Горбатенко. М.: Поколение, 2006. 413 с.
374. Парсонс Т. Система современных обществ. Пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. М.: Аспект Пресс, 1997. 271 с.
375. Парти́йна система сучасної України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова 16 вересня 2015 року. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf (дата звернення 15.09.2019).
376. Парти́йна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. К.: ІПіЕНД, 2012. 588 с.
377. Парти́йне покриття регіонів України: хто має найбільше представництв? URL: <https://rada.oporaua.org/kontakty-pryimalen-fraktsii-partii/10841-partiine-pokryttia-rehioniv-ukrainy-khto-maie-naibilshe-predstavnytstv> (дата звернення 15.03.2020).
378. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: Традиції громад. активності в сучасній Італії. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.
379. Пахарев А. Д. Свита робить короля. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6 (51). С. 16–21.
380. Перегуда Є. В. Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013. 408 с.
381. Пирога І. С. Выборчий бар'єр і представництво виборців. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 56–60.
382. Питерс Б. Г. Политические институты: вчера и сегодня. *Политическая наука: новые направления*. М.: Вече, 1999. С. 218–232.
383. Підсумковий звіт за результатами громадського спостереження під час позачергових виборів Президента України. Опора. 2014. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/vybory-prezydenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit->

za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezydenta-ukrajiny-2014-rok (дата звернення 05.01.2019).

384. Платон. Держава. К.: Основи, 2005. 356 с.

385. Платформа громадянського суспільства Україна–ЄС. URL: <http://eu-ua-csp.org.ua/> (дата звернення 12.10.2019).

386. Погребенник О. Організаційна структура як чинник функціонування політичних партій: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2009. 20 с.

387. Поліщук Ю. Види суспільної консолідації у підходах вітчизняних дослідників. *Наукові записки ІПЕНД*. 2019. № 3–4 (95–96). С. 73–93.

388. Положення «Про Національну раду з питань антикорупційної політики» від 14 жовтня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808/2014> (дата звернення 12.10.2019).

389. Полохало В. Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік. *Дзеркало тижня*. 28 серп. 2004 р. № 34. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/vid_avtoritarizmu_do_avtoritarizmu_ukrayina_v_politichnomu_intereri_kolishnih_radyanskih_respublik.html (дата звернення 14.10.2019).

390. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. *Экономика и математические методы*. 1999. Т. 35. Вып. 2. 37 с. URL: http://mathecon.cemi.rssi.ru/vm_polterovich/files/ep99001.pdf (дата звернення 29.04.2020)

391. Польовий М. А. Прогнозування загроз політичній стабільності в Україні до 2030 р. на основі синергетичного параметру порядку. *Вісник Донецького національного університету*. Серія: Політичні науки. 2016. № 1. С. 79–86.

392. Попазогло В. С. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2018. 223 с.

393. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги. К.: Основи, 1994. Т. 1.

444 с.

394. Постанова «Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» від 16 січня 2008 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/105920630> (дата звернення 13.10.2019).

395. Постанова ВР УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» від 17.10.1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12> (дата звернення 17.08.2019).

396. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15.10.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-%D0%BF> (дата звернення 17.10.2019).

397. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.1993 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KMP93210.html (дата звернення 17.10.2019).

398. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання: монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 351 с.

399. Прем'єр-міністр Франції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BC%27%D1%94%D1%80-%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97 (дата звернення 15.04.2020).

400. Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження. *Социологические исследования*. 2017. Ноябрь. URL: <http://socis.kiev.ua/201711/> (дата звернення 17.08.2019).

401. Примуш М. В. Політико-ідеологічний спектр українських політичних партій на сучасному етапі. *Політичне життя*. 2018. № 3. С. 63–70

402. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції від 02.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19> (дата звернення 17.08.2019).

403. Про діяльність громадських організацій в Україні у 2017 році: стат. зб. К.: Держ. служб. статистики України, 2018. 75 с.

404. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини від 25.08.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення 3.03.2020).

405. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» від 13.12.2019 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення 12.09.2019).

406. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування)» від 02.09.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513 (дата звернення 12.09.2019).

407. Проїсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе. *Полис*. 1996. № 4. С. 125–136.

408. Прокопчук І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. К., 2001. 185 с.

409. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе. М.: РОССПЭН, 1999. 320 с. (Университетская библиотека. Политология).

410. Рабінович С. Неформальні практики публічної влади як форма дії фактичної конституції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). URL: http://www.nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2013_3_16.pdf (дата звернення 13.04.2020).

411. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Магістр, 2009. 380 с.
412. Райх Р. Как капитализм уничтожает демократию. *Pro et Contra*. 2008. № 1 (40). С. 81–85.
413. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 5–15.
414. Реанімаційний пакет реформ. URL: <https://rpr.org.ua/en/> (дата звернення 17.10.2019).
415. Ребкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. К.: Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003. 172 с.
416. Ревель Ж. Ф. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу. Пер. з англ. Н. Комарова. К.: Критика, 2004. 392 с.
417. Революція на граніті 1990 року: яким був перший український Майдан. URL: https://24tv.ua/revolyutsiya_na_graniti_1990_prichini_naslidki_uchasniki_foto_n1213193 (дата звернення 17.08.2019).
418. Регіональна політика і децентралізація влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів: зб. наук. пр. За ред. Ю. С. Шемшученка, І. О. Кресіної. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Київський університет права, 2015. 257 с.
419. Результати втілення державної політики у сфері телерадіомовлення: 2015–2019 роки. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2890564-rezultati-vtilenna-derzavnoi-politiki-u-sferi-teleradiomovlenna-20152019-roki.html> (дата звернення 15.09.2019).
420. Рейтинг активності та ефективності політичних партій МЦПД. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/files/rejting_efektivnost_pol_tichnih_part_u.pdf (дата звернення 15.09.2019).
421. Рейтинг Зеленського стрімко впав до 52%. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/11/28/7233261/> (дата звернення 13.10.2019).
422. Рейтинги довіри до президентів України. *Слово і діло*. URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtynhy-doviry-prezydentiv-ukrayiny> (дата звернення 13.10.2019).

423. Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: стан, виклики, перспективи здійснення: наук. доп. За заг. ред. В. С. Куйбіди. Київ: НАДУ, 2018. 180 с.

424. Рибій О. Інститут політичний. *Політична енциклопедія*. К.: Парламенське видавництво, 2011. С. 288–289.

425. Рибій О. В. Характеристика депутатського складу Верховної Ради України I–VII скликань. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 39–44.

426. Розанваллон П. Контрдемократія: політика в епоху недоверія. *Новый неприкосновенный запас*. 2012. № 4. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/n4-2012/16045-kontrdemokratiya-politika-v-erohunedoveriya.html> (дата звернення 23.03.2020).

427. Розанваллон П. Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 288 с.

428. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. К.: НІСД, 2016. 196 с.

429. Романюк А. Внутрішньопартійна демократія як чинник розвитку та оцінки політичних партій України. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 18. С. 354–362.

430. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського університету*. 2006. Вип. 17. С. 88–94. (Серія: Філософські науки).

431. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. *Віче*. 2008. № 1. С. 45–51.

432. Романюк О. І. Що таке дефектні демократії та якими вони бувають? *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 115-123.

433. Романюк О. І. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 3–16.

434. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

435. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. *Политическая наука: новые направления*. М.: Вече, 1999. С. 149–180.

436. РПЛ та НФ не мають жодного офіційного місцевого осередку. *ВГО «Комітет виборців України»*. URL: <http://www.cvu.org.ua/Nodes/view/type:news/slug:rpl-ta-n-ne-maiut-zhodnoho-ofitsii№ho-mistsevoho-oseredku> (дата звернення 15.03.2020).

437. Руденко А. А. Опозиція в умовах демократизації українського суспільства: особливості формування та перспективи розвитку. *Сучасне суспільство*. 2016. Вип. 2 (12). С. 158–168.

438. Руденко О. Концептуальний підхід до визначення поняття «суспільна стабільність». 2009. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Rudenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Rudenko.pdf) (дата звернення 15.03.2020).

439. Руденко Ю. Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): дис. канд. політ. наук: 23.00.02. К., 2003. 181 с.

440. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 455 с.

441. Рудич Ф. М. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст. *Віче*. 2013. № 17. URL: <http://www.viche.info/journal/3841/> (дата звернення 13.03.2020).

442. Руссо Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права. Склад., пер. з франц., заключ. ст., комент., дов. матеріали О. І. Хома. К.: Port-Royal, 2001. 348 с.

443. Рыбаков А. В., Студников П. Е. Категория «Политический институт» в современной политической науке. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*: сб. ст. по матер. XLVI междунар. науч.-практ. конф. № 2 (43). Новосибирск: СибАК, 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-politicheskiy-institut-v-sovremennoy-politicheskoy-nauke/viewer> (дата звернення 17.10.2020).

444. Рябчук М. Від «хаосу до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. Київ: «К.І.С», 2012. 288 с.

445. Савельєва Т. Нові суспільні рухи: визначення методологічних засад дослідження. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 67–68. С. 16–28.

446. Саймон Г. Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. К.: АртЕк, 2001. 392 с.

447. Сарбаш К. О. Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 310–314.

448. Сартори Дж. Вертикальная демократия. *Полис*. 1993. № 2. С. 80–90.

449. Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 135–142.

450. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів, результатів. Пер. з 2-го анг. вид. К.: АртЕк, 2001. 211 с.

451. Сафина Д. М. Влияние фаворитизма и nepотизма на организационное и экономическое развитие. *Дискуссия*. 2013. № 10. С. 89–94.

452. Сахань О. М. Проблема nepотизму в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2. С. 189–209.

453. Сен А. Демократія як універсальна цінність. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 120–134.

454. Сиберт Ф., Шрамм У., Питерсон Т. Четыре теории прессы. М.:

Национальный институт прессы; ВАГРИУС, 1998. 223 с.

455. Сидорчук О. *Виборча система в Україні: як краще обирати парламент?* К.: Благодійний фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2014. 21 с.

456. Сидорчук О. Третій тип республіканського правління: чи є Україна напівпрезидентською республікою? *Наукові записки НаУКМА: Політичні науки*. 2013. Т. 147. С. 30–34.

457. Сироїд О., Яшина Ю. *Діяльність Президента України в сфері указотворчості та законодавчого процесу*. К.: Реферат, 2004. 63 с.

458. Сіленко А. Політичні чинники формування держави загального добробуту. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 136–143.

459. Сінченко Д. *Партійна монополія, чи партійна демократія?* URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/07/17/7074813/> (дата звернення 12.10.2018).

460. *Скасування мораторію на продаж землі: чи виживе український фермер.* URL:

<https://www.dw.com/uk/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8E-%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B6-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%96-%D1%87%D0%B8-%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D1%80/a-50780043> (дата звернення 12.09.2019).

461. *Скільки коштує стати членом партії.* *Українська правда.* URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/04/29/2988529/> (дата звернення 12.10.2018).

462. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. *Віче*. 2015. № 12. С. 22–24.
463. Сліва С. Польська демократія: монографія; пер. з пол. Ю. Г. Попсуєнко, М. В. Боровик; К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 304 с.
464. Смирнова К. Є. Політичні революції і режимні трансформації у країнах Арабського Сходу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016. 28 с.
465. Смолянчук В. Політична система України: джерела стабільності та чинники дестабілізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2016. № 3–4. С. 32–43.
466. Сморгунів Л. В. Блокчейн як інститут процедурної справедливості. *Поліс*. 2018. № 5. С. 88–99. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.05.08> (дата звернення 17.08.2019).
467. Солонін Є. Захищали ЛГБТ – побили праворадикалів. 22 червня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311243.html> (дата звернення 12.09.2019).
468. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Пер. з латини, передм. та прим. В. Д. Литвинова. Харків: Фоліо, 2018. 409 с.
469. Ставнійчук М. І. [та ін.]. Демократія участі в Україні. Стан реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства: аналіт. доп. За ред. М. І. Ставнійчук. К.: [б. в.], 2015. 170 с.
470. Стан політичних партій напередодні державного фінансування. Звіт КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/News/view/type:news/slug:%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%20%D0%9A%D0%92%D0%A3%3A%20%22%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B9%20%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6>

D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%22 (дата звернення 15.03.2020).

471. Статистика громадського бюджету. 2017–2019. *Громадський бюджет*. URL: <https://gb.kyivcity.gov.ua/statistics> (дата звернення 17.08.2019).

472. Статистика по функціонуючим ОСББ в Україні. 2019. 18 лютого. URL: <http://osbb.jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/statistika-po-funkconujuchim-osbb-v-ukrajin-55445> (дата звернення 12.09.2019).

473. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2016. 416 с.

474. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. Кер. авт. кол. М. І. Михальченко [та ін.]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

475. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії. К.; Х., 2008. 151 с.

476. Телешун Я. С. Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 79–83.

477. Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у мм. Києві та Севастополі державній адміністрації від 24 квітня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2019-%D0%BF> (дата звернення 17.10.2019).

478. Титко Ю. Фаворитизм, непотизм, кронізм, клієнтелізм як форми конфлікту інтересів: quid pro quo. *Forum Prava*. 2019. № 55 (2). С. 80–90.

479. Тихомирова Е. Б. Лоббизм как специфическая форма коммуникаций с общественностью. *Вестник Московского университета*. Серия 18 «Социология и політологія». 2002. № 3. С. 117–121.

480. Тільки через свого генпрокурора. Що не так зі зняттям недоторканності від «Слуги народу». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/12/18/7235261/> (дата звернення 15.04.2020).

481. Тімашова В. М. Політична сфера транзитного суспільства: стан розробки проблеми та еволюційні тенденції: монографія. К.: Друкарський двір Олега Федорова, 2017. 360 с.

482. Ткач Д. І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ–ХХІ століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2004. 34 с.

483. Ткач О. І. Стратегії політичної модернізації країн Латинської Америки: автореф. дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02. К., 2007. 36 с.

484. Токвіль А. Про демократію в Америці. Пер. з франц. К.: Всесвіт, 1999. 587 с.

485. Топчіу Г. Ю. Трансформація політичних інститутів у контексті політичної реальності України. *Політикус*: наук. журнал. 2019. № 5. С. 33–37.

486. Тоффлер О. Третя хвиля. Пер. з англ. А. Євса. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 475 с. (Міжнародний футурологічний бестселер).

487. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті. За ред. Ю. Якименка. К.: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

488. Третяк О. А. Публічна сфера політики демократичного суспільства: між політичною теорією та громадською практикою. *Грані*. 2013. № 8. С. 77-83.

489. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США. Пер. с англ. К. Джанда, Д. М. Берри, Д. Голдман, К. В. Хула. М.: РОССПЭН, 2006. 655 с.

490. Турборежим суттєво не вплинув на кількість ухвалених законів — моніторинг роботи Ради ІХ скликання. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://dt.ua/POLITICS/turborezhim-suttyevo-ne-vplinuiv-na-kilkist-uhvalenih->

zakoniv-monitoring-roboti-radi-ix-sklikannya-339080_.html (дата звернення 15.04.2020).

491. Турен А. Способны ли мы жить вместе? Равные и различные. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология*. М.: Academia, 1999. С. 465–491.

492. У «Слузі народу» офіційно не працює жодної людини. КВУ. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/> (дата звернення 15.03.2020).

493. У КВУ застерігають від великої кількості штучних партій. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/29/7122140> (дата звернення 12.10.2018).

494. Угода про коаліцію «Європейська Україна» від 27.11.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> (дата звернення 13.10.2019).

495. Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». від 31.07.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854/2004> (дата звернення 17.10.2019).

496. Україна після Євромайдану: досягнення та виклики. Ред. М. Яковлєв, О. Гарань. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. 132 с.

497. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Ред. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

498. Українці підтримують виборчу реформу. Центр Разумкова. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/news/2017/12/19/7149544/> (дата звернення 12.10.2018).

499. Федоренко В. Л. Державне фінансування діяльності політичних партій як чинник розбудови модерної партійно-політичної системи в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія: Державне управління. 2017. № 4. С. 35–44.

500. Федоренко О. Демократія як спосіб політичної організації та управління сучасним суспільством: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2014. 20 с.

501. Федорчак Т. П. Внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації у Чеській Республіці: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Чернівці, 2013. 34 с.

502. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016. № 17. С. 9–13.

503. Фісун О. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2009. 34 с.

504. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: ООО «Издательство Аст», 2005. 588 с.

505. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш формат, 2019. 608 с.

506. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. *І*. 2008. № 53. С. 28–32.

507. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М.: Academia, 1995. 450 с.

508. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству. Пер. с англ. Предисл. Н. Я. Петракова. М.: Экономика, 1992. 176 с.

509. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. М.: РОССПЭН (Российская политическая энциклопедия), 2003. 365 с. (Университетская библиотека).

510. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

511. Харечко І. З. Політико-правові механізми участі громадян у процесі прийняття політичних рішень в умовах електронної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2014. 18 с.

512. Харитоновна О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей). *Полис*. 1995. № 5. С. 70–79.

513. «Хвороба популізму»: активісти перевірили, як депутати виконують

- обіцянки. Слово і діло. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1> (дата звернення 15.04.2020).
514. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований. *Прогнозис*. 2007. № 2. С. 188–211.
515. Херпфер К. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Центральной и Восточной Европы (1991–1998). *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 3. С. 123–150.
516. Хилько М. І. Сепаратизм: походження, сутність, різновиди. *Гілея*. 2019. № 144. С. 128–133.
517. Хоменко С. Чому українці не цінують свій голос? *BBC Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/01/150114_ukraine_democracy_vote_sx (дата звернення 17.08.2019).
518. Царенко О. О. Політична участь громадян України в умовах політичної нестабільності: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. О., 2013. 19 с.
519. Цветков В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія. К.: Юридична думка, 2007. 336 с.
520. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2002. 24 с.
521. ЦВК опрацювала 100% протоколів. 2019. *Українська правда*. 26 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/26/7221983/> (дата звернення 15.03.2020).
522. Центр політичної освіти ВО «Батьківщина». URL: <https://politovita.ba.org.ua/> (дата звернення 15.03.2020).
523. Ціммерман Дж. Учасницька демократія: відродження популізму. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 263–303.
524. Цінності українців pro et contra реформ в Україні. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-

78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html (дата звернення 17.10.2019).

525. Чабанна М. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 29–37.

526. Чемшит О. О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02. Севастополь, 2004. 446 с.

527. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2004. 197 с.

528. Чміль І. І. Становлення, функціонування і трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016. 24 с.

529. Чому українська економіка почала різко гальмувати, і що з нею буде в поточному році? Фонд «Українська політика». 2020. 20 лютого. URL: https://zik.ua/blogs/chomu_ukrainska_ekonomika_pochala_rizko_halmuvaty_i_shcho_z_neiu_bude_v_potochnomu_rotsi_959774 (дата звернення 17.08.2019).

530. Чупрін Р. В. Проектування виборчих систем: методи переведення голосів виборців у мандати. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 185. Т. 197. С. 7–11.

531. Шадріна О. В. Латентні процеси у функціонуванні перехідних політичних систем: інституційний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014. 26 с.

532. Шайгородський Ю. Ж. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності. *Політичні технології регулювання міжсетічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 6–45.

533. Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.]. Влада і суспільство: діалог через громадські ради: монографія. За заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. К.: Паливода А. В., 2011. 148 с.

534. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний

курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2008. 480 с.

535. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции. Харків: ХНУВД, 2007. 340 с.

536. Шаповаленко М. В. Політичний розвиток посткомуністичних суспільств (транзитологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. 34 с.

537. Шаповалов С. Скільки громадян прийде на виборчі дільниці влітку? «Демініціативи». URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/07/17/7221112/> (дата звернення 17.08.2019).

538. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. К., 2004. 159 с. (Бібліотека журналу «Політичний менеджмент»).

539. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

540. Шляхтун П., Колюх В. Децентралізація по-українськи в контексті європейського досвіду місцевого самоврядування. *Віче*. 2015. № 18. С. 27–31.

541. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм. *Поліс*. 1997. № 2. С. 14–22.

542. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Поліс*. 1996. № 5. С. 16–27.

543. Шміттер К. Ф. Чим є і чим не є демократія. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 79–91.

544. Шугарт М., Кэри Дж. М. Президентские системы. *Современная сравнительная политология*. М.: МОНФ, 1997. 320 с.

545. Шульга М. А. Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір. *Гілея*. 2014. Т. 80. С. 398–403.

546. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. *Демократія. Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 467–485.

547. Що треба знати про нову Верховну Раду. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%89%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0->

%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE-
%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%83-

%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%83-
%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%83/a-50185770 (дата звернення 15.09.2019).

548. Яблонський В. М., Андріученко Т. В., Бекешкіна І. Е. [та ін.] Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь. За заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К.: НІСД, 2018. 128 с.

549. Як змінився тероризм у Європі за останні десятиліття.
<https://www.dw.com/uk/%D1%8F%D0%BA->

%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D1%81%D1%8F-
%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC-

%D1%83-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96-
%D0%B7%D0%B0-

%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96-

%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%96%D1
%82%D1%82%D1%8F/a-19159312 (дата звернення 17.08.2019).

550. Як змінилося ставлення населення до незалежності України в 1991–
2017 роках. Слово і діло. URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2017/12/01/infografika/polityka/yak-zminylosya-stavlennya-naselennya-nezalezhnosti-ukrayiny-1991-2017-rokax> (дата звернення 27.07.2020)

551. Як продаватимуть землю в Україні: відповіді на головні запитання про відкриття ринку землі. URL: https://tsn.ua/ukrayina/yak-prodavatimut-zemlyu-v-ukrayini-vidpovidi-na-golovni-zapitannya-pro-vidkrittya-rinku-zemli-1518177.html?utm_source=page&utm_medium=readmore

https://tsn.ua/ukrayina/yak-prodavatimut-zemlyu-v-ukrayini-vidpovidi-na-golovni-zapitannya-pro-vidkrittya-rinku-zemli-1518177.html?utm_source=page&utm_medium=readmore (дата звернення 12.09.2019).

552. Як українці ставляться до членства в партіях. Укрінформ. 01.08.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2509480-ak-ukrainci-stavlatsa-do-clenstva-v-partiah-ta-comu.html> (дата звернення 12.10.2018).

553. Яковлєв М. В. Явище інституціонального ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питання): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. К., 2010. 25 с.

554. Яценко Л. Д. Профспілки в Україні та нові виклики сучасному профспілковому руху. Аналітична записка. Серія «Соціальна політика». 2020. № 13. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-13-2020_0.pdf (дата звернення 12.10.2019).

555. Alexander G. Institutions, path dependence, and democratic consolidation. *Journal of Theoretical Politics*. 2001. Vol. 13. № 3. P. 249–269.

556. Baldwin K., Holzinger K. Traditional Political Institutions and Democracy: Reassessing Their Compatibility and Accountability. *Comparative political studies*. 2019. Vol. 52, Issue 12. P. 1747–1774.

557. Blondel J. An Introduction to Comparative Government. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 96 p.

558. Boas T. Conceptualizing continuity and change. The composite-standard model of path dependence. *Journal of Theoretical Politics*. 2007. Vol. 19. № 1. P. 33–54.

559. Bollen K. M. World System Position, Dependence, and Democracy: The Cross – National Evidence. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48, №. 4. P. 468–479.

560. Bunce V. Comparative democratization: Big and bounded generalizations. *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. P. 703–734.

561. Favoritism. *Business dictionary*. URL: <http://www.businessdictionary.com/definition/favoritism.html> (дата звернення 17.08.2019).

562. Carothers T. How democracies emerge: the «sequencing» fallacy. *Journal of Democracy*. 2007. Vol. 18. № 1. P. 12–27.

563. Couldry N. Media, symbolic power and the limits of Bourdieu's field theory. *Media@lse*. 2003. 27 p.

564. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. New York: New York University Press, 1975. 227 p.

565. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis. *American Sociological Review*. 1963. Vol. 28. №. 1. P. 195–196.

566. Definition of Clientelism. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/clientelism> (дата звернення 17.08.2019).

567. Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies. Ed. by Bruce E. Cain, Russell J. Dalton, and Susan E. Scarrow. New York: Oxford University Press, 2003. 328 p.

568. Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies. By Russell J. Dalton. New York: Oxford University Press, 2004. 230 p.

569. Democratisation's Third Wave and the Challenges of Democratic Deepening: Assessing International Democracy Assistance and Lessons Learned Lise Rakner (Chr. Michelsen Institute), Alina Rocha Menocal (ODI) and Verena Fritz (ODI). 2007. August. URL: <https://www.cmi.no/publications/file/2761-democratisations-third-wave-and-the-challenges-of.pdf> (дата звернення 15.03.2020).

570. Di Palma Giuseppe. To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1990.

571. Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society. Cambridge, 1984. 343 p.

572. Emerson P. Defining Democracy. Voting Procedures in Decision-Making, Elections and Governance. Heidelberg: Springer Verlag, 2012. 180 p.

573. Expanding Freedom and Democracy. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/issues> (дата звернення 16.10.2019).

574. Freedom in the World 2010. Global Erosion of Freedom. Freedom House.

URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/global-erosion-freedom> (дата звернення 17.08.2019).

575. Fukuyama F. What is Corruption? *Against Corruption: a collection of essays*. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays/against-corruption-a-collection-of-essays> (дата звернення 17.08.2019).

576. Goeller H., Alvin E., Weinberg M. The Age of Substitutability. *The American Economic Review*. 1978. Vol. 68. №. 6 (Dec.). P. 1–11.

577. Gorodnichenko Yu., Roland G. Are there cultural obstacles to democratisation? 2015. 14 May. URL: <https://voxeu.org/article/role-culture-democratisation> (дата звернення 17.08.2019).

578. Hall P., Rosemary C. R. Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*. 1996. Vol. 44. P. 936–957.

579. Haponenko V. Informal institutionalization as a peculiar feature of democratization in the modern Ukrainian political system. *The Days of Science of the faculty of philosophy – 2019*. International scientific conference (April 23–24 2019, Kyiv). Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2019. P. 168–169.

580. Haponenko V. The Institute of Political Leadership in Contemporary Democracy. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020*, International Scientific Conference (2020 ; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020», April 22–23, 2020: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2020. С. 201–202.

581. Held D. Globalization/Anti-Globalization: *Beyond the great Divide*. Cambridge: Polity, 2007. 304 p.

582. Horowitz D. Democracy in divided societies. Diamond L., Planner M. *Nationalism, ethnic conflict, and democracy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 61–112.

583. Hosli M. The Flexibility of Constitutional Design. Enlargement and the Council of the European Union. 2004. June. URL: http://aei.pitt.edu/2010/1/pw_97.pdf (дата звернення 14.06.2020).
584. Houle C. Inequality and Democracy: Why Inequality Harms Consolidation but Does Not Affect Democratization . *World Politics*. 2009. Vol. 61. № 4. P. 589–622.
585. Karl T. The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 1995. URL: <https://muse.jhu.edu/article/16690> (дата звернення 25.03.2020).
586. Knight J. Institutions and Social Conflict. New York: Cambridge University Press, 1992. 234 p.
587. Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State. *East European Politics & Societies*. 2011. January. 25(1). P. 88-113.
588. Levitsky S., Way L. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War. Cambridge, 2010. P. 354–358.
589. Levitsky S., Way L. The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy*. 2015. Vol. 26. № 1. P. 45–58.
590. Levy M. Modernization and the Structure of Societies. Princeton: Princeton University Press, 1966. 87 p.
591. Lewis P. G. Political parties in post-communist Eastern Europe. London: Routledge, 2000. 216 p.
592. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. P. 479.
593. Linz J. J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2. P. 14–33.
594. Lipset M. Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. P. 69–105.
595. Loft P., Dempsey N., Audickas L. *Membership of UK political parties*. 2019. 9 August. URL: <https://web.archive.org/web/20190622115343/https://researchbriefings.parliament.uk/>

ResearchBriefing/Summary/SN05125#fullreport (дата звернення 03.03.2020).

596. Mainwaring S. Rethinking party systems in the third wave of democratization: The case of Brazil. Stanford, CA: Stanford University Press, 1999.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/270349236_Rethinking_Party_Systems_in_the_Third_Wave_of_Democratization_The_Case_of_Brazil (дата звернення 14.06.2020).

597. Mainwaring S., Scully T. Building democratic institutions: Party systems in Latin America. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. 600 p.

598. Mair P. Party system change: Approaches and interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. 264 p.

599. March J. G., Olsen J. P. Rediscovering institutions. 1989. 38 p.

600. March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organisational Factors In Political Life. *American Political Science Review*. Vol. 78. 1984. P. 738–749.

601. Merkel W. Embedded and Defective Democracies. *Democratization*. 2004. Vol. 11, № 5. P. 33–58.

602. Mesquita de B., Smith A. Political survival and endogenous institutional change. *Comparative Political Studies*. 2009. Vol. 42. P. 167–188.

603. Minakov M. Development and Dystopia. History of Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe. Stuttgart, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/323757965_Development_and_Dystopia_Studies_in_Post-Soviet_Ukraine_and_Eastern_Europe (дата звернення 15.09.2019).

604. Mitchell W. Lecture Notes on Types of Economic Theory. 2 vols. New York: Turtle Bay Bookshop, 1949. 261 p.

605. Myrdal G. Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology. London: Routledge and Kegan Paul, 1958. 332 p.

606. Nadler J., Schulman M. Favoritism, Cronyism, and Nepotism. URL: <http://www.scu.edu/> (дата звернення 17.08.2019).

607. O'Donnell G. Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracy. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 81 p.

608. Offe C. Designing Institutions for East European Transitions. *Institutional Design Conference*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 226 p.

609. Ostrom E. Crafting institutions for self-governing irrigation systems. Oakland, CA: ICS press, 1992. 220 p.

610. Our crony-capitalism index. URL: <http://www.economist.com/> (дата звернення 15.04.2020).

611. Papaioannou E., Siourounis G. Democratisation and Growth. *The Economic Journal*. 2008. Vol. 118. Issue 532. 1 October. P. 1520–1551.

612. Parsons T. Prolegomena to a theory of social institutions. *American sociological review*. Menasha, Wis., 1990. Vol. 55. № 3. P. 320-327.

613. Peters B. Guy Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism. Front Cover Pinter, 1999. Comparative government. 183 p.

614. Petrie M. Webber D. Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime. The Treasury. Wellington. 2001. URL: <http://www.treasury.govt.nz/workinpapers/2001/01-6.asp> (дата звернення 3.03.2020).

615. Political Institutions. *The Oxford Handbook of Political Science*. Ed. by E. Robert Goodin. 2011. Jul. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-appendix-2> (дата звернення 3.03.2020).

616. Politicising Democracy. The New Local Politics of Democratisation Editors. Harriss J., Stokke K., Törnquist Olle (Eds.). Palgrave Macmillan UK, 2005. 253 p.

617. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6:1. 1995. Jan. P. 65–78.

618. Rafael D. Volunteers count. Their work deserves to be counted. 2017. 2 November. <https://www.unv.org/swvr/volunteers-count-their-work-deserves-be-counted> (дата звернення 17.08.2019).

619. Scarrow S. Political parties and democracy in theoretical and practical perspectives. URL: <https://www.ndi.org/sites/default/files/FINAL-Policy-Development-PDF-2.pdf> (дата звернення 15.09.2019).

620. Schedler A. What Is Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*. 1998. Vol. 9. № 2. April. P. 91–107.

621. Schmidt V. Taking ideas and discourse seriously: explaining change through discursive institutionalism as the fourth «new institutionalism». *European Political Science Review*. 2010. Vol. 2. № 1. P. 1–25.

622. Scott W. R. Institutions and organizations. Foundations for organizational science. Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1995. 56 p.

623. Shugart M. Politicians, parties, and presidents: An exploration of authoritarian institutional design. Crawford B., Lijphart A. *Liberalization and Leninist legacies: Comparative perspectives on democratic transitions*. Berkeley: Institute of International and Area Studies, 1997. P. 40–90.

624. Smelser N. J. Social Change in the Industrial Revolution: An Application of Theory to the British Cotton Industry. L., 1959. 395 p.

625. Solomon D. Nepotism, patronage and the public trust. 2014. 27 February. URL: [http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20\(2\).pdf](http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20(2).pdf) (дата звернення 17.08.2019).

626. Stepan A., Skach C. Presidentialism and parliamentarism in comparative perspective. The failure of presidential democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 119–136.

627. Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford: Oxford University Press. 2005. P. 1–39.

628. Tang S. A general theory of institutional change. London: Routledge, 2011. P. 8–9.

629. Terry M. Moe. Power and Political Institutions. *Perspectives on Politics* 2005. Vol. 3, №. 2. P. 215–233.

630. Teti A., Abbott P., Talbot V., Maggiolini P. Democratisation against Democracy How EU Foreign Policy Fails the Middle East. 2020. URL: <https://www.palgrave.com/gp/book/9783030338824> (дата звернення 17.08.2019).

631. The Democracy Index 2011: Democracy under stress. URL: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 (дата звернення 17.08.2019).

632. The Ethics of Lobbying: Organized Interests, Political Power, and the Common Good. Washington: Georgetown University Press, 2002. 97 p.

633. Valenzuela J. Samuel. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions. *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Ed. by Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell, and J. Samuel Valenzuela. Notre Dame: University of Notre Dame, 1992. 48 p.

634. Whitehead L. Democracy by Convergence and Southern Europe: A Comparative Politics Perspective. *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*. Ed. by G. Pridham, New York: St. Martin's Press, 1991. P. 1–29.

635. Wilder M. In search of «dialectic» process models: from a «Funnel of causality» to integrated theory of political regimes. University of Toronto, 2015. URL: <http://ssrn.com/abstract=2614531> (дата звернення 17.08.2019).

636. World Press Freedom Index 2010. Reporters without border. URL: <https://rsf.org/en/world-press-freedom-index-2010> (дата звернення 17.08.2019).

637. Young H. P., Balinsky M. L. Fair representation. New Haven and London: Yale University Press, 1982. 195 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Гапоненко В. А. Система інституційних чинників політичної демократизації в Україні: монографія. Київ: КНЕУ, 2020. 311, [1] с.

2. Гапоненко В. А. Демократизація виборчого законодавства: рекомендації ЄС та стан їхнього виконання. *Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом*. Наукова монографія. За ред. О. В. Кузьменко. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2019. 678 с. С. 195–203. Особистим внеском здобувача є аналіз основних напрямів демократизації інституту виборів в Україні в контексті євроінтеграційних процесів (п. 5.1, 0,5 д.а. зі загального обсягу 28,25 д.а. наукової статті у співавторстві з колективом авторів за редакцією О. В. Кузьменко).

Статті у наукових фахових виданнях України

3. Гапоненко В. А. Підстави регіонального поділу в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. К., 2009. Вип. 44. (підсерія «Курасівські читання»). С. 229–237.

4. Гапоненко В. А. Роль інституту виборів у становленні демократії в Україні. *Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць*. Т. 10: Тематичний випуск. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах / Під ред. Круглашова. Чернівці: Букрек, 2011. С. 41–49.

5. Гапоненко В. А. Демократія як універсальна модель політичного

режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. 2011. № 4 (54). С. 160–170.

6. Гапоненко В. А. Суперечності інституту президентства: теоретичні засади та уроки для України. *Політичний менеджмент. Науковий журнал* / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. Київ, 2011. № 5 (50). С. 110–116.

7. Гапоненко В. А. Інституційна складова модернізації політичної системи в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Гол. ред. Ю. А. Левенець. Київ, 2011. № 6 (56). С. 69–78.

8. Гапоненко В. А. Виконавчі органи влади як інститут демократії. *Наукові праці МАУП* / редкол.: А. М. Подоляка. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. Вип. 3 (30). С. 22–26.

9. Гапоненко В. А. Суперечності інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія. 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 22: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 65–70.

10. Гапоненко В. А. Сучасні особливості інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія. 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 24: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М.П.Драгоманова 2018. С. 37–42.

11. Гапоненко В. А. Роль неформальних інститутів у процесі демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 26: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 36–42.

12. Гапоненко В. А. Перспективи еволюції гібридної інституційної системи сучасної України. *Наукові праці МАУП* / редкол.: А. М. Подоляка. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. № 2. С. 25-32.

13. Гапоненко В. А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. Київ: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 42–47.

Статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

14. Гапоненко В. А. Політична партія в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 404–407.

15. Гапоненко В. А. Ціннісні передумови функціонування демократичних політичних інститутів в Україні. *Журнал «Політичне життя»* / Гол. ред. Т. Л. Нагорняк. Вінниця, 2018. № 4. С. 5–10.

16. Гапоненко В. А. Громадянська активність як чинник демократизації сучасної політичної системи в Україні *Evropský politický a právní diskurz. (Praha, Česká republika). Volume 6. Issue 1. 2019. С. 82–86.*

17. Гапоненко В. А. Чи завершилась інституціоналізація демократії в Україні? *Вісник Маріупольського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Історія. Політологія.* Головний редактор чл.–кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2019. № 25. С. 75–83.

18. Гапоненко В. А. Сутність поняття демократичний політичний інститут: специфіка застосування в Україні. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея». 2019. № 149 (10). С. 16–19.

19. Гапоненко В. А. Неоінституціоналізм як метод дослідження демократизації політичної системи України. *Evropský politický a právní diskurz.*

(*Praha, Česká republika*). Volume 6. Issue 3. 2019. С. 38–43.

20. Гапоненко В. А. Інституційні механізми захисту прав людини в умовах військово–політичного конфлікту. *Журнал «Політичне життя»* / Гол. ред. Т. Л. Нагорняк. Вінниця, 2019. № 4. С. 10–15.

21. Гапоненко В. А. Сутність гібридної інституціоналізації в умовах демократизації політичної системи України. *Scientific Journal Virtus. (Monreal, Canada)*. Pub: Center of Modern Pedagogy «Learning Without Borders», 2020. № 44. С. 259–262.

22. Гапоненко В. А. Специфіка парламентаризму як інституту демократії в Україні. *Держава і право. Збірник наукових праць*. Юридичні і політичні науки. Випуск 87 / Ін–т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид–во «Юридична думка», 2020. С. 222–232.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають результати дисертації:

23. Гапоненко В. А. Специфіка принципу поділу влад в сучасних умовах. *Дні науки філософського факультету – 2010: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 р.): Матеріали доповідей та виступів*. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2010. Ч. Х. С. 16–18.

24. Гапоненко В. А. Ісламська модель демократії: міф чи реальність. *Дні науки філософського факультету – 2011: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2011 р.): Матеріали доповідей та виступів*. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 70–72.

25. Гапоненко В. А. Ідеологічна складова демократизації суспільства в Україні. *«Ідеологія в сучасному світі»*, наук -практична конф. (2011; Київ). Науково–практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 9–10.

26. Гапоненко В. А. Органи державного управління: інститут демократії чи механізм її обмеження. *Становлення і розвиток української державності*.

Збірник наукових праць. Матеріали V Всеукраїнської науково–практичної конференції «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця», м. Київ, МАУП, 29 жовтня 2010 р. К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2011. С. 128–131.

27. Гапоненко В. А. Засоби масової інформації як інститут демократії: специфіка перехідних держав. *Дні науки філософського факультету – 2012: Міжнародна наукова конференція (18–19 квітня 2012 р.)*. Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Ч. 9. С. 95–97.

28. Гапоненко В. А. Формування міжнародного іміджу України як складової державної політики євроінтеграції. *Становлення і розвиток української державності: [зб. наук. пр.]*. К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2008. Вип. 7.: Матеріали VI Всеукраїнської науково–практичної конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в контексті європейської інтеграції», м. Київ, 17 листопада 2011 р. 2012. С. 74–77.

29. Гапоненко В. А. Активні методи навчання як пріоритет сучасної гуманітарної освіти. *Освіта у XXI столітті: шляхи розвитку*. Вип. 4: Матеріали IV Міжнародної науково–практичної конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку», м. Київ, МАУП, 23 травня 2012 р. 2013. С. 52–55.

30. Гапоненко В. А. Роль політичної культури в процесі інституціоналізації демократії в Україні. *Проблеми модернізації України*. Вип. 2. Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції «Правова держава та демократичне суспільство», м. Київ, 14 квітня 2016 р. / Редкол.: М. Н. Курко та ін. 2016. С. 107–112.

31. Гапоненко В. А. Реалізація принципів публічного управління як умова демократизації в Україні. *Проблеми модернізації України*. Вип. 3: Матеріали Всеукр. наук.–практ. конф. «Європейський вимір реформування публічного управління в Україні», м. Київ, 24 листопада 2016 р. / Ред.кол.: М. Н. Курко та ін. С. 63–65.

32. Гапоненко В. А. Конфліктний потенціал демократії в Україні. *Дні науки філософського факультету – 2017*. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017», 25–26 квітня 2017 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 7. С. 138–139.

33. Гапоненко В. А. Політичні партії як чинник інституціоналізації демократії в Україні на сучасному етапі. *Дні науки філософського факультету – 2018*. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2018», 26–27 квітня 2018 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: У. В. Мовчан [та ін.]. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2018. Ч. 4. С. 70–72.

34. Гапоненко В. А. Соціальна безпека як чинник інституціоналізації демократії в Україні. *Європейський вимір соціальної безпеки: інструменти, проблеми, практика*: збірник матеріалів, доповідей круглого столу в рамках проекту «Кафедра Жана Моне «Аналіз та застосування європейського досвіду демократії та належного врядування в Україні», м. Маріуполь, 21 червня 2018 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 17–19.

35. Гапоненко В. А. Демократизація виборчого законодавства України в контексті євроінтеграції: основні суперечності реалізації. *Актуальні теоретичні та практичні проблеми наближення законодавства України до права Європейського Союзу*: Збірник матеріалів міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 15 березня 2019 р.) / ред. колегія Кузьменко О.В. та ін. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 29–32.

36. Гапоненко В. А. Співпраця ЄС та України як чинник демократизації політичної системи. *Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу*: матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Харків, 11 квітня 2019 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 34–37.

37. Гапоненко В. А. Механізми інституціоналізації конфлікту в контексті демократизації політичної системи України. *Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього*

країни: проблеми миру та ненасильства в змінах глобального порядку» (м. Запоріжжя, 12 квітня 2019 р.) / М. А. Лепський (гол. ред.), Т. Ф. Бірюкова (гол. ред.), І. О. Кудінов (наук. ред.); ред. кол., І. І. Капріцин, Т. І. Бутченко, В. О. Скворець, Є. Г. Цокур. Запоріжжя: КСК–Альянс, 2019. С. 14–16.

38. Haponenko V. Informal Institutionalization as a Peculiar Feature of Democratization in the Modern Ukrainian Political System. *The Days of Science of the faculty of philosophy – 2019*. International scientific conference, April 23–24. 2019. Kyiv, Publishing center «Kyiv University», 2019. P. 168–169.

39. Гапоненко В. Інституціоналізація демократії в Україні: уроки сучасних революцій. *Тринадцяті юридичні читання*. Українська державність крізь призму часу: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2019 р. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 148–151.

40. Гапоненко В. А. Суперечності розвитку сільських територій в контексті демократизації політичної системи України. *Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації*: зб. наукових праць. Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції, м. Житомир, 20 листопада 2019 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 55–57.

41. Гапоненко В. А. Євроінтеграційний чинник демократизації політичної системи України. *Проблеми модернізації України* : [зб. наук. пр.]. Вип. 9: Матеріали звітн. наук.–практ. конф. «Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)», присвяченої пам'яті Левка Лук'яненка / редкол. : М. Н. Курко (голова) [та ін.]. 2019. С. 108–111.

42. Гапоненко В. А. Інститут державного управління в контексті демократизації політичної системи України. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального*: зб. матеріалів міжнародної наук.–практ. інтернет–конф.; 31 березня 2020 р., м. Київ. К.: КНЕУ, 2020. С. 59–63.

43. Haponenko V. The Institute of Political Leadership in Contemporary Democracy. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020*, International Scientific Conference (2020 ; Kyiv). April 22–23, 2020: [Abstracts] / Ed. board: A. Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2020. С. 201–202.

44. Гапоненко В. А. Демократичний принцип поділу влади у сучасному світі. *Трибуна*. Всеукраїнський громадсько–політичний і теоретичний журнал товариства «Знання» України і спілки журналістів України. Київ, січень–квітень 2011. № 1–2, 3–4. С. 29–31.

45. Гапоненко В. А. Формальне розуміння демократії в Україні як перешкода трансформаційних процесів. *Трибуна*. Всеукраїнський громадсько–політичний і теоретичний журнал товариства «Знання» України і спілки журналістів України. Київ, січень–квітень 2012. № 1–2, 3–4. С. 33–35.

46. Гапоненко В. А. Децентралізація як механізм створення передумов демократизації політичної системи в Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. / Гол. ред. Гринюк А. Ф. Вінниця, 2018. № 3. С. 54–58.

47. Гапоненко В. А. Особенности институциональных изменений в процессе демократизации политической системы. *Leges et Viata*. международный научно–практический правовой журнал. (Кишинева, Республика Молдова). 2020. № 3 (339) С. 28–31.

Додаток Б.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та висновки дослідження оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах:

1. Міжнародній науково-практичній конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції і політичні реалії» (м. Ужгород, 2-3 жовтня 2009 року, форма участі – усна доповідь).

2. П'ятих Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри» (м. Київ, 6 жовтня 2009 року, форма участі – доповідь з публікацією).

3. Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» (м. Київ, 21–22 квітня 2010 року, 21–22 квітня 2011 року, 18-19 квітня 2012 року, 25–26 квітня 2017 року, 26–27 квітня 2018 року, форма участі – доповідь з публікацією).

4. Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація та соціальна адаптація особистості» (м. Київ, 14 травня 2010 року, форма участі – доповідь з публікацією).

5. Шостих Курасівських читаннях «Виборча система в Україні: теоретичні виміри і суспільні реалії» (м. Київ, 7 жовтня 2010 року, форма участі – усна доповідь).

6. V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця» (м. Київ, 29 жовтня 2010 року, форма участі – доповідь з публікацією).

7. Науково-практичній конференції «Інститут президентства в Україні й зарубіжних країнах: становлення, розвиток та сучасні тенденції» (м. Київ, 25 листопада 2010 року, форма участі – усна доповідь.).

8. III Міжнародній науково–практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: формування міжкультурної комунікації» (м. Київ, 24 травня 2011 року, форма участі – доповідь з публікацією).

9. Круглого столу «Політичний режим і народовладдя в Україні» (м. Київ, 26 травня 2011 року, форма участі – доповідь з публікацією).

10. Науково-практичній конференції «Ідеологія в сучасному світі» (м. Київ, 19–20 жовтня 2011 року, форма участі – доповідь з публікацією).

11. Сьомих Курасівських читаннях «Політична модернізація в Україні: перспективи та ризики» (м. Київ, 4 жовтня 2011 року, форма участі – усна доповідь).

12. VI Всеукраїнській науково–практичній конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в контексті європейської інтеграції» (м. Київ, 17 листопада 2011 року, форма участі – доповідь з публікацією).

13. Міжнародній науково-практичній конференції «Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку» (м. Київ, 24-25 листопада 2011 року, форма участі – усна доповідь.).

14. IV Міжнародній науково–практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку» (м. Київ, 23 травня 2012 року, форма участі – доповідь з публікацією).

15. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова держава та демократичне суспільство» (м. Київ, 14 квітня 2016 року, форма участі – доповідь з публікацією).

16. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Європейський вимір реформування публічного управління в Україні» (м. Київ, 24 листопада 2016 року, форма участі – доповідь з публікацією).

17. XIII Жовтневих читаннях «Революції в політичній історії України» (м. Київ, 10 жовтня 2017 року, форма участі – усна доповідь.).

18. Круглого столу «Європейський вимір соціальної безпеки: інструменти, проблеми, практика» (м. Маріуполь, 21 червня 2018 року, форма участі – доповідь з публікацією).

19. Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні теоретичні та практичні проблеми наближення законодавства України до права Європейського Союзу» (м. Київ, 15 березня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

20. Міжнародній науково–практичній конференції «Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу» (м. Харків, 11 квітня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

21. IX Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: проблеми миру та ненасильства в змінах глобального порядку» (м. Запоріжжя, 12 квітня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

22. International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy» (м. Зелена Гора, Польща, April 23–24, 2019, April 22–23, 2020, форма участі – доповідь з публікацією).

23. Міжнародній науковій конференції «Тринадцяті юридичні читання. Українська державність крізь призму часу» (м. Київ, 24–25 травня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

24. Міжнародній науково–практичній конференції «Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації» (м. Житомир, 20 листопада 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

25. XVIII Міжнародній науково–практичній конференції «Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології» (м. Київ, 19-20 вересня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

26. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Медіаосвіта як інструмент розвитку громадянського суспільства в Україні» (м. Маріуполь, 28 листопада 2019 року, форма участі – заочна).

27. Звітній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний,

економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)» (м. Київ, 28 листопада 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).

28. Міжнародній науково–практичній інтернет конференції «Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального» (м. Київ, 31 березня 2020 року, форма участі – доповідь з публікацією).

Додаток В.

**Таблиця «ВІДМІННОСТІ ФОРМАЛЬНИХ І НЕФОРМАЛЬНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ»**

Критерій розмежування	Формальні інститути	Неформальні інститути
Регулюючі норми	Правові акти, офіційні регламенти, інструкції	Традиції, звичаї громадська думка
Функції	Управлінські, контролюючі	Ціннісні, виховні, мотиваційні
Основні суб'єкти	Держава та її органи, армія	Громадські об'єднання, групи інтересів
Значення	Стверджують універсальність норм і правил	Забезпечують багатоваріантність застосування політичних норм та правил у практичній політичній діяльності
Переваги	Здатність застосування санкцій	Стійкість, еволюційне формування, суспільна прийнятність, природність, здатність відобразити об'єктивні процеси та зміни
Вади	Потенційна небезпека бути декларативними	Нездатність до швидких змін
Приклади	Конституційні норми, особливості інституційного дизайну	Виборчий принцип «dedazo» у Мексиці, правила амакударі в Японії, клановість, непотизм, адміністративний ресурс

Складено автором.

Додаток Г.

**Таблиця Г.1.1. «SWOT-АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ
ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»**

Strongs	Weakness
<ul style="list-style-type: none"> - концентрація владних повноважень; - низька ймовірність внутрішньо інституційних конфліктів; - підтримання єдиного політичного курсу; - значний рівень легітимності; - швидкість та відповідальність ухвалення рішень; - чіткий розподіл повноважень між гілками влади; - визначений термін каденції президента. 	<ul style="list-style-type: none"> - апеляція до виборців для легітимації рішень; - поверхова політика та популізм; - маніпулювання громадською думкою; - слабкий контроль між гілками влади; - нездатність тактичного коригування політичного курсу.
Opportunities	Threats
<ul style="list-style-type: none"> - стабільність політичного управління; - проведення швидких та результативних реформ; - швидке реагування на дестабілізацію ситуації в країні. 	<ul style="list-style-type: none"> - авторитарні тенденції; - прагнення глав держав до домінування в системі вищих органів влади; - встановлення суперпрезидентських республік.

Складено автором.

**Таблиця Г.1.2. «SWOT-АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ
ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»**

<p align="center">Strongs</p> <ul style="list-style-type: none"> - професіоналізм уряду та його глави; - парламентський контроль за діяльністю уряду; - відсутність подвійного конституційного статусу прем'єр-міністра; - колегіальність ухвалення політичних рішень. 	<p align="center">Weakness</p> <ul style="list-style-type: none"> - тривалість ухвалення політичних рішень; - компромісний характер управління; - протиборство основних політичних суб'єктів за вплив на владу; - дублювання повноважень.
<p align="center">Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> - уникнення соціальної напруженості та поляризації; - низька ймовірність приходу до влади екстремістських політичних сил. 	<p align="center">Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> - часті урядові кризи; - непослідовність політики; - внутрішньо інституційні конфлікти.

Складено автором.

**Таблиця Г.1.3. «SWOT-АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ
НАШВІПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»**

<p align="center">Strongs</p> <ul style="list-style-type: none"> - обрання президента на загальних прямих або непрямих виборах на визначений термін; - незалежність президента від парламенту; - опосередкований вплив президента на суспільство через уряд; - різні механізми рівноваги, балансування повноважень вищих органів влади; - відносна автономність кожного елемента виконавчої влади. 	<p align="center">Weakness</p> <ul style="list-style-type: none"> - дуалізм влади; - нечітке розмежування повноважень один одним вищими посадовцями; - подвійна відповідальність уряду; - залежність ефективності політики від наявності більшості в парламенті.
<p align="center">Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> - баланс професійного і політичного представництва; - розподіл повноважень між президентом та прем'єр-міністром; - різноманітність механізмів стримувань і противаг. 	<p align="center">Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> - конфлікт між вищими посадовцями за владу; - нестабільність політичного курсу; - ситуативність ухвалення рішень.

Складено автором.

**Таблиця Г.2.1. «SWOT-АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ
УКРАЇНИ В 1996 РОЦІ»**

<p align="center">STRONGS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - встановлено перешкоди для узурпації влади президентом; - виведення президента за межі виконавчої гілки влади; 	<p align="center">WEAKNESS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність належної регламентації порядку і послідовності формування Кабінету Міністрів України, зокрема призначення Прем'єр-міністра України; - можливості для політичного тиску президента на інші органи державної влади;
<p align="center">OPPORTUNITIES</p> <ul style="list-style-type: none"> - мирний компроміс основних політичних сил; - стабілізація економічної ситуації в країні; - структурування Верховної Ради України навколо президента і формування єдиної вертикалі влади. 	<p align="center">THREATS</p> <ul style="list-style-type: none"> - протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади; - перетягування повноважень і перекладання відповідальності за результати управлінської діяльності; - конфлікт між обраним народом президентом та парламентською більшістю, що представляють різні партії.

Складено автором.

**Таблиця Г.2.2. «SWOT-АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ
УКРАЇНИ В 2004 РОЦІ»**

<p align="center">STRONGS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - формування Кабінету Міністрів України за активної участі парламентської більшості; - ухвалення рішень на засадах коаліційності, а не ситуативної більшості; - пропорційна система виборів до Верховної Ради України; 	<p align="center">WEAKNESS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - подвійна підзвітність та внутрішньо суперечливий порядок формування Кабінету Міністрів України; - «розкол» урядової команди; - відсутність правових норм щодо перспектив діяльності Кабінету Міністрів України в разі розпаду парламентської більшості;
<p align="center">OPPORTUNITIES</p> <ul style="list-style-type: none"> - зміцнення інституту парламентських партій; - структурування Верховної Ради України завдяки формуванню парламентських коаліцій; 	<p align="center">THREATS</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність стабільної парламентської більшості та сильних політичних партій; - недотримання укладених угод між різними парламентськими силами.

Складено автором

Додаток Д.

Таблиця «ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ЗА РІЗНИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ»

<i>Демократія</i>	<i>Гібридність</i>	<i>Авторитаризм</i>
Інституційна зрілість	Ідейна зрілість	Незрілість
Розвинутий середній клас, багатоманітність соціальних груп	Аморфна соціальна структура	Однорідна соціальна структура
Раціональний розподіл ресурсів	Боротьба за ресурси	Привласнення ресурсів
Поступовість	Зволікання	Непорушність
Послідовність	Ситуативність	Незмінність
Консенсус	Компроміс	Примус
Дотримання легальних процедур	Пріоритет політичної доцільності над демократичними процедурами	Контроль над процедурами
Деперсоналізованість	Безсуб'єктність	Персоналізація
Раціональний тип легітимації	Популістський тип легітимації	Харизматичний тип легітимації
Конгруентність	Стереотипізація	Штучність
Валідність	Подвійна мораль	Санкції
Плюралізм	Атомізованість	Монополізм
Неупередженість	Корислива мотивація, схильність до маневрування	Заангажованість

**Таблиця «ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ
СИСТЕМИ ЗА РІЗНИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ»**

(продовження)

<i>Демократія</i>	<i>Гібридність</i>	<i>Авторитаризм</i>
Спеціалізація	Дублювання функцій	Злиття
Партнерство	Протиборство	Підпорядкування
<i>Демократія</i>	<i>Гібридність</i>	<i>Авторитаризм</i>
Транспарентність	Демонстративність	Закритість
Професіоналізм	Політиканство	Бюрократизм
Конструктивність	Деструктивність	Безальтернативність
Добровільність	Мобілізованість	Апатичність
Обмеженість	Політичний тиск	Необмежений тиск

Складено автором